
PR
950.5
C12J
V.3

JNL. OF THE ASIATIC SOC. VOL. 3 1961

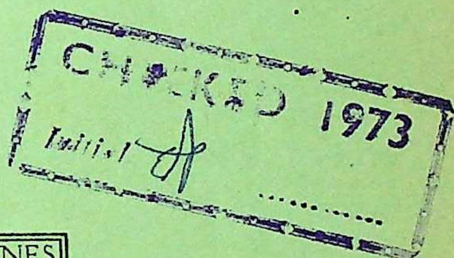
JOURNAL

OF THE

ASIATIC SOCIETY

Vol. III, 1961, Nos. 3 & 4

(*Pages 89–186*)

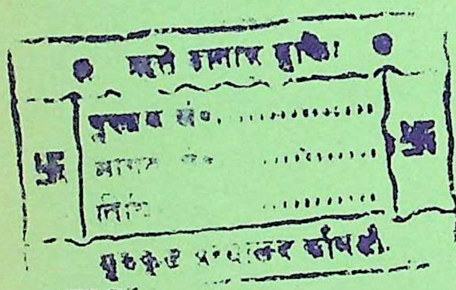

ASIATIC SOCIETY
1 PARK STREET, CALCUTTA 16

Issued April, 1963

CONTENTS

Journal of the Asiatic Society.
Vol. III, Nos. 3 & 4, 1961.

CONTRIBUTION TOWARDS A CRITICAL EDITION OF THE GAṆAPĀṬHA

By S. Sengupta

Introduction

The Gaṇapāṭha, also described as the Prātipadikapāṭha and the Nāmapārāyaṇa, is an integral part of the Sanskrit Grammar. It is part of Upadeśa (उपदेश) 'what was spoken at the beginning'.[1] There is a tradition recorded in the Bhaviṣya Purāṇa that Pāṇini was the author not only of the Sūtrapāṭha but also of the Gaṇapāṭha, the Dhātupāṭha and the Liṅgānuśāsana.[2] But this view is not generally accepted. Thus Jinendrabuddhi, author of the Nyāsa, is definitely of the view that the author of the sūtras was different from the author of the Gaṇapāṭha.[3] That there was already a Prātipadikapāṭha as well as a Dhātupāṭha when Pāṇini compiled the sūtras is sufficiently clear from the internal evidence as well as some observations of the author of the Mahābhāṣya.[4] As regards the Dhātupāṭha there is a tradition that Pāṇini compiled a list of the roots only and that later on the meanings of these roots were added by Bhīmasena. That the Lingānuśāsana, though held to be a part of the Upadeśa, is not a work of the Master is almost universally admitted. Otherwise it is obvious that the sūtra अर्धर्चाः पुंसि च (II. 4. 31) would be redundant, unless the sūtra is held to refer to compound words only.

That there was a Gaṇapāṭha already before Pāṇini is sufficiently clear from the sūtras सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः (IV. 1. 18) and पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा (VII. 1. 16). Besides we find in the Gaṇapāṭha, 'स' used for समास (IV. 1. 86, 105, V. 1. 128, 130), सन्ध्यक्षर for एच् (I. 1. 37) and आख्यात for तिङन्त (II. 1. 72). These are technical terms used by पूर्वाचार्यs, that is, predecessors of Pāṇini. It may also be noted that the Vārtikakāra describes the क्रौड्यादिगण of Pāṇini (IV. 1. 79) as रौढ्यादिगण. That the Gaṇapāṭha is not the work of Pāṇini himself has also been tacitly accepted by all later grammarians with the result that we have no authoritative text of the Gaṇapāṭha. While the slightest alteration in the Sūtrapāṭha was resented, none ever raised any protest against the large-scale interpolations in the Gaṇapāṭha. Anyone thought he had the liberty to add to the Gaṇapāṭha as he liked. The innumerable variants, for which ignorant copyists are for the most part responsible, also prove that the Gaṇapāṭha never enjoyed the sanctity which has always been accorded to the Sūtrapāṭha. It must also be remembered that in course of time many words fell out of use and became unintelligible to the later authors. To cite an instance, श्वगुद became श्वशुर in the hand of a Bengali scribe.

[1–4] For references, *see* p. 94.

Every Sanskrit grammar has word lists appended to the explanation of the sūtras themselves. Sometimes these lists are to be found in full in the commentaries. It is likely that originally there was a separate Gaṇapāṭha. The first Gaṇapāṭha ever printed was that compiled by two Calcutta pundits for Colebrooke. It was incorporated by them in their commentary on the Aṣṭādhyāyī which was published in 1809. Dharaṇidhara was the name of the pundit who was entrusted to prepare the commentary. He could not finish the same and it was completed by another pundit named Kāśinātha. In his Pāṇini's Grammatisches Regeln, published in 1839-40, O. Böhtlingk appended a full Gaṇapāṭha in alphabetical order. This was prepared on the basis of the Gaṇapāṭha just mentioned and a manuscript of the Gaṇapāṭha in Colebrooke's collection. Böhtlingk also utilized a manuscript of Gaṇaratnamahodadhi. In 1887, Böhtlingk reprinted his Gaṇapāṭha indicating the words, not recorded in the Kāśikā, by asterisks. The Gaṇapāṭha appended to the Siddhāntakaumudī is virtually a reprint of Böhtlingk's compilation. Böhtlingk felt the need of a critical study of the Gaṇapāṭha as recorded in the Kāśikā.

The only critical study of the gaṇas is the celebrated Gaṇaratnamahodadhi of Vardhamāna written in A.D. 1140. In this work Pāṇini and his commentators have been assigned a comparatively subordinate position. The author has mainly drawn upon the Jaina authors, namely authors of the Śākaṭāyana and Jainendra Vyākaraṇas. He has also extensively referred to Chandra and Vāmana, author of the Viśrānta-vidyādhara. In his edition of this work, Dr. Eggeling appended a Vardhamāna-Chandra-Pāṇini concordance. Dr. V. S. Agrawal in his 'India as Known to Pāṇini', 1953, has critically studied the 'geographical' gaṇas.

The Gaṇaratnamahodadhi has been out of print for more than five or six decades. Much new material has come to light in the meanwhile. Printed editions are now available of the Chandra Vyākaraṇa, the Jainendramahāvṛtti and the Saraswatīkaṇṭhābharaṇa. An edition of Amoghavṛtti on the Śākaṭāyana Vyākaraṇa is under preparation under the editorship of Dr. Agrawal. It is desirable that a critical edition of this important work be brought out by a scholar utilizing the new matter available.

About twenty years ago the present writer prepared for his personal use a comparative list of the various gaṇas as found in the printed editions of the Kāśikā, the Siddhāntakaumudī and the Gaṇaratnamahodadhi. Subsequently the list was added to and amended in the light of the gaṇapāṭhas recorded in the printed editions of other grammars. The writer has had no access to manuscripts, not being connected with any institution. It is felt, however, that the amateurish labour of the author may be of some use to any scholar who may find it worth while to take up the laborious task of preparing a critical edition of the Gaṇapāṭha.

There are altogether 261 gaṇas mentioned in the Aṣṭādhyāyī. There are about fifty more gaṇas mentioned in the vārtikas. The oldest version of the Pāṇinian Gaṇapāṭha is that recorded in the Kāśikā. On a comparison of the same with that in the printed editions of the older grammars

such as Chandra-vṛtti, Jainendra-mahāvṛtti and the Saraswatīkaṇṭhābharaṇa, it would appear that the Gaṇapāṭha as recorded in the Kāśikā is substantially different from the Gaṇapāṭha as it probably was at the time of compilation of the Kāśikā. There have undoubtedly been extensive additions as well as significant omissions.

What is attempted in the following pages is a sort of Kāśikā-Chandra-Saraswatīkaṇṭhābharaṇa-Gaṇaratna concordance with reference to gaṇapāṭhas recorded in other works. The gaṇapāṭhas recorded in the commentary on the Prakriyākaumudī and in the Śabdakaustubha are much later versions and have not been of much use for our purpose.

The gaṇas are either 'open' gaṇas or 'closed'. The former are only illustrative and new words may be added to the gaṇas if recommended by usage. As regards the 'closed' gaṇas there can be no further additions. The 'open' gaṇas are termed आकृतिगणs. The current labelling of the gaṇas as 'open' and 'closed' need not necessarily be correct. For instance, in most of the gaṇapāṭhas the दिगादिगण is a 'closed' one. The result is that the word वन्य cannot be explained in the sense वने भव. Sāyana in his Mādhavīya Dhātuvṛtti holds that the word वन is included in the दिगादिगण. In explaining the word वीज्य, Kṣīraswāmin in his commentary on the Amarakoṣa was forced to admit that the suffix यत् may be added to other words besides the दिगादि. Nārāyaṇa in his प्रक्रियासर्वस्व derives वन्य in this way referring to Kṣīraswāmin as his authority. Then also Patanjali (III. 1. 96) held that the word वास्तव्य may be derived from वास्तु by including it in the दिगादिगण.[5] It seems, therefore, that originally the दिगादिगण was not a 'closed' gaṇa. Similarly, to explain शाश्वत Nāgeśa would include the word शश्वत् in the सन्धिवेलादिगण which is described as a 'closed' one.[6] Later grammarians had great pains in explaining the feminine form पुत्री as the word was not originally included in the शार्ङ्गरवादि gaṇa.[7]

Authorities are not in agreement as to whether some of the gaṇas are 'open' or 'closed'. There could have been no such divergence of opinion if Pāṇini himself had labelled these gaṇas as 'open' or 'closed'. Thus, according to the printed edition of the Kāśikā, the अर्धर्चादि, the राजदन्तादि, the दधिपयआदि, the गौरादि, the छत्रादि, the शौण्डादि, the याजकादि and the कडारादि gaṇas are 'closed' gaṇas but they are 'open', that is आकृतिगणs according to the Saraswatīkaṇṭhābharaṇa. The राजदन्तादि, the अर्धर्चादि and the गौरादि are आकृतिगणs according to the Śabdakaustubha but not according to the Gaṇapāṭha compiled by Böhtlingk. That the राजदन्तादि gaṇa is an आकृतिगण is implied by Mahābhāṣya on II. 2. 36. According to the Kāśikā, on the other hand, the कण्ड्वादि, the साक्षात्प्रभृति, the शिवादि and the गहादि gaṇas are आकृतिगणs but these are 'closed' gaṇas according to Bhoja and probably also Chandra. It may be stated here that it is not yet certain that the vṛtti on Chandra's sūtras came from the pen of Chandragomin himself.

[5–7] For references, see p. 94.

In this state of affairs it is not possible to ascertain what was the view of Pāṇini himself, or even of Patanjali as to whether a particular gaṇa is 'open' or 'closed'. It appears that at least some of the gaṇas were considered 'closed' by Patanjali. Thus on श्रेण्यादयः कृतादिभिः (P. II. 1. 59), he observes, श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः. So श्रेण्यादि is not an आकृतिगण. This particular observation of Patanjali would suggest that only the 'closed' gaṇas constituted the original Gaṇapāṭha.

Jainendra-mahāvṛtti of Abhayanandin is practically a paraphrase of the Kāśikā but the gaṇas in the former often differ from those in the latter in important particulars. There are also significant omissions in relation to the gaṇas as recorded in the Kāśikā as stated already. Even words approved by most grammarians including the author of the Chandra-vṛtti are not sometimes found in the Kāśikā. There is obviously a necessity of a critical appraisement of the Gaṇapāṭha as recorded in the Kāśikā.

By way of illustration let us consider the कडारादिगण (P. II. 2. 38). The gaṇa is read as follows by the grammarians:

Kāśikā, II. 2. 38: 1. कडार. 2. काण. 3. कुण्ठ. 4. खञ्ज. 5. खञ्जर. 6. खलति. 7. गडुल. 8. गौर. 9. तनु. 10. पिङ्गल. 11. वटर. 12. भिक्षुक. 13. वृद्ध.

Chandra-vṛtti, II. 2. 48: List illustrative. Adds खोड.

Jainendra-mahāvṛtti, I. 3. 104: Adds कूट, खोड, नट, बधिर. Omits खञ्जर.

Saraswatīkaṇṭhābharaṇa, III. 3. 102: Adds खोड and omits खञ्जर.

Gaṇaratnamahodadhi: Omits खञ्जर. Adds खोड, कूट, खेल, वृक, शौण्ड. Reads कुण्ट for कुण्ठ, वठर for वटर.

Kātantravṛtti: Adds खोड. Reads गरुल for गडुल.

Saṃkṣiptasāravṛtti: Adds खोड, कपिल, जठर, कुब्ज. Omits खञ्जर, वटर.

Prakriyāsarvasva: Omits खञ्जर. Adds खोड. Reads कुण्ड for कुण्ठ, वठर for वटर.

Śabdakaustubha: Adds खोड, पिङ्ग, बधिर, कुब्ज, मठर, बर्बर. Omits खञ्जर. Reads जठर for वटर, कण्ड for कुण्ठ, वृक्ष for वृद्ध.

Prakriyākaumudī: Adds खोड, बधिर, बर्बर. Reads मठर for वटर. Omits खञ्जर.

Böhtlingk like Śabdakaustubha omits खञ्जर and adds पिङ्ग, बधिर, खोड, मठर, बर्बर, and reads जठर for वटर.

From the above, it would be clear that the inclusion of पिङ्ग मठर जठर and बर्बर in the gaṇa is not justified, and that खोड should be included.

For our purpose, a simple rule may be adopted. Words which occur in Kāśikā may be taken as having been included in the gaṇas as they stood at the time of its compilation, if these occur also in any of the older authorities such as Chandra, Bhoja, Abhayanandin or Vardhamāna. Similarly words occurring in any two of the other authorities may also be provisionally considered to have been in the original Gaṇapāṭha but omitted from the Kāśikā for some reason or other. The कडारादिगण may be thus

arranged as follows: Section *A* is the text of the gaṇa as recorded in the Kāśikā, cast in alphabetical order. In section *B* are given the additional words recorded by Bhoja, Chandra and Vardhamāna. Jainendra has not been included in this section as the printed text is sometimes extremely corrupt. Other additional words are given in section *C*. Words in section *A* not recorded by either Bhoja or Chandra are given in brackets and those not recorded by Gaṇaratna are marked with asterisks.

कडारादि (P. II. 2. 38—closed)

A. 1. कडार CB. 2. काण CB. 3. कुण्ठ* CB. 4. खञ्ज B. 5. [खञ्जर]*. 6. खलति B. 7. गडुल B. 8. गौड B. 9. तनु B. 10. पिङ्गल CB. 11. भिक्षुक B. 12. वटर* B. 13. वृद्ध B.

B. 1. कूट GJ. 2. खेल G. 3. खोड CBG. 4. शौण्ड G.

C. (*Others*). कपिल कुब्ज खल जठर नट० J, बधिर J, ŚK, PrK, बर्बर J, ŚK, PrK, मठर ŚK, PrK.

Variants. *A.* 1. कुण्ट JG. 12. वठर G.

In the following pages, an attempt has been made to arrange the other gaṇas in a similar manner. In respect of some of the gaṇas, such as अर्धर्चादि, चादि and स्वरादि a detailed analysis has not been considered worth while.

As regards the authorities, besides Kāśikā, Bhoja, Chandra and the Gaṇaratna have been referred to in respect of every word. Reference has been made extensively to Hemachandra and occasionally to Jainendra and the later compilers. The present writer had no access to Amoghavṛtti. Occasional reference has been made to the Gaṇapāṭha printed as an appendix to the printed edition of the Śākaṭāyana Vyākaraṇa with the commentary of Yakṣavarman. Unfortunately the learned editor thought fit not to print the Gaṇapāṭha as he found it but to 'correct' it in the light of the Gaṇapāṭha as printed as an appendix to the Siddhāntakaumudī. In the third section 'Others' the words are mostly gathered from the commentaries on the Mugdhabodha and the Saṃkṣiptasāra. Occasional reference will be found to the Kātantra and the Supadma.

The writer is fully conscious of his limitations, and craves the indulgence of the learned for his omissions, shortcomings and specially for the errors typographical or otherwise.

References and Abbreviations

1. Pāṇini (P). Commentaries: Mahābhāṣya (Mbh) with Pradīpa of Kaiyaṭa (Kai) and Uddyota of Nāgeśa.; Kāśikā (Kā) with Jinendrabuddhi's Nyāsa (N).

2. Siddhāntakaumudī of Bhattoji (SK). Commentaries: Prauḍhamanoramā (PM), Tattwabodhinī (Tattwa), Bālamanoramā (Bāla) and Laghuśabdenduśekhara (Śabdendu).

3. Prakriyākaumudī: with commentary Prasāda (PrK).

4. Jainendra-mahāvṛtti (J).

5. Śabdakaustubha of Bhattoji (ŚK)

6. Śākaṭāyana Vyākaraṇa of Pālyakīrti with commentary of Yakṣavarman (Ś).

7. Siddha Hemaśabdānuśāsana with Bṛhadvṛtti as printed in Haima-Bṛhatprakriyā (Ahmedabad, 1931) (H).

8. Chandra-vṛtti (C).

9. Saraswatīkaṇṭhābharaṇa of Bhoja (B).

10. Samkṣiptasāra of Kramadiswara with vṛtti (Kr) and commentary by Goyīchandra (G).

11. Durghaṭavṛtti of Śaraṇadeva (DV).

12. Mugdhabodha of Vopadeva, commentary of Srī Rāma Tarkavāgiśa (M).

References in the Text of the Introduction

1. उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः शास्त्रवाक्यानि खिलपाठश्च, Kāśikā, I. 3. 2 खिलपाठो धातुपाठश्चकारात् प्रातिपदिकपाठश्च, N. स च धातुपाठप्रातिपदिकपाठौ सूत्रवार्तिके च, ŚK.

2. सूत्रपाठं धातुपाठं गणपाठन्तथैव च ।
लिङ्गसूत्रं तथा कृत्वा परं निर्वाणमाप्तवान् ।। भविष्य०, II. 3.

3. सूत्रे पुनर्बभ्रुग्रहणं न कर्तव्यं भवति सत्यमेतत्, अपाणिनीयत्वाद् गणस्य। नैवं चाकारणं पाणिनिरुपालम्भमर्हति । N. IV. 1. 106.

प्रतिपादितं हि पूर्वं गणकारः पाणिनिर्न भवति । अथ चान्यो हि गणकारोऽन्यश्च सूत्रकारः । N. VII. 4. 3.

यद्यत्र त्रिग्रहणं क्रियते निजादीनामन्ते तृन्करणं किमर्थम् ? एतद् गणकारः प्रष्टव्यो न सूत्रकारः । अन्यो हि गणकारोऽन्यश्च सूत्रकार इत्युक्तं प्राक् । N. VII. 4. 75 (Re धातुपाठ).

4. 'अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात्',
Vār. I. 1. 33, तेन पूर्वं गणपाठः पश्चात् सूत्रपाठः, Kaiyaṭa.

5. 'तद्धितो वा', Vār. III. 1. 96, वास्तुनि भवो वास्तव्यः, दिगादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः, Kaiyaṭa, दिगादिभ्यो यदन्येभ्योऽपि दृश्यते इति स्वामी, तेन वने भवं वन्यं, बीज्यम्, Prakriyāsarvasva.

6. सन्धिवेलादिगणे शश्वतो वेति पाठाच्छाश्वतिकशाश्वतौ सिद्धाविति 'नस्तद्धित' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः, Śabdendu, IV. 3. 16.

शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः, शाश्वतम्, Mbh. VI. 4. 148.

7.° ...वार्तिकश्रद्धया गणे पुत्रशब्दः प्रक्षिप्तो न तु साम्प्रदायिक इत्यन्ये।... यद्वा, पुत्रेत्याख्यातात्तद्वन्तं करोतीति वा ण्यन्तादच इः, कृदिकाराण् ङीषिति कथञ्चिन्निर्वाह्यम्, ŚK. IV. 1. 73.

The present paper was submitted to the Asiatic Society for publication on 13th April, 1959, and it was sent to the press on 30th September, 1961. In the meanwhile a comprehensive treatise on the gaṇas on chapters IV and V of the Aṣṭādhyāyī has come out (R. Birwe, Der Gaṇapāṭha zu den Adhyāyas IV und V der Grammatik Pāṇinis, pp. 492. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1961). A volume on the rest of the gaṇas is promised. The learned author has reproduced the gaṇas as found in the more important works in parallel columns utilizing manuscript material regarding the Amoghavṛtti of Pālyakīrti and the Bṛhadvṛtti of Hemcandra. There is a valuable introduction covering the problems of the Gaṇapāṭha. There is also an appendix on the Gaṇaratnamahodadhi. Dr. Birwe's work has been utilized by the present writer in correcting the press copy. The writer would have been relieved of much of his labour had the work been published earlier.

CHAPTER I

1. **सर्वादि** (P. I. 1. 27)

1. अदस्. 2. अधर. 3. अन्तर. 4. अन्य. 5. अन्यतर. 6. अपर. 7. अवर. 8. अस्मद्. 9. इतर. 10. इदम्. 11. उत्तर. 12. उभ. 13. उभय. 14. एक. 15. एतद्. 16. किम्. 17. तद्. 18. त्यद्. 19. त्व. 20. त्वत्. 21. दक्षिण. 22. द्वि. 23. नेम. 24. पर. 25. पूर्व. 26. भवतु. 27. यद्. 28. युष्मद्. 29. विश्व. 30. सम. 31. सर्व. 32. सिम. 33. स्व.

गणसूत्रs : 1. 'पूर्वापरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्.' 2. 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्.' 3. 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः'.

Note: (1) **डतरादि** (P. VII. 1. 25) : डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर.

(2) **त्यदादि** (P. I. 1. 74, I. 2. 72, III. 2. 60, VII. 2. 102) : त्यद्, तद्, यद्, एतद्, अदस्, इदम्, एक.

(3) **द्व्यादि** (P. V. 3. 2) : द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्.

(4) **पूर्वादि** (P. VII. 1. 16) : पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, स्व, अन्तर.

2. **स्वरादि** (P. I. 1. 37—आकृतिगण)

A. 1. अद्धा. 2. [अधस्].* 3. अन्तर्. 4. अन्तरा.* 5. [अन्तरेण]. 6. [अन्यत्].* 7. अभीक्ष्णम्. 8. [अम्].* 9. अलम्.* 10. [अवस्]. 11. [असि]. 12. [अस्ति].* 13. [आम्].* 14. आरात्*. 15. आर्यहलम्. 16. आविस्. 17. इद्धा. 18. ईषत्. 19. उच्चैस्. 20. उपांशु. 21. ऋते. 22. ऋधक्. 23. कम्. 24. [क्षमा]. 25. चिरम्. 26. जोषम्. 27. ज्योक्. 28. तिरस्. 29. तुष्णीम्. 30. दिवा. 31. दोषा. 32. [नञ्].* 33. नक्तम्. 34. नमस्. 35. [नाना]. 36. निकषा. 37. नीचैस्. 38. पुनर्. 39. [पुरा].* 40. पृथक्. 41. [प्रतान्].* 42. प्रवाहुकम्. 43. [प्रशान्]. 44. प्रातर्. 45. बहिस्. 46. मनाक्. 47. मिथस्. 48. [मिथो]. 49. मिथ्या. 50. मुधा. 51. मृषा. 52. युगपत्. 53. [रात्रौ].* 54. [०वत्].* 55. [वषट्].* 56. [विना]. 57. विहायसा. 58. शनैस्. 59. श्वस्. 60. [सन्].* 61. सनत्. 62. सना. 63. सनात्.* 64. सनुतर्. 65. समया. 66. [समम्].* 67. सहसा. 68. [साकम्].* 69. सामि. 70. सायम्. 71. [सार्धम्].* 72. [स्वधा].* 73. [स्वयम्].* 74. स्वर्. 75. स्वस्ति. 76. हिरुक्. 77. [हेतौ].* 78. ह्यस्.

B. 1. अजस्रम्. 2. अञ्जसा. 3. अतीव. 4. अथ. 5. अनिशम्. 6. अनुषठ्. 7. अन्तिकात्. 8. अन्वक्. 9. अम्नर् (स्). 10 अरम्. 11. अर्वाक्. 12. अवश्यम्. 13. असाम्प्रतम्. 14. अस्तम्. 15. आनुषक्. 16. उषा. 17. ओम्.

18. कामिम्. 19. कु. 20. कुविद्. 21. चनस्. 22. झटिति. 23. तरसा. 24. ताजक्. 25. दुष्ठु. 26. द्राक्. 27. धिक्. 28. निकामम्. 29. नित्यम्. 30. नित्यदा. 31. नोचेत्. 32. परम्. 33. पुरतस्. 34. पुरस्. 35. पुरस्तात्. 36. प्रकामम्. 37. प्रसह्य. 38. प्रादुस्. 39. प्रायस्. 40. प्रेत्य. 41. बलात्. 42. बलवत्. 43. भाजक्. 44. भुवस्. 45. भूयस्. 46. भुर्. 47. मङ्क्षु. 48. मयस्. 49. मिथुनम्. 50. मिथुस्. 51. मुहुस्. 52. युक्तम्. 53. यौस्. 54. रोदसी. 55. वदि. 56. वरम्. 57. वस्तोर्. 58. विथक्. 59. विज्दक्. 60. वृथा. 61. वृषा. 62. शम्. 63. शश्वत्. 64. शु. 65. श्रद्धा. 66. श्रौषट्. 67. संश्चत्. 68. संवत्. 69. सत्यम्. 70. सत्रम्. 71. सन्ततम्. 72. सपदि. 73. साक्षात्. 74. साचि. 75. सु(शु)दि. 76. सुष्ठु. 77. स्थाने. 78. स्राक्.

गणसूत्रs : 'तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्तः', 'शस्तसी', 'कृत्वसुच्', 'सुच्'; 'आस्थालौ', 'च्व्यर्थश्च'.

Variants: A. 15. आर्य, हल् Ś. *B.* 15. अनुपक् Ś. 24. त्राजक् B.

Note: List *B* is compiled from GR and B. There are some words which occur in both स्वरादि and चादि as enumerated in K, e.g. अद्धा, अम्, अलम्, असि, आम्, इद्धा, कम्, नञ्, पुरा, मिथ्या, मुधा, युगपत्, वषट्, स्वधा. GR and B read अन्तरेण, अधस्, अन्यत्, असि, अस्ति, रात्री, सनात्, सनुतर्, साकम्, सार्धम् and हेतौ in चादि. अथ, ओम्, धिक्, ताजक्, श्रद्धा, सत्यम् in list *B* are included in चादि by Kāśikā, कुविद् and श्रौषट् are read in both lists by GR and B.

Gaṇasūtras are read by GR under चादि.

On पुरतः (*B.* 33) *see* DV. V. 3. 40.

A. 4, 5. अन्तरा अन्तरेण : 'अनयोः पाठः प्रक्षिप्तः' (Śabdendu°). 12. 'स्वरादि-गणे पाठो व्यर्थः' (Mbh and Kai on V. 2. 94). 32. 'चादिष्वेव पाठ्यः' (Bāla° Tattwa°). 54. 'वतिग्रहणं व्यर्थम्' (do.). 43. 'नान्तपाठोऽसाम्प्रदायिकः' (Bāla°, Śabdendu).

3. **चादि** (P. I. 4. 57—आकृतिगण)

A. 1. अ. 2. इ. 3. उ. 4. ऋ. 5. लृ. 6. ए. 7. ऐ. 8. ओ. 9. औ. 10. अङ्ग. 11. अथ. 12. अथो. 13. [अद्धा]. 14. [अनु].* 15. [अनुकम्].* 16. [अम्]. 17. अये. 18. अरे. 19. अलम्. 20. [अव]. 21. असि. 22. अस्मि. 23. अह. 24. अहो. 25. [आ ईम्].* 26. आनुषक्.* 27. आमम्.* 28. आहो. 29. आहोस्वित्. 30. इति. 31. [इद्धा]. 32. इव. 33. [इह]. 34. [ईहा].* 35. उञ्. 36. [उकञ्].* 37. उताहो. 38. [ऋतम्]. 39. एव. 40. एवम्. 41. ओम्. 42. कच्चित्. 43. [कथम्]. 44. कम्. 45. किम्. 46. किल. 47. कुम्. 48. [कुतः].* 49. [कुत्र].* 50. कुविद्. 51. कूपत्. 52. [खम्].* 53. खलु. 54. खुम्.* 55. घुम्.* 56. च. 57. [चटु].* 58. चण्.* 59. चन. 60. चेत्.

61. छम्बट्. 62. जातु. 63. [तक्].* 64. तत्. 65. तथा. 66. तथाहि.* 67. [ताजक्].* 68. तावत्. 69. तु. 70. [तुम्].* 71. [त्वा].* 72. त्वै. 73. [थाट्].* 74. दिष्ट्या. 75. [द्वै].* 76. धिक्. 77. नञ्. 78. नकिम्.* 79. [नचेत्]. 80. ननु. 81. नह. 82. नहि. 83. नहिकम्. 84. नु. 85. नूनम्. 86. नेत्.* 87. [नो चेत्].* 88. पशु. 89. पाट्. 90. पुरा. 91. प्याट्. 92. फट्. 93. बट्.* 94. बत. 95. बाट्. 96. ब्रुहि. 97. मन्ये. 98. मा किम्. 99. माङ. 100. मात्रायाम्. 101. [मिथ्या].* 102. [मुधा].* 103. यत्. 104. यत्र. 105. यथा. 106. यथाहि. 107. यम्. 108. यावत्. 109. युगपत्. 110. रै. 111. वट्. 112. [°वत्]. 113. [वशम्].* 114. वषट्. 115. वा. 116. वेलायाम्.* 117. वै. 118. वौषट्. 119. [शम्]*. 120. शश्वत्. 121. [शीम्].* 122. श्रद्धा. 123. श्रौषट्. 124. [सत्यम्].* 125. सह. 126. सीम्. 127. सु.* 128. सुकम्. 129. सूपत्. 130. स्म. 131. स्वधा. 132. स्वाहा. 133. ह. 134. हन्त. 135. हा. 136. [हाहा].* 137. [हाहौ].* 138. हिकम्. 139. हे. 140. है. 141. [हैहा].* 142. हो.

B. 1. अकस्मात्. 2. अग्रे. 3. अघो. 4. [अच्छ]. 5. [अठ]. 6. [अड]. 7. अथ किम्. 8. अद्. 9. [अद्य]. 10. अध. 11. [अधस्]. 12. [अधुना]. 13. [अनुषट्]. 14. [अन्तरे]. 15. अन्तरेण. 16. अन्यत्. 17. अन्यत्र. 18. अन्योन्यस्य. 19. अमा. 20. अयि. 21. अररे. 22. अवेरे. 23. अहह. 24. [अहहा]. 25. अहम्. 26. अह्वाय. 27. आम्. 28. [आकीम्]. 29. आत्. 30. आम. 31. आः. 32. इत्. 33. इतिह. 34. [इत्थम्]. 35. [इदानीम्]. 36. ईम्. 37. [उ]. 38. उत. 39. उतस्विद्. 40. [उम्]. 41. ऊम्. 42. एकध्यम्. 43. एकपदे. 44. कच्चन. 45. कथं नाम. 46. कद्. 47. किं स्विद्. 48. किञ्चिल. 49. किमुत. 50. क्रतम्. 51. क्व. 52. क्वित्. 53. [खोः]. 54. गुम्.* 55. घ. 56. °चित्. 57. [चिररात्राय]. 58. चिरस्य. 59. चिरात्. 60. चिराय. 61. चिरेण. 62. [तदानीम्]. 63. तुवै. 64. ते. 65. तेन. 66. त्वाव. 67. द्युस्. 68. न. 69. नकिर्. 70. नवा. 71. नवै. 72. नहवै. 73. [ना]. 74. नाम. 75. नुकस्. 76. नुवै. 77. नो. 78. वै. 79. [परारि]. 80. [परेद्यवि]. 81. पर्याप्तम्. 82. [परुत्]. 83. [पश्चात्]. 84. पुत्. 85. पुरा. 86. [पुरस्]. 87. [पुरस्तात्]. 88. प्रगे. 89. प्रत्युत. 90. प्राह्णे. 91. भगो. 92. भो. 93. मस. 94. मर्या. 95. मा. 96. मे. 97. यच्च. 98. यत्तत्. 99. यथा कथाच. 100. यदा. 101. यदि. 102. यदि नाम. 103. वत. 104. वद्. 105. [वदि]. 106. वाद्. 107. वाव. 108. [विभाषा]. 109. विषु. 110. [वेद्]. 111. शप् (म्). 112. [शिकम्]. 113. शुकम्. 114. शुभम्. 115. [सत्]. 116. सत्रा. 117. [समम्]. 118. [सदा]. 119. सद्य. 120. [सनात्]. 121. सनुकम्. 122. [सनुतर्]. 123. [सम्]. 124. समम्. 125. समुपजोषम्. 126. साकम्. 127. सार्धम्. 128. [सि]. 129. [सिम्]. 130. सुष्ठु. 131. स्वित्. 132. इम्. 133. हंहो. 134. हये. 135. हि. 136. हिम्. 137. ही. 138. हुम्. 139. हेतौ.

[तिङन्तप्रतिरूपकाः] 140. असि. 141. अस्ति. 142. अस्तु. 143. अस्मि. 144. आतङ्क. 145. आदङ्क. 146. आदह. 147. आस. 148. आह. 149. एहि.

150. न याति. 151. न वर्तते. 152. नास्ति. 153. पश्य. 154. पश्यत. 155. पूर्यते. 156. ब्रूहि. 157. भवति. 158. भवतु. 159. मन्ये. 160. याति. 161. वर्तते. 162. विद्यते. 163. शङ्के. 164. स्यात्.

गणसूत्र : 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः'.

Variants: *A.* 98. माकिर् GB. 128. सुञ् B.

Note: Some words are also included in the स्वरादि. B has omitted many तद्धितान्त indeclinables reading the relevant गणसूत्रs under स्वरादि as in Kāśikā. As regards तिङन्तप्रतिरूपकs Kāśikā mentions असि, अस्मि, ब्रूहि and मन्ये.

4. **प्रादि** (P. I. 4. 58)

1. प्र. 2. परा. 3. अप. 4. सम्. 5. अनु. 6. अव. 7. निर्. 8. निस्. 9. दुर्. 10. दुस्. 11. अभि. 12. वि. 13. अधि. 14. सु. 15. उत्. 16. अति. 17. नि. 18. प्रति. 19. परि. 20. अपि. 21. उप. 22. आङ्.

Note: Many grammarians including the author of PrK do not recognize निस् and दुस्. *See* SK.

5. **ऊर्यादि** (P. I. 4. 61)

A. 1. आक्ली CB. 2. आताली CB. 3. [आलोष्ठी] J. 4. आविस् CB. 5. उररी CB. 6. ऊरी CB. 7. [कराली].* 8. केवाली CB. 9. गुलुगुधा B. 10. ताली CB. 11. धूसी B. 12. ध्वंसकला CB. 13. [पापी]* J. 14. प्रादुस् CB. 15. फली B. 16. फलू B. 17. [बन्धा].* 18. भ्रंशकला C. 19. मसमसा CB. 20. मस्मसा B. 21. [वर्षाली]* J. 22. वषट् CB. 23. विक्ली CB. 24. वेताली CB. 25. वौषट् CB. 26. [शकला] J. 27. [शेवाली].* 28. श्रत्* C. 29. श्रौषट् CB. 30. [संशकला]. 31. सजुष् CB. 32. स्वधा CB. 33. स्वाहा CB.

B. 1. अलम्वी* C. 2. उरसी* C. 3. उरुरी BG. 4. केवासी JG. 5. कौपासी* B. 6. गुलुगुला G. 7. धूली CG. 8. पशू G. 9. पाम्पाली G. 10. वार्दाली CBG. 11. विताली G. 12. शलाका* C. 13. समसमा* C.

Variants: *A.* 1. अक्ली J. 3. आलोष्टी B. 9. गुलु, गुथा J, गुलुगुहा C. 11. धूपी C. 13. पाम्पी CBG. 16. फलूस् C. 18. भ्रंस° B. 26. सङ्कला CG, सकला B. 27. सेवाली CBG. 28. श्रुत् G. 30. शंसकला J.

B. 1. आलम्बी G. 10. Also पार्दाली G.

6. **साक्षात्प्रभृति** (P. I. 4. 74)

A. 1. अग्नौ B. 2. [अमा] J. 3. अर्थे CB. 4. आर्द्रम् CB. 5. आर्या* C. 6. आविस् B. 7. आस्था CB. 8. उदकम् CB. 9. उष्णम्* CB. 10. चिन्ता CB. 11. नमस् CB. 12. प्रतपने B. 13. [प्रहसने].* 14. प्राजरुहा* CB. 15. प्राजर्या

CB. 16. [वीजर्या] J. 17. भद्रा CB. 18. मिथ्या CB. 19. रोचना B. 20. लवणम् CB. 21. वशे CB. 22. विकम्पने B. 23. [विभाषा].* 24. विहसने B. 25. शीतम् B. 26. [श्रद्धा]* J. 27. संसर्या CB. 28. [सम्पत्का].* 29. साक्षात् CB.

B. 1. पर्यटने G. 2. वीजरुहा B. 3. वितपने G. 4. विसहने GH. 5. वृत्ति G. 6. सह G.

Others: 1. प्रकपणे ŚH. 2. विकपने ŚH.

Variants: 2. आमा B. 13. प्रसहने GH. 15. प्राजुरा H. 19. लोचना C. 22. विकसने J. 26. अन्धा B, अग्धा H, अद्धा G.

Vārtika-gaṇas

1. **खलतिकादि** (I. 2. 52). Only खलतिका is mentioned in Kāśikā and other works.

2. **हरितक्यादि** (I. 2. 52). *See* IV. 3. 165.

Chapter II

1. तिष्ठद्गुप्रभृति (P. II. 1. 17—आकृतिगण)

A. 1. [अपरदक्षिणम्].* 2. [अपसमम्]. 3. असम्प्रति CB. 4. आयतीगवम् CB. 5. आयतीसमम् CB. 6. खलेयवम् CB. 7. खलेबुसम् CB. 8. तिष्ठद्गु CB. 9. दुष्षमम् CB. 10. निष्षमम् CB. 11. पापसमम् CB. 12. पुण्यसमम् CB. 13. पूतयवम् CB. 14. पूयमानयवम् CB. 15. प्रदक्षिणम् CB. 16. प्रमृगम् CB. 17. प्ररथम् CB. 18. प्राह्णम् CB. 19. लूनयवम् CB. 20. लूयमानयवम् CB. 21. बहद्गु CB. 22. विषमम् CB. 23. संहृतयवम् CB. 24. संहृतबुसम् CB. 25. संह्रियमाणयवम् CB. 26. संह्रियमाणबुसम् CB. 27. [समपदाति]. 28. [सभभूमि]. 29. सम्प्रति C. 30. सुषमम् CB.

गणसूत्र : 'इच् कर्मव्यतीहारे'

B. 1. अधोनाभम् GH. 2. अविषम् G. 3. एकान्तम् GH. 4. तत्प्रभृति G. 5. प्रान्तम् GH. 6. लूनबुसम् CBG. 7. लूयमानबुसम् CBG. 8. समपक्षम् GH. 9. समानतीरम् GH. 10. समानतीर्थम् G.

Others: अपदिसम्, अपसव्यम् H, इतःप्रभृति H, प्रसव्यम् H, मध्यन्दिनम्, यत्प्रभृति H.

Variants: A. 1. अग्रदक्षिणम् BH, अपदक्षिणम् G. 2. अपरसमम् CBH. 7. °बुस, °बुष in all cases. 13. पूनयवम् B in G, H. 27. समम्पदाति CB. 28. समम्भूमि CB.

2. **शौण्डादि** (P. II. 1. 40)

A. 1. [अधि]* J. 2. अन्तर B. 3. कितव B. 4. कुशल B. 5. चपल B. 6. धूर्त B. 7. निपुण B. 8. पटु* B. 9. पण्डित B. 10. प्रवीणः. 11. व्याड़ B. 12. शौण्ड B. 13. संवीत B.

B. 1. आयास G. 2. कट GH. 3. गुरु GH. 4. ध्यान GH. 5. प्रधान G. 6. प्रवण G. 7. रमणीय GH. 8. विदित GH. 9. विरस GH. 10. शेखर GH. 11. सव्य G. 12. सार G.

Others: चतुर, दक्ष, समीरण J, साहसिक etc.

Variants: A. 1. अधीन GH. 2. अन्तः M. 11. व्याल H.

B. 1. आयस H.

Note: In view of his sūtra 'कारकं बहुलम्' II. 2. 16 Chandra has no such gaṇa.

3. **पात्रेसमितादि** (P. II. 1. 48—आकृतिगण)

A. 1. अवटकच्छप B. 2. [आखनिकवक]. 3. [उदपानमण्डूक]* H. 4. [उदरकृमि].* 5. उदुम्बरमशक B. 6. [कर्णेचुरचुरा].* 7. कर्णेटिट्टिभ.* 8. [कुम्भमण्डूक].* 9. [कूपकच्छप]. 10. कूपमण्डूक B. 11. [कूपचूर्णक].* 12. गर्भेतृप्त B. 13. गेहेक्ष्वेडिन् B. 14. [गेहेदृप्त].* 15. [गेहेधृष्ट].* 16. गेहेनर्दिन् B. 17. गेहेमेहिन् B. 18. [गेहेविजितिन्]. 19. गेहेव्याड़ B. 20. गेहेशूर B. 21. गोष्ठेक्ष्वेडिन् B. 22. [गोष्ठेपटु] H. 23. गोष्ठेपण्डित B. 24. गोष्ठेप्रगल्भ B. 25. [गोष्ठेविजितिन्]* H. 26. गोष्ठेशूर B. 27. नगरकाक B. 28. नगरवायस B. 29. पात्रेबहुल B. 30. पात्रेसमित B. 31. पिण्डीशूर B. 32. मातरिपुरुष B.

B. 1. अवटमण्डूक B. 2. गर्भेधीर G. 3. गर्भेशूर G. 4. गर्भेसुहित B. 5. गृहकलविङ्क G. 6. गृहसर्प G. 7. गेहेदाहिन् G. 8. गेहेनन्दिन् G. 9. गेहेपटु B. 10. गेहेपण्डित B. 11. गेहेप्रगल्भ B. 12. गेहेमेलिन् G. 13. गेहेविचितिन् G. 14. गोष्ठेनर्दिन् G. 15. गोष्ठेप्रवीण G. 16. गोष्ठेव्याड़ B. 17. नगरश्वा H. 18. पितरिशूर B. 19. मातरिशूर G. 20. व्रणकृमि G.

Others: गेहेदास J, गेहेधीर Ś, गेहेनर्तिन् JH, etc.

Variants: A. 4. उदुम्बरकृमि B. 6. °चुरुचुरु Ś, °चुरचुर H, °चुरुचुरा BJ. 7. °टिरिटिरा G, °टिरिटिरि B. 14. गर्भेदृप्त H. 18. °विजित B.

B. 13. गेहेऽवचितिन् Ś.

Note: C. has not fully enumerated the gaṇa.

4. **व्याघ्रादि** (P. II. 1. 66—आकृतिगण)

A. 1. [ऋक्ष].* 2. ऋषभ B. 3. [कितव].* 4. किसलय (किशलय) B. 5. [कुञ्जर]. 6. [चन्दन]. 7. [चन्द्र]. 8. [पद्म]. 9. [पलाश].* 10. पुण्डरीक

B. 11. [पृषत]* H. 12. [बलाहक].* 13. [रुरु].* 14. [वराह]. 15. [वृक्ष].* 16. [वृष]. 17. व्याघ्र B. 18. सिंह B. 19. [हस्तिन्].*

B. 1. इन्दु B. 2. ऋषि B. 3. कलश G. 4. कुम्भ G. 5. ऋञ्चा G. 6. तरु G. 7. पल्लव G. 8. बिम्ब G. 9. महिष G. 10. वज्र G. 11. वृक G. 12. वृषभ B. 13. श्वन् G.

Others: आकर्ष, कड़ार, कण्ठीरव, कमल J, केशरिन्, नाग, पलाविका (?) H, पुङ्गव, शार्दूल, स्त्री (?) J, etc.

5. **श्रेण्यादि** (P. II. 1. 59—आकृतिगण BG)

A. 1. अध्यापक B. 2. इन्द्र B. 3. [एक].* 4. कुशल. 5. [कृपण]. 6. चपल B. 7. देव B. 8. निचय B. 9. निधान B. 10. निपुण B. 11. पटु B. 12. पण्डित B. 13. पूग B. 14. ब्राह्मण B. 15. भूत B. 16. मुण्ड B. 17. राशि B. 18. वदान्य B. 19. विशिख* B. 20. [श्रवण].* 21. श्रेणि B.

B. 1. कण्ठ B. 2. कुण्ड B. 3. कुन्दुम G. 4. गण (Vāmana in G). 5. निर्धन. 6. मन्त्र G.

Others: अध्यायक H, उदक, कुसुम, कूट, क्षत्रिय H, तृण, दूषद्, मृदु, विषय J, etc.

Variants: A. 3. ऊक BH. 7. वेद (Ratnamati in G). 19. विशिप G, विशिष्ट H, B in G. 20. श्रमण G.

B. 3. कुङ्कुम (Ratnamati in G), कन्दुम (अपरे G). 5. निधन Kr.M.

Note: Not enumerated in C.

6. **कृतादि** (P. II. 1. 59—आकृतिगण)

A. 1. अवकल्पित B. 2. अवधारित B. 3. उक्त B. 4. [उपकृत]. 5. [उपाकृत]. 6. कृत B. 7. निराकृत B. 8. भूत B. 9. मत B. 10. मित B. 11. [समाख्यात]* J. 12. समाज्ञात B. 13. [समाम्नात]* JH.

B. 1. अवज्ञात G. 2. आख्यात* B. 3. आम्नात BG. 4. आसीन BG. 5. आस्थित BG. 6. उदाहृत BG. 7. उदित BG. 8. उदीरित BG. 9. कलित BG. 10. दृष्ट BG. 11. निरूपित BG. 12. विकल्पित BG. 13. विश्रुत BG. 14. विहित BG.

Others: अवरुद्ध H, उप्त H, ख्यात, गणित, ज्ञात, भक्त, मुक्त, युक्त, संसेवित J, स्नात etc.

Variants: A. 4. अपकृत B. 5. अपाकृत B.

Note: No enumeration in C.

7. **श्रमणादि** (P. II. 1. 70)

A. 1. अध्यापक B. 2. अभिरूपक B. 3. कुलटा B. 4. कुशल B. 5. गर्भिणी B. 6. चपल B. 7. तापसी B. 8. दासी B. 9. निपुण B. 10. पटु B. 11. पण्डित B. 12. प्रव्रजिता B. 13. [बन्धकी]* H. 14. मृदु B. 15. श्रमणा B.

Note: No enumeration in C. Supadma adds भिक्षुकी.

8. **मयूरव्यंसकादि** (P. II. 1. 72—आकृतिगण)

A. I. 1. कम्बोजमुण्ड B. 2. छात्रव्यंसक B. 3. मयूरव्यंसक B.

II. 5. अकिञ्चन B. 6. [आचितपराचितम्].* 7. [आचितोपचितम्].* 8. इहद्वितीया B. 9. इहपञ्चमी B. 10. उच्चनीचम् B. 11. उच्चावचम् B. 12. निश्चप्रचम् BG. 13. [पुनर्दाय].*

III. "एहीडादयोऽन्यपदार्थे"

14. अपेहिद्वितीया B. 15. अपेहिप्रघसा B. 16. अपेहिवाणिजा B. 17. अपेहिस्वागता B. 18. [अपोहकटा].* 19. [अपोहकर्दमा].* 20. आहरचेला B. 21. आहरवनिता B. 22. आहरवसना B. 23. [उद्धरचूड़ा].* 24. एहिद्वितीया B. 25. एहियवम् B. 26. एहिवाणिजा B. 27. एहिस्वागता B. 28. एहीडम् B. 29. कृन्तविचक्षणा* B. 30. छिन्धिविचक्षणा B. 31. पचप्रकूटा B. 32. [पचलवणा]. 33. प्रेहिवाणिजा B. 34. प्रेहिस्वागता B. 35. प्रोहकटा B. 36. प्रोहकर्दमा B. 37. भिन्धिलवणा B.

"जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारञ्चाभिदधाति"

38. [उज्जहिजोड़].* 39. [उज्जहिस्तम्ब].* 40. जहिजोड़ B. 41. [जहिस्तम्ब]* Ś.

IV. "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" B.

42. [अश्नीतपिवता]. 43. [आवपनिष्किरा].* 44. [आहरनिवपा].* 45. [उत्पचविपचा].* 46. उत्पतनिपता B. 47. [उद्धमविधमा]. 48. उद्धरोत्सृजा. 49. [खादतमोदता]. 50. [खादताचामता]. 51. [पचतभृज्जता].

V. 52. [उत्पत्यव्याकुला].* 53. [निकुच्यकर्णि]. 54. निपत्यरोहिणी B. 55. निषद्यश्यामा* B. 56. पीत्वास्थिरकः B. 57. प्रोष्यपापीयस् B. 58. भुक्त्वासुहित B. 59. स्नात्वाकालक B. 60–62. पादेगृह्य लाङ्गलेगृह्य हस्तेगृह्य (छन्दसि).

B. I, II, 1. अकुतोभय BG. 2. आचोपच G. 3. कान्दिशीक G. 4. छत्रव्यंसक G. 5. यदृच्छा BG.

Others: गलेचोपक ŚH, पादहारक ŚH, पुनर्गव ŚH, पुनर्दोह H, पुनाराज ŚH, प्रातराश H, प्रातर्दोह H, सायन्दोह H, सायमाश H, also द्रव्यान्तर ŚK, चिन्मात्र ŚK, अवश्यकार्य ŚK, अविरविक, etc.

III. 1. अपेहिप्रकसा G. 2. अपेहिविघसा BG. 3. अहमहमिका BG. 4. अहम्पूर्विका BG. 5. अहम्प्रथमिका BG. 6. आहरवितता G. 7. आहरविवसा G.

8. आहोपुरुषिका BG. 9. एहिप्रकसा G. 10. एहिप्रघसा BG. 11. एहिविघसा BG. 12. प्रोहकपर्दा G. 13. विचप्रच BG.

Others: आहरनिचया आहरनिष्कषा ŚK.

IV. 1. उद्धरावसृजा BG. 2. उद्वपनिवपा BG. 3. उन्मृजावमृजा BG. 4. एहिरेयाहिरा BG.

Others: खादतवमता.

V. 1. प्रोह्यपदि G.

Variants: A. 6. आचोपचम् BG. 7. आचपराचम् BG. 23. उद्धमचूड़ा B, उद्वमचूड़ा G. 29. कृन्धिविचक्षणा G, कृन्धिविक्षणा ŚH. 37. भिन्धिप्रलवणा J. 43. आहरनिष्किरा J. 45. उत्पचनिपचा BGŚK. 50. खादाचमा Ś in G. 52. उत्पत्यपाकला BG. 55. निषद्यश्यामा G B. IV. 4, एहिरेपाहिरा ŚK.

Note: अवश्यकार्य : cf. लुम्पेदवश्यमः कृत्ये (Kāśikā on VI. 1. 144). 52. उत्पत्यपाकला has been explained in ŚK. On पादहारक and गलेचोपक *see* Mbh on II. 1. 33 बाहुलकात् कर्मणि ण्वुल्, पञ्चम्यन्तेन सप्तम्यन्तेन च समासोऽपि बाहुलकादेव। *See* Tattwa° II. 1. 33, cf. अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः। The gaṇa is not enumerated in C. Vāmana (K.S. V. 2. 16) would add आमूललोल, विस्पष्टपटु, etc. "आमूललोलादिषु वृत्तिर्विस्पष्टपटुवत्".

9. याजकादि (P. II. 2. 9—आकृतिगण)

A. 1. अध्यापक B. 2. उत्सादक B. 3. उद्वर्त्तक B. 4. (रथपतिभ्यां) गणक B. 5. परिचारक B. 6. [परिषेचक].* 7. पूजक B. 8. [पोतृ].* 9. भर्त्तृ B. 10. याजक. 11. [स्नातक].* 12. होतृ.

B. 1. कर्त्तृ. 2. कारक. 3. गोप्तृ. 4. दीपक. 5. पावक. 6. प्रयोजक. 7. मोदक all in G.

Others: आच्छादक H, ग्राहक परिवेष्टक वर्त्तक वाचक वोधक हन्तृ, etc.

Variants: A. 2. उच्छादक ŚH. 6. परिवेषक BGH. 11. स्नापक BGH. 9. Also read पत्यर्थभर्त्तृ.

Note: Not enumerated in C.

10. राजदन्तादि (P. II. 2. 31—आकृतिगण BGŚK)

A. 1. अक्षिभ्रुवम् B. 2. अग्रेवणम्. 3. अर्पितोप्तम्* B. 4. अवक्लिन्नपक्वम् B. 5. आरग्वायनबन्धकी.* 6. आवन्त्यश्मकम्.* 7. उप्तगाढ़म् B. 8. उलू(दू)खलमुसलम् B. 9. उशीरबीजम् B. 10. गजवाजम्. 11. गोपालधानीपूलासम्.* 12. चित्ररथबाह्लीकौ. 13. चित्रास्वाती B. 14. जम्पती B. 15. जायापती B. 16. तण्डुलकिण्वम् B. 17. दम्पती B. 18. दारगवम् B. 19. दृषदुपलम्. 20. नग्नमुषितम् B. 21. पुत्रपशू B. 22. पूलासकरण्डम्* J. 23. भार्यापती B. 24. मृष्टलुञ्चितम्.*

25. राजदन्त B. 26. लिप्तवासितम् B. 27. बिष्वक्सेनार्जुनौ B. '28. वैकारिमतम्. 29. शिरोबीजम्.* 30. शूद्रार्यम् B. 31. सिक्तसम्मृष्टम् B. 32. सिञ्जास्थम्. 33. स्थूलपलासम्.* 34. स्नातकराजानौ B.

'धर्मादिषूभयम्' 1. अन्त्यादी, आद्यन्तौ B. 2. अर्थकामौ, कामार्थौ B. 3. अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ B. 4. अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ B. 5. केशश्मश्रू, श्मश्रुकेशौ. 6. गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ B. 7. मधुसर्पिषी, सर्पिर्मधुनी B.

B. 1. अधमर्ण BG. 2. अधरौष्ठम् G. 3. उत्तमर्ण BG. 4. काकमयूरौ G. 5. कुरुश्रेष्ठ G. 6. कुबेरकेशवौ G. 7. गजाश्वम् G. 8. तिष्यपुनर्वसू B. 9. दारजारौ G. 10. दारार्थौ G. 11. दीक्षातपसी G. 12. नरनारायणौ G. 13. नृवर G. 14. परःशत BG. 15. परःसहस्र BG. 16. पाण्डुधृतराष्ट्रौ BG. 17. पुष्यपुनर्वसू B. 18. मघाश्लेषे B. 19. मेधातपसी G. 20. विषयेन्द्रियाणि G. 21. विष्णुवासवौ G. 22. शिरोजानु BG. 23. श्रद्धातपसी BG. 24. सिक्तसंयुत G. 25. सोमारुद्रौ G.

धर्मादि। 1. अग्निसमीरणौ BG. 2. अग्नीन्द्रौ BG. 3. अश्वत्थकपित्थौ G. 4. करभवासवौ G. 5. काशकुशम् G. 6. ग्रीष्मवसन्तौ BG. 7. चन्द्रराहू G. 8. चन्द्रादित्यौ BG. 9. चन्द्रार्कौ BG. 10. दीर्घलघू BG. 11. देवापिशन्तनू BG. 12. पाणिनीयरौढ़ीयाः BG. 13. पुरुषोत्तम BG. 14. बिम्बाधर BG. 15. बिम्बौष्ठ BG. 16. भीमसेनार्जुनौ BG. 17. भीष्मद्रोणौ BG. 18. शकृन्मूत्रम् BG. 19. शुक्रशुची G.

Others: A. मर्यादाभिविधि वारवाण वासुदेवार्जुन, etc.

B. गृहान्तः मध्यगृह H, etc.

Variants: A. 3. अर्पितोतम् G. 5. आरट्वायनि° G, आरग्वायनि° J also आरट्वायनिचान्धनि, °वन्धनी G, आरड्वायनिवान्धकम् PrK. 6. अवन्त्यश्मकम् CBJG, अवन्त्यश्मकाः H. 8. उलूखलमुशले H. 9. उशोरबीजसिञ्जास्थम् ŚH, *see* 33. 10. भोजवाजौ गजव्याज PrK, *see also* 29. 11. गौपालि° G, गोपालि° PrK. 13. Also °वाह्लिकौ G, = चित्रस्थ° H, evidently copyist's error. 22. °कुरण्डम् G, कुरण्डस्थलपूलासम् ŚH, °कुरण्टक PrK, *see* 33. 24. भृष्ट° BG. 28. वैकारिमतगाजवाजम् Ś (in G) H, *see* 10. 29. शिरोविजु G, °विजू B. 31. सिक्तसंसृष्टम् (अन्ये G). 33. स्थल° G.

Note: दृषदुपल, स्थूलपलास. N. says these are read here by mistake (प्रमाद). No राजदन्तादि or धर्मादिगण in C as such.

11. आहिताग्न्यादि (P. II. 2. 37—आकृतिगण)

A. 1. आहिताग्नि B. 2. ऊढभार्य B. 3. गडुकण्ठ B. 4. गतार्थ B. 5. घृतपीत B. 6. जातदन्त B. 7. जातपुत्र B. 8. जातश्मश्रु B. 9. तैलपीत B.

B. 1. छिन्नशीर्ष B. 2. पीतदधि G. 3. पीतविष G. 4. पीतमद्य B. 5. प्रियग्राम G.

Others: गतभार्य जातदुःख यातयाम नृजग्ध, etc.

12. कड़ारादि (P. II. 2. 38)

A. 1. कड़ार CB. 2. काण CB. 3. कुण्ठ * CB. 4. खञ्ज B. 5. [खञ्जर].* 6. खलति B. 7. गडुल B. 8. गौर B. 9. तनु B. 10. पिङ्गल CB. 11. भिक्षुक B. 12. वटर * B. 13. वृद्ध B.

B. 1. कूट GJ. 2. खेल G. 3. खोड़ CBG. 4. शौण्ड G.

Others: कपिल कुब्ज खल जठर Ś, तड Ś, नट J, पिङ्ग Ś, बधिर JŚPrK, बर्बर ŚPrK, मठर ŚPrK.

Variants: 3. कुण्ट JG. 12. वठर G.

13. गवाश्वादि (P. II. 4. 11)

A. 1. अजाविकम् CB. 2. अजैड़कम् CB. 3. [अर्जुनशिरीषम्]* Ś. 4. उष्ट्रखरम् CB. 5. उष्ट्रशशम्* CB. 6. कुटीकुटम् CB. 7. कुब्जवामनम् CB. 8. [कुब्जकैरातकम्]. 9. गवाविकम् CB. 10. गवाश्वम् CB. 11. गवैड़कम्* CB. 12. तृणोलपम् CB. 13. दर्भपूतीकम् B. 14. दर्भशरम् CB. 15. दासीदासम् CB. 16. दासीदासमाणवकम् CB. 17. पुत्रपौत्रम् CB. 18. भागवतीभागवतम् B. 19. मांसशोणितम् CB. 20. मूत्रपुरीषम् CB. 21. मूत्रशकृत् CB. 22. यकृन्मेदः CB. 23. [शाटीपिच्छकम्]* H. 24. श्वचण्डालम् CB. 25. स्त्रीकुमारम् CB.

B. 1. तृणकाष्ठम् G. 2. बालवृद्धम् G. 3. याजकोपाध्यायम् G.

Others: खर्जूरामलकम्, श्ववृषभम्, शाटीशाटम्, etc.

Variants: 3. अर्जुनपुरुषम् CB. 5. उष्ट्रपाशम् G. 6. कुडीकुडम् H. 8. कुब्जकिरातम् BPrK, कुब्जकैरातम् C. 12. तृणोपलम् J, तृणोलुपम् H. 13. °पूतिकम् C. 18. भगवती° C. 22. शकृन्मेदः Kr. 23. शाटीपटीकम् (Padamañjarī), शाटीपट्टिकम् G, शाटीपिच्छिकम् J, शाटीप्रच्छदम् ŚBPrK.

14. दधिपयआदि (P. II. 4. 14)

A. 1. अध्ययनतपसी B. 2. आद्यवसाने CB. 3. इध्माबर्हिषी CB. 4. उलूखलमुसले B. 5. ऋक्सामे CB. 6. दधिपयसी CB. 7. दीक्षातपसी CB. 8. [परिव्राट्कौशिकौ].* 9. प्रवर्ग्योपसदौ * B. 10. ब्रह्मप्रजापती CB. 11. मधुसर्पिषी CB. 12. मेधातपसी CB. 13. वाङ्मनसे CB. 14. [शिववैश्रवणौ] PrK. 15. शुक्लकृष्णौ CB. 16. [श्रद्धातपसी]* JH. 17. श्रद्धामेधे * CB. 18. सर्पिर्मधुनी CB. 19. स्कन्दविशाखौ CB.

B. 1. अग्निषोमौ G. 2. कम्बलाश्वतरौ G. 3. नरनारायणौ G. 4. नारदपर्वतौ G. 5. पितापुत्रौ G. 6. भीमार्जुनौ G. 7. मातरपितरौ G. 8. मित्रावरुणौ G. 9. याज्यानुवाक्ये CB. 10. रामलक्ष्मणौ G. 11. श्रुततपसी B. 12. सूर्याचन्द्रमसौ G. 13. सोमारुद्रौ G. 14. हरिवासवौ B.

Others: चण्डालमृतपौ JH, मातापुत्रौ B. Com., वशिष्ठकौशिकौ शण्डामर्कौ B. Com., स्वर्गापवर्गौ हरिकौशिकौ, etc.

Variants: A. 4. उदूखल° C. 8. परिवज्या° G, परिव्रज्या° CB, परिव्राजक° JPrK, परिव्राजककौशिकौ M. 9. प्रार्योपसदौ G, अपवर्गोपनिषदौ M.

B 9. योगानुवाके J, याज्यानुवाक्ये HPrK.

Note: आकृतिगण according to प्रसाद on PrK.

15. अर्धर्चादि (P. II. 4. 31—आकृतिगण)

[List *A* contains the words included in Kāśikā alphabetically arranged. List *B* contains additional words in G. *See* notes.]

A. Kāśikā

1. अङ्कुश. 2. अनीक. 3. अन्धकार. 4. अपराह्ण. 5. अम्बर. 6. अरण्य. 7. अर्धर्च. 8. अर्बुद. 9. अष्टापद. 10. आकाश.* 11. आढ़क. 12. आश्रम. 13. आसन. 14. इल्कस. 15. उद्यान. 16. उद्योग. 17. उपवास. 18. ऐरावत. 19. ओदन. 20. औषध. 21. कंस. 22. ककुद. 23. कपट. 24. कपाट (कवाट G). 25. कपित्थ. 26. कबन्ध.* 27. कमण्डलु. 28. कर्पट (कर्वट G). 29. कर्पास. 30. कर्मन्. 31. कर्ष. 32. कल्क. 33. कवच. 34. कषाय. 35. कार्षापण. 36. किरीट. 37. कुञ्ज. 38. कुट्टिम. 39. कुण्डल (कुण्डप G). 40. कुतप. 41. कुसुम. 42. कोश. 43. क्षीर. 44. क्षेम. 45. क्ष्वेड़ित (क्षेरित G). 46. खण्ड. 47. खलीन. 48. गाण्डीव. 49. गूथ.* 50. गेह. 51. गोमय. 52. घृत. 53. चक्र. 54. चमस. 55. चषक. 56. चषाल. 57. छत्र.* 58. छल.* 59. जृम्भ. 60. तङ्क (टङ्क G). 61. तड़ाग. 62. तमाल. 63. ताण्डव. 64. तिमिर. 65. तीर्थ. 66. तृण. 67. तोमर. 68. तोरण. 69. दण्ड. 70. दण्डक. 71. दर. 72. दाड़िम. 73. दारु. 74. दिन. 75. दिवस. 76. दृढ. 77. देह. 78. दैवत. 79. द्यूत. 80. द्रोण.* 81. द्वीप. 82. धनुः. 83. धर्म. 84. ध्वज. 85. नख. 86. नखर. 87. नाट (नट G). 88. निधन. 89. निर्यास. 90. निष्क. 91. नीड़.* 92. पङ्क. 93. पटह. 94. पद्म. 95. पवित्र. 96. पात्र. 97. पात्रीव. 98. पानक.* 99. पार्श्व. 100. पिटक. 101. पिधान. 102. पिनाक. 103. पुङ्ख. 104. पुच्छ. 105. पुर. 106. पुलिन. 107. पुस्त. 108. प्रग्रीव. 109. प्रतिसर. 110. प्रवाल. 111. प्रोथ. 112. फल. 113. फलक. 114. बल. 115. बाल. 116. भवन. 117. भूत. 118. भूषण.* 119. मङ्गल. 120. मञ्चक. 121. मण्डप.* 122. मण्डल. 123. मधु. 124. मध्य. 125. मल. 126. मल. 127. मव (?). 128. मस्तक. 129. मान. 130. माष. 131. मुकुल. 132. मुख. 133. मुसल. 134. मूल. 135. मूलक. 136. मूषिक. 137. मृणाल. 138. मोदक. 139. यान. 140. यूथ. 141. यूप.* 142. यूष. 143. यौवन. 144. रजत. 145. रण. 146. राष्ट्र. 147. रेणु. 148. लोमश (लोमन् G). 149. लोहित. 150. वज्र. 151. वप्र. 152. वर्ष. 153. वल्कल. 154. वल्मीक. 155. वसन्त. 156. वस्त्र.

157. विटप. 158. विडङ्ग (विटङ्क G). 159. विमान. 160. विश्व. 161. विषाण.* 162. विहार.* 163. वृत्त. 164. शकट. 165. शकल. 166. शङ्ख. 167. शतमान. 168. शपथ. 169. शराव.* 170. शरीर. 171. शाक. 172. शाल. 173. शिखर (शेखर G). 174. शील. 175. शुल्व (शुल्क G). 176. शुष्क. 177. शूक. 178. शूर्प. 179. शूल. 180. शृङ्खल. 181. शृङ्ग. 182. सङ्गम. 183. सरक.* 184. सार. 185. सीकर.* 186. सीधु. 187. सुवर्ण. 188. सूत्र.* 189. सैन्धव. 190. सौध. 191. स्थाणु. 192. स्नेह. 193. स्वर.* 194. हिम.

B. Gaṇaratna

1. अंश. 2. अङ्गार. 3. अणु. 4. अण्ड. 5. अतिखर. 6. अध्वर. 7. अनेकप. 8. अपर. 9. अपिधान. 10. अभिधान. 11. अमृत. 12. अम्बरीष. 13. अम्भोद. 14. अयुत. 15. अर्ध. 16. अर्म. 17. अवतंस. 18. अब्द. 19. अशोक. 20. असि. 21. आमिष. 22. आयुध. 23. आरकूट. 24. आराव. 25. आर्द्र. 26. इषु. 27. उटज. 28. उत्पल. 29. उद्यम. 30. उशीर. 31. ककुभ. 32. कङ्कट. 33. कटक. 34. कण्व. 35. कन्दर. 36. कपाल. 37. कमल. 38. करीष. 39. कर्पूर. 40. कर्वट. 41. कलश. 42. कलल. 43. काण्ड. 44. कान्तार. 45. काश. 46. कुक्कुट. 47. कुणप. 48. कूर्पासक. 49. कूल. 50. कुस. 51. कूर्च. 52. केदार. 53. केशव. 54. कोटर. 55. कोलाहल. 56. क्रकच. 57. क्षय. 58. खण्डल. 59. गुल्म. 60. गेह. 61. चन्दन. 62. चरक. 63. चर्मन्. 64. चाप. 65. चूर्ण. 66. छत्राक. 67. जठर. 68. जन्तु. 69. जातु. 70. तण्डक. 71. तरण्ड. 72. तल. 73. तैल. 74. दीप. 75. द्वीपिन्. 76. धन. 77. धामन्. 78. नपुंसक. 79. नल. 80. नलिन. 81. नामन्. 82. नाल. 83. निकट. 84. निगड़. 85. निदाघ. 86. निष्ठेव. 87. नीर. 88. नूपुर. 89. पञ्चक. 90. पट. 91. पत्तन. 92. पत्र. 93. पलित. 94. पलाल. 95. पल्लव. 96. पातक. 97. पार. 98. पिण्याक. 99. पूल. 100. पेट. 101. प्रयुत. 102. प्रवर. 103. बद्धक. 104. बाण. 105. बिम्ब. 106. बुध्न. 107. बुस्त. 108. ब्राह्मण. 109. भग. 110. भगन्दर. 111. भस्त्र. 112. भुज. 113. मञ्चक. 114. मञ्जीर. 115. मठ. 116. मध्यम. 117. मर्मर. 118. महिमन्. 119. मालक 120. माष. 121. मुहूर्त. 122. मेढ्र. 123. योध. 124. रस. 125. राजसूय. 126. लशुन. 127. वक्त्र. 128. वज्रक. 129. वट. 130. वर्चस्क. 131. वाजपेय. 132. वार. 133. वास्तु. 134. वितान. 135. वित्त. 136. विवाह. 137. विशाल. 138. विष. 139. विहायस्. 140. वैनीतक. 141. व्रज. 142. व्रण. 143. व्रत. 144. शत. 145. शफ. 146. शम्बल. 147. शयन. 148. शलल. 149. शल्य. 150. षण्ड. 151. षष्टि. 152. संसार. 153. सङ्क्रम. 154. सत्त्व. 155. समान. 156. सूपर्ण. 157. स्तन. 158. स्तेन. 159. स्थान. 160. स्थूल. 161. स्व. 162. हंस. 163. हरिचन्दन. 164. हल. 165. हस्त. 166. हिरण्य.

Note: (1) Some manuscripts of the Kāśikā include the following words also (*vide* Kāśi Sanskrit Series edition): ऋण कण्टक कलह कुमुद क्षत क्षत्र खल जाल तण्डुल पणव पुराण पुस्तक प्रवर मरु ललाट लिङ्ग वर्ण वसु शार

सीर स्कन्ध as well as others. In the Word Index to Pāṇini Sūtrapāṭha in which the Gaṇapāṭha is based on the same compiled by Böhtling there are 260 words. In लिङ्गानुशासन there are about 210 words taking both masculine and neuter genders.

(2) The sūtra 'अर्धर्चादि पुंसि च' appears to have originally referred to compound words only. This is quite clear from the context. So we have in the Chāndra-vṛtti, "समासलिङ्गाख्याने गोमयादयो न वक्तव्यास्तेषां लोकतो लिङ्गानुशासनतो वा सिद्धिरिष्टा". This is echoed by दण्डनाथ also, "समासप्रस्तावाद् गोमयादयोऽत्र वक्तव्या न भवन्ति" and in सरस्वतीकण्ठाभरण the corresponding sūtra is "अर्धर्च-अष्टापद-सुवर्ण-शतमान-कार्षापण-वारवाण-गन्धमादन-अन्धकार-अपराहृण-अपूर्व-उपवास-निर्यास-विमान-प्रग्रीव-प्रवाल-वाजपेय-राजसूय-प्रतिसरादयः" Nārāyaṇa in प्रक्रिया-सर्वस्व observes "वृत्तौ तु धर्म कर्म इत्याद्यसमासा अपि वहव उक्तास्तेषामनन्तत्वादनुक्तिः।"

On the other hand Bhāṣyakāra gives गोमय and सरक as illustrations of the rule and he is followed by the Kāśikā, the Śabdakaustubha, the Nyāsa, the Siddhāntakaumudī and other works of the Pāṇinian school.

The most elaborate list is in Hemachandra's Lingānuśāsana. There is a short list in Amarakośa (only 40 words).

16. **पैलादि** (P. II. 4. 59—आकृतिगण)

A. 1. औज्जिहानि CB. 2. औदमज्जि CB. 3. औदमेघि CB. 4. [औदबुद्धि].* 5. औदव्रजि C. 6. औद्गाहमानि CB. 7. [दैवि].* 8. दैवस्थानि CB. 9. [पैङ्गलायनि]* J. 10. पैल CB. 11. भौलिङ्गि CB. 12. [राणायनि].* 13. [रौहक्षिति].* 14. शालङ्कि CB. 15. सात्यकि CB. 16. [सात्यकामि]* JŚ.

B. 1. औदञ्चि CBN.

Others: औदन्यि H, औदभृज्जि H, औदम्बरि J, भाड़ीजङ्घि J, रावणि Ś, सौमिनि J, गोपासङ्गि M, श्वाफल्कि M, etc.

Variants: A. 1. औज्जहानि (कश्चित् G) औज्जहायनि J. 4. औदशुद्धि CBH, औदकशुद्धि G. 9. पैङ्गलोदायनि CŚ, पैङ्गलादायनि B, पैङ्गलोदयनि Ś (in G) H. 12. राणि CBH. 13. राहृक्षति CB, °क्षिति H. 14. शालङ्क्य G, सालङ्कि J. 16. सात्यङ्कामि CBH.

17. **तौल्वल्यादि** (P. II. 4. 61)

A. 1. [आनुमति].* 2. [आनुहारति].* 3. [आयुधि].* 4. आसिबन्धकि CB. 5. आसुरि CB. 6. आहिंसि CB. 7. कारेणुपालि CB. 8. तौल्वलि CB. 9. दैलीपि * CB. 10. दैवमति CB. 11. दैवयज्ञि CB. 12. [दैवलि].* 13. धारणि

CB. 14. [नैमिषि]. 15. [पारणि].* 16. पौष्करसादि CB. 17. [प्रावाहणि].* 18. [वैंकि].* 19. [मान्धातकि]* J. 20. रावणि. 21. वैकर्णि. 22. वैरकि C. 23. [वैलकि]* JH. 24. वैहृति B. 25. [श्वाफल्कि].*

B. 1. आसिजासि G. 2. कार्करि * B. 3. चैङ्कि CB. 4. चाफट्टकि G. 5. दैवदत्ति G. 6. दैवमित्रि CB. 7. नैवकि G. 8. पैरकि * B. 9. पैष्टि * B. 10. पैसीति * B. 11. पौष्पि CG. 12. प्राडाहृति G. 13. बान्धकि G. 14. रातक्षत्रि * C. 15. वारणि * B. 16. वार्कलि G. 17. वैरकि * C. 18. वैल्वकि G. 19. वैनीति G.

Others: आन्तःस्थि Kr, आशि H, कामलि ŚK, कालिङ्गि KrM, तैल्वकि H, तैल्वलि H, दैवयजि M, दैवोहि KrM, नैयमि KrM, प्रार्थकि Kr, वाद्धकि H, वाल्मीकि KrM. स्वालिम्पि J.

Variants: A. 1. आनुति BG. 2. आन्तरहाति N, आन्तराहृति CB, आनुहरति ŚK, आनुराहृति JGH. 4. आसिबन्धि M, आसिबद्धकि H. 6. आहिंसकि Kr. 9. दालीपि GH. 12. दैवति CB, दैवोति Ś (in G). 14. नैमिशि BHŚ (in G), also नैमिश्रि HG. 17. प्रादोहनि CB. 18. वैङ्कि JG. 20. वामणि H. 23. वैणकि Ś (in G). 24. वैहरि C.

B. 4. चाफग्दकि B, चापट्कि ŚK. 11. पौष्कि ŚK. 12. प्रांडाहनि J, प्राणाहृति ŚKM, प्राटाहृति also H. 13. वद्धकि Ś (in G). 19. वैशीति H.

18. **यस्कादि** (P. II. 4. 63)

A. 1. अजवस्ति CB. 2. अयःस्थूण CB. 3. उत्कास CJ. 4. उपरिमेखल CB. 5. कटुक CJ. 6. कम्बलभार * B. 7. कर्णाटक * C. 8. कुद्रि * C. 9. क्रोष्टुपाद CB. 10. क्रोष्टुमान * B. 11. खरप CB. 12. जङ्घारथ CB. 13. तृणकर्ण CB. 14. [दुह्य]. 15. पदक C. 16. पिण्डीजङ्घ CB. 17. पुष्करसद् * CB. 18. बकसक्थ CB. 19. बहिर्योग CJ. 20. भडित CB. 21. भडिल CB. 22. भण्डित CB. 23. भण्डिल CB. 24. भलन्दन BJH. 25. मन्थक * CB. 26. मित्रयु CB. 27. यस्क CB. 28. रक्षोमुख B. 29. लभ्य * CB. 30. [वर्मक].* 31. [वस्ति].* 32. विषपुट CB. 33. शीर्षमाय CB. 34. सदामत्त CB.

B. 1. कडर * B. 2. कषक GH. 3. कहर * B. 4. कृश GH. 5. पटाक GH. 6. पर्णाट G. 7. पर्णाढक G. 8. मिच्छक G. 9. वर्षुक * BŚ. 10. वशीक G. 11. विश्रि CBG. 12. स्थगल GH.

Others: भटक J, निकष H, भण्डिक PrK.

Variants: A. 3. उत्काश B. 5, 25. G notes कटु, कटुक, मन्थ and कटुमन्थ; H notes कटुमन्थ and कुटुकमन्थ. 6. कम्बलहार CGH. 7. कर्णाट B, GH note कर्ण्ट, कर्णाढ़क. 8. कुड़ि G. 10. क्रोष्टुमाय GH. 12. जङ्घा, रथ G. 14. द्रुह्य CBH. 20. लह्य GH. 30. वर्षक C, वर्ष्मक GH.

B. 2. कर्षक KrM. 5. वटाक B.

19. **गोपवनादि** (II. 4. 67). विदाद्यन्तर्गत (IV. 1. 104)

A. 1. अश्वावतान CB. 2. गोपवन CB. 3. बिन्दु CB. 4. भाजन CB. 5. शिग्रु CB. 6. श्यापर्ण CB. 7. श्यामाक CB. 8. शम्बक * CB.

Variants: A. 1. अश्व, अवतान (Kāśikā). 7. श्यामक also GŚ, Ś has श्योमाक also. 8. सम्वक G. श्यावक also G.

Note: (1) Mbh. reads under IV. 1. 104, 'गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग् हरितादिभ्यः'.

(2) गर्गभार्गविका was perhaps originally included in गोपवनादि. Thus Kaiyata comments on Bhāṣyakāra's observation 'गर्गभार्गविकाग्रहणं नियमार्थम्' (II. 4. 62), 'अत्रात्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते'।

20. **तिककितवादि** (P. II. 4. 68)

A. 1. उरसलङ्कट * CB. 2. उपकलमक C. 3. उब्जककुभ CB. 4. कृष्णाजिन-कृष्णसुन्दर C. 5. तिककितव CB. 6. [पफकनरक]. 7. बकनखश्वगुदपरिणद्ध * BJ. 8. भ्रष्टककपिष्ठल C. 9. [लङ्कशान्तमुख] JH. 10. वङ्खरभण्डीरथ B.

B. 1. अग्निवेशदशेरक CG. 2. कृष्णसुन्दर. 3. दशेरकगडेरक G. 4. पृथोर्जककुभ G. 5. शण्डिलकशकृत्स्न G.

Variants: A. 1. औरस° G, उत्तरशलङ्कट Ś. 6. पटक° J, पहक° H, वहक° PrK, प्रहृत° C. 7. बकनखगुद° CŚG. 9. लङ्कट° CB. 10. °भाण्डीरथ C.

B. 1. °दसेरक B, °दाशेरक JŚ.

Note: "भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च। 'अत इञ्', तस्य लुक्, भ्रष्टककपिष्ठलाः" Kāśikā "भाष्ये तु 'भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्षः" Kaiyata (II. 4. 66).

21. **उपकादि** (P. II. 4. 66)

A. 1. [अण्डारक].* 2. अनुलोमन् CB. 3. उपक CB. 4. कठेरणि CB. 5. कर्णक B. 6. कलशीकण्ठ CB. 7. काशकृत्स्न * C. 8. [कुषीतक]. 9. [कृष्णपिङ्गल] H. 10. कृष्णसुन्दर CB. 11. कृष्णाजिन CB. 12. [खारीजङ्घ] * H. 13. गडुक CB. 14. जटिलक CB. 15. जन्तुक * CŚ. 16. दामकण्ठ CB. 17. निदाघ. 18. [पण्डारक].* 19. [पतञ्जल] H. 20. पर्णक CB. 21. प्रतान CB. 22. प्रतिलोमन् CB. 23. बधिरक CB. 24. मयूरकर्ण * CŚ. 25. लमक CB. 26. शलाथल CB. 27. [सुपर्यक]. 28. [सुपिष्ठ].*

B. 1. अनभिहित CBG. 2. अनुपद CBG. 3. अपजग्ध BG. 4. अबन्धक JGŚ. 5. उदङ्क GŚ. 6. कदामत्त CG. 7. कपिष्ठल CBG. 8. कणक * C. 9. कमन्तक GH. 10. कमन्दक JGH. 11. कवन्तक ŚGH. 12. खरिखन् GH. 13. चूडारक GŚ. 14. जतुरक CG. 15. पदञ्जल ŚGH. 16. पिङ्गल * B. 17. पिञ्जूलक ŚGH. 18. पिष्ट * CBH. 19. भ्रष्टक CBG. 20. मदाघ GŚH. 21. लेखाभ्रू BG. 22. वटारक JGH. 23. वर्णक G. 24. सुधायुक BG.

Others: अजपथ, अडडुक H, अनुक्तक, अभावक, अवटाधट, अवतार, उलूक, कर्ण, कर्णक PrK, पञ्चालक, मन्दक, वृष्णिक, etc.

Variants: A. 1. अडारक GH, आडारक JŚ. 4. कठेरण (अन्ये G). 7. कशकृत्स्न BŚGH, कस° (Vāmana in G). 8. कुशीतक BŚ, कुषीतकि C. 12. खरी° CJŚG, करि° B. 14. जटिरक Ś. 15. जतु B, जतुक JGH. 19. पतञ्जलि CB. 24. मसूर° BŚH. 26. थलाथल (अन्ये G). 28. सुपिष्ट GH.

B. 1. अभिहित H (केचित् G). 3. अपदग्ध B (in G). 4. अबद्धक (एके G). 8. कमक G, कनक H. 16. पिङ्गलक GH, पिञ्जलक CŚ (in G), कपिञ्जलक J. 22. वडारक CB, वराटक Ś, मटारक Vāmana (in G). 25. सन्धायुक Ś.

Vārtika-gaṇas

1. **खलेयवादि** (II. 1. 17) included in तिष्ठद्ग्वादि, not separately enumerated.

2. **पादहारकादि** (II. 1. 33), पादहारक, गलेचोपक.

3. **अश्वघासादि** (II. 1. 36—आकृतिगण). षष्ठीसमास according to Bhāṣyakāra but चतुर्थीसमास according to Bhoja (III. 2. 50), 'बलिरक्षितघाससुराविधादिभिश्च' and Hema (III. 1. 71), 'हितादिभिश्च'. Kāśikā mentions अश्वघास, धर्मजिज्ञासा, धर्मनियम, श्मश्रूसुरा and हस्तिविधा। Others mention केलिगृह, रन्धनगृह, वासगृह, नाटयशाला, शयनपर्यङ्क, क्रीड़ातडाग, रन्धनस्थाली, विश्रामस्थली as illustrations.

4. **शाकपार्थिवादि** (II. 1. 60—आकृतिगण). Kāśikā mentions only अजातौल्वलि, कुतपसौश्रुत and शाकपार्थिव. Hema mentions यष्टिमौद्गल्य, सहस्रार्जुन, त्रिविद्या, एकादश, द्वादश, घृतघट, त्रिविष्टप, त्रिदिव, षड्भाग, षडंश, घृतौदन, etc. So also we have words like श्रीहर्षनृपति, आणिमाण्डव्य, ओदनपाणिनि, घृतरौढ़ि, परशुराम, बलाकाकौशिक.

5. **प्रकृत्यादि** (II. 3. 18—आकृतिगण). Bhāṣyakāra mentions द्विद्रोण, गोत्र, पञ्चक, प्रकृति, प्राय, विषम, सम and सहस्र. B adds आत्मन्, कार्त्स्न्य, जनु, जाति, दुःख, नामन्, पुंस्, सुख, etc. Other words in the list are स्वभाव, स्वरूप, etc. Bhāṣyakāra has rejected the vārtika. 'न वक्तव्यम्, कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम्। इह तावत् प्रकृत्याभिरूपः, प्रकृत्या दर्शनीय इति, प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम् . . .'.

Chapter III

1. **भृशादि** (II. 1. 12)

A. 1. [अधर].* 2. अभिमनस् CB. 3. उत्सुक CB. 4. उन्मनस् CB. 5. ओजस् CB. 6. चपल CB. 7. तृपत् CB. 8. दुर्मनस् CB. 9. [नृषद्].* 10. पण्डित CB. 11. भृश CB. 12. मन्द CB. 13. [रहस्].* 14. रेहत् C.

15. [रेहस्].* 16. वर्चस् CB. 17. [वृहत्]* Kr. 18. वेहत् CB. 19. शश्वत् CB. 20. शीघ्र CB. 21. शुचि CB. 22. सुमनस् CB.

B. 1. कण्डर B. 2. नील CBG. 3. फेन CBG. 4. भद्र BG. 5. मद्र CBG. 6. मेधस् B. 7. संश्चत् BG. 8. हरित CBG.

Others: अङ्गिरस् Kt, अमनस् Kt, केका MB, चेतस् Kt, निद्रा MB, प्रतीप MB, etc.

Variants: 1. अन्तर CB, आन्तर JG. 21. शुधि in Kā is an obvious misprint, शुचिस् Ś.

Notes: (1) उन्मनस्, etc., were subsequently added. "इह भृशादिषु कैश्चिन्मनस्प्रभृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते" N.

(2) नील, हरित, पीत, मद्र, फेन and मन्द from *original* लोहितादिगण should be read here. 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं, भृशादिष्वितराणि' Bhāṣya. So मन्द was not originally in this list. CBG have added नील, हरित, मद्र and फेन but not पीत ।

2. लोहितादि (P. II. 1. 13—आकृतिगण)

A. 1. करुणा B. 2. कृपा B. 3. निद्रा B. 4. लोहित CBG. 5. वर्मन् * C.

B. 1. गर्व B. 2. चर्मन् B. 3. जिह्म B. 4. दुःख B. 5. धूम B. 6. नर्मन् * B. 7. मूर्छा B. 8. श्याम B. 9. सुख B, हर्ष B.

Others: मन्द्र C (मन्त्र MKr).

Note: Originally लोहितादिगण included *only* लोहित, नील, हरित, पीत, मद्र, फेन and मन्द. नील to मन्द are to be included in भृशादि by the rule 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं, भृशादिष्वितराणि; यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यङेव, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवति' Kā. According to ŚK, Bhāṣyakāra reads the rule as 'लोहितडाज्भ्यो यः'. This view is followed by GBJ and H but disregarded by MB, Supadma, Prayogaratnamālā, Kātantraṭīkā, etc. Kr. has no लोहितादि gaṇa at all. G's verse enumerating लोहितादि is oft-quoted :

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा जिह्मचर्मणी ।। 443.

For details, *see* ŚK.

3. सुखादि (III. 1. 18)

A. 1. अलीक CB. 2. अस्र CB. 3. करुण CB. 4. कृच्छ्र CB. 5. कृपण CB. 6. [गहन].* 7. [तृप्त] J. 8. दुःख CB. 9. प्रतीप CB. 10. सुख CB. 11. सोढ़ CB.

Variants: *A.* 2. आस्र ŚH. 7. तृप्र CB.

4. कण्ड्वादि (III. 1. 27—आकृतिगण G)

A. 1. [अधर].* 2. असुञ् C. 3. इरज् CB. 4. [इरञ्]. 5. इरस् C. 6. इषुध CB. 7. एला B. 8. कण्डूञ् CB. 9. कुषुभ * B. 10. केला CB. 11. खेला. 12. गद्गद CB. 13. [चरण]. 14. चुरण CB. 15. तन्तस् CB. 16. तुरण CB. 17. दु:ख CB. 18. [द्रवस्]. 19. पम्पस् CB. 20. भिषज CB. 21. भिष्णज् CB. 22. भुरण CB. 23. मगध CB. 24. मन्तु B. 25. महीङ CB. 26. मेधा CB. 27. [लिट्]. 28. लेट् C. 29. लोट् C. 30. वल्गु CB. 31. सपर CB. 32. सुख CB. 33. हृणीङ CB.

B. 1. अगद् BG. 2. अम्बर G. 3. इयस् CBG. 4. इरध् BG. 5. इमस् G. 6. ईयस् G. 7. ईरस् G. 8. उरण BG. 9. उरस् CB. 10. उपस् CBG. 11. गोधा CG. 12. चित्रङ G. 13. तरण B. 14. तिरस् CG. 15. धन G. 16. धवल G. 17. नन्द G. 18. पुरण G. 19. पुष्प G. 20. भरण G. 21. रै G. 22. रेखा G. 23. लाट् CG. 24. लाड C. 25. लेखा G. 26. वेङ CB. 27. वेट् CG. 28. वेटलाङ GB. 29. वेटलाञ् G. 30. वेट्लाट् C. 31. वेटा Vāmana (G). 32. वेद G. 33. वेला G. 34. समर BG. 35. सम्भूयस् G.

Others: अस् H, तपुस् H, दुरज् H, पयस् HMD, मनस् HMD, लेख H, लेला HŚK; पूर्व ŚK and also अभीष्टु, इषस्, ईष, उत्तम, ऊट्, ऊष, एट्, गर्दभ, चरम, जु, तपस्, तापस, त्रिष्टुभ्, दूषण, धेट्, भूषण, मेला, विरस्, वुष, etc.

Variants: A. 1. अरर HG, अवर CB. 2. असु B. असूञ् (हरदत्त, अन्ये G). 6. इषुभ J. 7. इला (अन्ये G). 9. कुशुभ H, कुसुभ G. 11. खेल (अन्ये G). 12. गद्गदङ (अन्ये G). 13. वरण (भोज G). 15. तम्पस् H. 18. दुवस् CB. 21. भिष्णुज् J. 24. मन्तूञ् (चन्द्र G). 28. लेड् B. 29. लोड् B, लोटा (Vāmana G).

B. 2. सम्बर (Vāmana G).

5. नन्द्यादि (III. 1. 134—आकृतिगण H)

A. 1. °अर्दन CB. 2. जल्पन CB. 3. तपन CB. 4. °दमन CB. 5. दर्पण * CB. 6. दूषण CB. 7. नन्दन CB. 8. °नाशन CB. 9. °भीषण C. 10. मदन CB. 11. यवन * B. 12. रमण CB. 13. रोचन CB. 14. लवण (संज्ञायाम्) CB. 15. वर्धन CB. 16. वाशन * B. 17. शोभन CB. 18. सङ्कर्षण CB. 19. सङ्क्रन्दन CB. 20. संहर्षण CB. 21. साधन. 22. °सूदन.

B. 1. °कर्त्तन BG. 2. °तर्दन BG. 3. दहन BG. 4. नर्दन BG. 5. पवन CBG. 6. भूषण G. 7. सहन CBG.

Variants: A. 11. जवन G. 16. वासन CG.

Note: Usual examples are compound words, e.g. जनार्दन, कुलदमन, शत्रुदमन, चित्तविनाशन, विभीषण, मधुसूदन, विकर्त्तन, प्रतर्दन. Also चन्दन and स्यन्दन.

6. **ग्रहादि** (III. 1. 134—आकृतिगण H)

A. 1. अकारी C. 2. अपराधी B. 3. अभिभावी (भूते) CB. 4. अयाची CB. 5. अवादी CB. 6. अवासी CB. 7. [अविनायी].* 8. [अविशायी]. 9. अव्राजी CB. 10. अव्याहारी CB. 11. [असंव्याहारी] JH. 12. [अहारी]. 13. उत्साही CB. 14. उद्भासी CB. 15. [उद्वासी].* 16. उपरोधी CB. 17. ग्राही CB. 18. निरक्षी CB. 19. निवापी CB. 20. निवासी B. 21. निशायी B. 22. निश्रावी CB. 23. परिभवी CB. 24. परिभावी CB. 25. मन्त्री B. 26-27. विशयी B, विषयी CB, देशे. 28. सम्मर्दी CB. 29. स्थायी CB.

B. 1. निवेशी CBG. 2-3. विभवी विभावी B. 4. विषायी C.

Others : अनाचामी असंव्यवहारी H, असंहारी, उत्तासी उत्त्रासी उद्दामी निद्रावी परिपन्थी प्रपायी प्रविभावी J, etc.

Variants : A. 2. अवबोधी H (हरदत्त). 15. उद्दासी H. 1, 12. कारी हारी इत्यप्येके H.

Note : A. 23, 26-27, *B*. 2. ह्रस्वत्वं निपातनात् ।

7. **पचादि** (III. 1. 134—आकृतिगण)

A. 1. [कोप] J. 2. क्षम B. 3. [क्षर]* J. 4. गरट् B. 5. गाहट् CB. 6. चरट् CB. 7. [चल]* J. 8. चोरट् CB. 9. [जर]* J. 10. जारभरा CB. 11. तरट् B. 12. [दंश]. 13. [दम्भ].* 14. दर्श B. 15. देवट् CB. 16. नदट् CB. 17. नर्त्त B. 18. पच CB. 19. पत CB. 20. प्लवट् CB. 21. भषट् CB. 22. [मर]* J. 23. मेध B. 24. मेष B. 25. [मोदट्].* 26. [वच].* 27. वद B. 28. [वप]* J. 29. [वस].* 30. व्रण B. 31. [शल].* 32. श्वपच C. 33. सूदट् CB. 34. सेव B.

B. 1. गोप B. 2. चेल BG. 3. दरट् B. 4. दर्भ G. 5. देह BG. 6. ब्रुव B. 7. मेघ G. 8. मेह B. 9. रण BG. 10. रोह G. 11. वर B. 12. वह BG. 13. शेष G. 14. सर्प B. 15. स्कन्द G.

Others : लेह H, न्यग्रोध H, स्तरट् H, गोहट् H.

Note : A. 27. Also यद्वद कद्वद GB. B. 10. As also प्ररोह G. 12. Also रघूद्वह रसावह G.

8. **गम्यादि** (P. III. 3. 3)

A. 1. आगामी. 2. आयायी. 3. गमी. 4. प्रतियायी. 5. प्रतियोगी. 6. प्रतियोधी. 7. प्रतिरोधी. 8. प्रस्थायी. 9. भावी.

Others : प्रतिबोधी H, प्रयायी H, श्वस्तनी.

The gaṇa is not enumerated by CBG.

9. भिदादि (P. III. 3. 104—आकृतिगण)

A. 1. आरा शस्त्र्याम् CB. 2. कारा बन्धने CB. 3. 'कृपेः सम्प्रसारणञ्च' कृपा B. 4. क्षिपा CB. 5. क्षिया B. 6. गुहा गिर्योषध्योः CB. 7. गोधा CB. 8. चूड़ा CB. 9. छिदा द्वैधीकरणे CB. 10. तारा ज्योतिषि CB. 11. धारा प्रपतने CB. 12. पीड़ा C. 13. भिदा विदारणे CB. 14. मृजा CB. 15. मेधा CB. 16. रेखा CB. 17. लेखा CB. 18. वपा CB. 19. विदा CB. 20. [सृजा].* 21. हारा CB.

B. 1. ऊहा G. 2. क्षपा B. 3. खेदा G. 4. गदा G. 5. चुरा BG. 6. तुला B. 7. दया BG. 8. दोला B. 9. पृच्छा CBG. 10. रुजा CBG. 11. वसा. 12. शोभा BG. 13. सेधा CB. 14. स्पृहा G.

Others: ऊना (Durga), तोला Kr, कुहा H.

Variant: B. 11. वशा H.

10. भीमादि (P. III. 4. 74—आकृतिगण)

A. 1. खलति. 2. चरु. 3. प्रपतन. 4. भयानक. 5. भीम. 6. भीष्म. 7. भूमि. 8. रजः. 9. वरु. 10. सङ्क्रन्दन. 11. संस्कार. 12. समुद्र. 13. स्रुच्. 14. स्रुच. 15. स्रुव.

Others: खलिन J, प्रयतन J, भृष्टि J, रक्षा J. H mentions प्रस्कन्दन प्रश्च्योतन प्रस्रवण निर्झरण अपादान उद्धरण and सङ्कुमुक.

Variant: A. 8. रक्षः H.

Note: No enumeration in CBG.

Vārtika-gaṇas

1. मूलविभुजादि (P. III. 2. 5—आकृतिगण)

A. 1. काकगुह B. 2. कुमुद B. 3. नखमुच B. 4. मूलविभुज B.

B. 1. अब्भ्र G. 2. उषर्बुध BG. 3. दायाद G. 4. महीध्र BG. 5. स्त्र्याख्य G.

So also words ending in °रुह, e.g. महीरुह.

Note: A very large number of words would come under the gaṇa. Some are अन्तराल कमल कीचक कोकनद कौतूहल कौस्तुभ वक मातुल बुद्बुद and श्यामाक.

2. पार्श्वादि (P. III. 2. 15—आकृतिगण)

1. पार्श्व. 2. उदर. 3. पृष्ठ.

Note: No enumeration in CBG.

3. **उत्तानादि** (P. III. 2. 15—आकृतिगण)

1. उत्तान. 2. अवमूर्ध.

Note: No enumeration in CBG. H adds ऊर्ध्व.

4. **सम्पदादि** (P. III. 2. 15—आकृतिगण)

1. प्रतिपद् CB. 2. विपद् CB. 3. सम्पद् CB.

Note: (1) A very large number of words would come under the gaṇa. C has not enumerated the gaṇa. The following are from GBH:
आपद् आशीः उपनिषद् उपभृत् उपश्रुत् उपसद् उपानह् उपावृत् ऊ ऋच् कण्डू कृत् क्रुध् क्षुध् गिर् छिद् जू तुत् तूर् तृष् त्रा त्विष् दिश् दृश् नश् निविद् नीवृत् नुत् नुद् परिषद् परिस्रुत् प्रतिपद् प्रतिश्रुत् प्रशीः प्रावृष् भिद् भी भू मुद् मू मृद् युज् युध् रुच् रुज् रुष् लू विप्रुष् व्यापद् शक् शद् शुच् संयत् संविद् संसद् समित् समिध् सू स्रू ह्री.

H has three gaṇas for these words:

'क्रुत्सम्पदादिभ्यः क्विप्' 'भ्यादिभ्यो वा', V. 3. 114-115.

(2) There are some other gaṇas mentioned in the Vārtikas, e.g. 'इुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्' III. 2. 180, 'इणजादिभ्यः' 'इक् कृष्यादिभ्यः' and 'इञ् वपादिभ्यः' III. 3. 108. These are properly उणादिगणs and have been considered so by commentators on the उणादिसूत्रs, cf. also Kā on III. 4. 75 where he considers कृषि as a उणादिप्रत्ययान्त word, *vide* Uṇ. S. 33-37, 557-83 (= I. 33-37, IV. 117-143).

CHAPTER IV

1. **अजादि** (P. IV. 1. 4)

A. 1. अजा CB. 2. अपरापहाना CB. 3. अश्वा CB. 4. उष्णिहा CB. 5. एड़का CB. 6. कनिष्ठा CB. 7. कोकिला CB. 8. क्रुञ्चा CB. 9. [खट्वा].* 10. चटका CB. 11. ज्येष्ठा CB. 12. त्रिफला (द्विगौ)* BH. 13. [दंष्ट्रा*]. 14. देवविशा CB. 15. पाका CB. 16. पूर्वापहाणा CB. 17. बाला CB. 18. मन्दा CB. 19. मध्यमा (पुंयोगे) CB. 20. मूषिका CB. 21. वत्सा CB. 22. विलाता CB. 23. होड़ा CB.

गणसूत्राणि :—'शूद्रा चामत्पूर्वा जातिः' 'सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्' 'सत्-प्राक्-काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्' 'मूलात् नञः'।

B. 1. अम्बा G. 2. कन्या BG. 3. क्षुधा G. 4. दिशा G. 5. दृशा M. 6. बड़्वा G. 7. बलाका GMbh. 8. मध्या BG. 9. मुग्धा BG. 10. वाचा G. 11. सम्प्रहाणा BG. 12. [माला Mbh].

Others: किप्रा परपुष्टा परप्रहाणा ŚH.

Variants: *A.* 2, 16, *B.* 11. °हायना (B in G).

Note: (1) It seems that अजादि is an आकृतिगण and that चटका and मूषिका are later additions. Mbh IV. 1. 63 reads 'माला, बलाका—अजादिषु पाठः करिष्यते । चटका मूषिका—अजादिषु पाठः कर्त्तव्यः ।'

(2) Regarding the gaṇasūtras 'सत्प्राक्—', etc., Kā, IV. 1. 64 observes 'पुष्पफलमूलोत्तरपदात्तु यतो न्रेष्यते तदजादिषु पठ्यते ।' Kaiyaṭa notes 'इदन्तु काशिकाकृन्मतम्, अजादिषु पाठस्त्विदानीन्तनः'. The reading is सत्-प्राक्° according to CBJG, सद्-अच्° according to others including Mbh. Kaiyaṭa observes 'अयमप्यजादिषु पाठ इदानीन्तनः'. It seems it was originally a वार्तिक.

(3) *B*, 3, 4, 5, 10, cf. 'हलन्ताद्वा' PrK. 'टापञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा', a view of भागुड़ि quoted in ŚK.

2. स्वस्रादि (P. IV. 1. 10)

1. चतसृ CB. 2. तिसृ CB. 3. दुहितृ CB. 4. ननान्दृ CB. 5. मातृ CB. 6. यातृ CB. 7. स्वसृ CB.

Note: Inclusion of तिसृ and चतसृ is unnecessary. *See* Kai° and Śabdendu° on I. 1. 39. N observes 'तिसृचतस्रोरिह पाठः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां ज्ञापयति ।' भागवृत्तिकार adds नप्तृ. *See* ŚK. लोहितादि of P. IV. 1. 18 is included in गर्गादि, P. IV. 1. 105.

3. सपत्न्यादि (P. IV. 1. 35)

1. एक CB. 2. ['दासाच्छन्दसि']. 3. पिण्ड. 4. पुत्र. 5. भ्रातृ. 6. वीर. 7. समान.

Note: The gaṇa has not been enumerated in GŚ.

4. गौरादि (P. IV. 1. 41—आकृतिगण GB (?) H)

A. 1. अतस CB. 2. अधिकरण * B. 3. [अधिकार] JŚ. 4. अनडुही, अंनड्वाही CB. 5. [आग्रहायणी] ŚH. 6. आढ़क CB. 7. [आनन्द]* H. 8. [आपिच्छिक].* 9. आमलक CB. 10. आयस्थूण * B. 11. आरट * C. 12. [आलिङ्गि].* 13. आस्तरण * CB. 14. उकण * B. 15. [ऋष्य].* 16. [एत].* 17. एषण * (करणे) CB. 18. औद्गाहमानि CB. 19. कट * (श्रोणीवचने) CB. 20. [कण].* 21. [कन्दर].* 22. कन्दल B. 23. काकादन CB. 24. [कूर्द]* H. 25. [गडुज]* Ś. 26. गवय CB. 27. गवादन CB. 28. गूर्द B. 29. गौतम CB. 30. गौर CB. 31. घातक.* 32. [छेद]* JH. 33. [टोट].* 34. तक्षण * B. 35. [तरुण] J. 36. [तलुन] J. 37. तर्कार CB. 38. तेजन CB. 39. [देह] HJ. 40. द्रुण CB. 41. द्रोण CB. 42. नट B.

43. नाट CB. 44. निष्कल्ष CB. 45. पट CB. 46. [पटर].* 47. [पाष्ट]. 48. पातन * CB. 49. [पान].* 50. [पावन].* 51. पिण्ड CB. 52. पुट CB. 53. [पुष्कर].* 54. पुंष्कल CB. 55. [पूष]* J. 56. [पृस].* 57. [प्रत्यव-रोहिणी] JH. 58. वदर CB. 59. बिम्ब CB. 60. बृहत् * CB. 61. भौरिकि CB. 62. भौलिकि CB. 63. भौलिङ्गि CB. 64. मठ CB. 65. मण्डल CB. 66. मत्स्य CB. 67. मनुष्य CB. 68. मह CB. 69. महत् * CB. 70. [मालक]* H. 71. मालत CB. 72. मुकय CB. 73. मूलाटs CB. 74. [मूष]* HŚ. 75. मेध C. 76. रजन * B. 77. रेवती * (नक्षत्रे) CB. 78. रोहिणी * (नक्षत्रे) CB. 79. लवण C. 80. [लोफाण्ट].* 81. विकल CB. 82. [विटक].* 83. वृस * CB. 84. वेतस CB. 85. शर्कार CB. 86. शष्कुल CB. 87. शातन * CB. 88. [शिखण्ड].* 89. शृङ्ग CB. 90. श्वन् * CB. 91. [सकलूक].* 92. [सलन्द]* H. 93. सल्लक B. 94. [साल्वक]* J. 95. सुन्दर B. 96. [सुव].* 97. 'सुमङ्गलात् संज्ञायाम्' * CB. 98. [सुषम].* 99. सूर्म B. 100. सूर्य * C. 101. [सृगेध].* 102. सृपाट CB. 103. सेवन * C. 104. सौधर्म CB. 105. हय B. 106. हरिण B. 107. पितामह C. 108. मातामह C.

'पिप्पल्यादयश्च', 1. [करीरी] J. 2. कोशातकी * CJ. 3. [क्रोष्ट्री]. 4. पिप्पली * CJ. 5. पृथिवी * CJH. 6. शमी * CJ.

B. 1. अमर BG. 2. अरीहण CG. 3. अलिन्द GH. 4. आलक्षि BG. 5. आलज BG. 6. आलम्बि CBG. 7. आस्थान G. 8. उद्वाहन G. 9. उभय G. 10. कटेट G. 11. कदल BG. 12. कर्कर GJ. 13. कल्माष BG. 14. काकण BG. 15. कार्दन B. 16. कूट BG. 17. कुवल BG. 18. कुम्भ BG. 19. कुसुम्भ BG. 20. कृष BG. 21. केतक BG. 22. खार BG. 23. गायत्री G. 24. गुडूच GH. 25. चमस G. 26. चेट BG. 27. चोर BG. 28. तट G. 29. तम BG. 30. तापस BG. 31. दाड़िम G. 32. दास BG. 33. दूष C. 34. देहल G. 35. दोहन B. 36. नन्द G. 37. नाच BG. 38. पटोल G. 39. पाण्डर B. 40. पाद G. 41. पाट B. 42. पिङ्गल G. 43. पिशङ्ग CBG. 44. पीन B. 45. पुत्र BG. 46. पूल G. 47. पूय G. 48. पेट BG. 49. पृथु B. 50. पेषण B. 51. बन्द G. 52. बन्धक BG. 53. बरट G. 54. बर्बर BG. 55. बिल्व G. 56. भङ्ग G. 57. भिक्षुक BG. 58. भृङ्ग CBG. 59. मञ्जर BG. 60. मण्डक G. 61. मन्थर B. 62. मांस G. 63. माञ्च BG. 64. मूसल G. 65. मेथ BG. 66. यूथ BG. 67. यूप B (in G). 68. यूष CG. 69. लवल BG. 70. वराह G. 71. वल्लक CBG. 72. वाकुच B. 73. विभीतक G. 74. वैजयन्त BG. 75. वोट B. 76. शच BG. 77. शकल CB. 78. शबल CG. 79. शष्कण्ड CGJH. 80. शूर्प CBG. 81. शूष G. 82. सरस् CBG. 83. सारङ्ग CBG. 84. सिनीवाल G. 85. सूच CBG. 86. सूद G. 87. सूप BG.

Others: अटव काकल कुण्डल केकय कोल देवक पुर पात्र पूप माकन्द मातङ्ग शठ, also घट Ś, मसूर Ś, सूत्र Ś, etc.

Variants: A. 5. आग्रहायण CB. 7. आसन्द CBG. 8. आपच्चिक BGH. 10. अयःस्थूण CJ. 11. आरट्ट BGH. 13. आस्तरण अधिकरणे C. 14. ओकर्ण

CGH. 15. ऋश्य CBGHŚ. 21. कदर BG. 24. ऊर्द CBGJŚ. 25. गड्डूल JG. 31. धातक CBG. 33. दोट CBG. 46. पटल BG. 47. पाण्टस B, पाण्ड Ś, फाण्टश H.. 49. यान J. 50. पाटन B. 55. यूष CG = *B*. 58. 57. प्रत्यवरोहण CB. 80. लोहाण्ड JGŚH. 82. विट CG. 92. सालन्द JŚ. 98. सुषर्व GH. 103. सेचन B.

पिप्पली, etc., are read in masculine by many, e.g. पिप्पल BGŚH, हरितक EGH, कोशातक BGŚH, शम BGŚH, पृथिव G, क्रोष्टु CBJ, करीर CBH.

B. 3. आलिन्द CB. 5. अंलज H. 23. गायत्र BH. 24. गलूच B. 39. पाण्डार C, पण्डर G, पाण्डुर H. 53. वरट JH. 79. शष्कुण्ड BŚ. 80. सूर्प H. 86. सूर्द CJŚH.

Note: (1) GŚ include words चोर (*B*. 27), देव चर नद प्लव भप, etc. According to Pāṇinians, these are read with suffix ट् and so take ङीप् by 'टिड्ढाणञ्—' IV. 1. 15.

(2) तरुण (*A*. 35), तलुन (*A*. 36): cf. Vār. on IV. 1. 15, 'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्' ।। द्रोण (*A*. 41), कुट (*B*. 16) and पात्र, cf. Mbh (IV. 2. 64). 'द्रोनी कुटी पात्रीति न सिध्यति' and Nāgeśa, 'द्रोनीत्यादयः गौरादिषु पाठ्या इत्याहुः'. So द्रोण was originally not included.

प्रत्यवरोहण (*A*. 57): 'केचित्तु पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं प्रत्यवरोहिनीति पठन्ति' N. बृहत् (*A*. 60), महत् (*A*. 69) 'गौरादिषु बृहन्महच्छब्दौ न पठितव्यौ;' Kai°. 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' Uṇ. (II. 84). So 'उगितश्च' IV. 1. 6. इति ङीप् ।। पितामह (*A*. 107), मातामह (*A*. 108): These are derived by suffix डामहच् which is षित्. "ताभ्यां पितरि डामहच्, मातरि षिच्च" Vār. (IV. 2. 36). 'तेन गौरादिषु पाठोऽसाम्प्रदायिकः' Śabdendu°, 'अनित्यं षितां ङीषिति ज्ञापनार्थः पाठः' ŚK.

रेवती (*A*. 77): N observes 'येषां रेवत शब्दोऽकारान्त इति दर्शनं तेषां प्रत्युदाहरणं टाब् रेवतेति। येषां तु रेशब्दान्मतुम् निपातनाद् वत्वमिति तेषां प्रत्युदाहरणं 'उगितश्चे' ति ङीब् रेवतीति। स्वरे विशेषः।'

मत्स्य (*A*. 66), मनुष्य (*A*. 67), हय (*A*. 105), गवय (*A*. 26), मुकय (*A*. 72): cf. 'योपधप्रतिषेधे हयगवयमूकयमत्स्यमनुष्यानामप्रतिषेधः' Vār. (IV. 1. 63). Kaiyaṭa observes, 'गौरादिष्विदानीन्तनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्तिकारम्भाद्विज्ञायते'.

क्रोष्ट्री (पिप्पल्यादि): It seems क्रोष्ट्री and पृथिवी were originally not in the पिप्पल्यादि। 'पृथिवीक्रोष्टुपिप्पल्यादयश्चे'ति च्छेदाध्यायिनः पठन्ति' Kaiyaṭa (VII. 1. 96). Mbh records Ślokavārtikakāra's view 'गौरादिषु न पठ्यते'. Kaiyaṭa observes 'यदि तु ज्ञापकेन पिप्पल्याद्यन्तर्भावः क्रोष्टुशब्दस्यानुमीयते तदा न कश्चिद्दोषः। अपूर्वस्य त्वीकारस्यानुमानमाश्रित्य श्लोकवार्तिककारेण दोष उपात्तः। शार्ङ्गरवाद्यन्तर्भावानुमानमपि स्यादिति तदाशयः।' Kā, VII. 1. 96, notes that according to

some क्रोष्ट्री was not included in गौरादि. The correct reading is obviously क्रोष्टु.

पृथिवी : 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च' Uṇ. (I. 136), षित्त्वात् ङीष् 'ईकारान्तनिपातनं पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थम्, पृथिवीभार्य इति' N, but 'स्त्रीविषयत्वात् पुंवद्भावप्राप्तिश्चिन्त्या', Haradatta.

On पिप्पल्यादि in general, *see* Tattwa°.

श्वन् (*A*. 90): This is included to ensure that the suffix is ङीष् and not ङीप् by IV. 1. 5.

पिशङ्ग (*B*. 43), सारङ्ग (*B*. 83), कल्माष (*B*. 13) : ङीष् by IV. 1. 40 and cf. Vār. 'पिशङ्गादुपसंख्यानम्'.

पुत्र (*B*. 45) : Included by some under शार्ङ्गरवादि, Kā. VI. 3. 71, पाद (*B*. 40), cf. P. IV. 1. 8.

तापस (*B*. 30) : 'णेऽपि क्वचिदण्कृतं कार्यं भवति', Kā. IV. 1. 15.

केकय, देवक : जन्यजनकभावग्रहणात् पुंयोगे ङीष्, ŚK.

अनडुही, अनड्वाही (*A*. 4) : 'ईकारान्तयोः सप्रत्यययोः गणे पाठः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः' N.

आग्रहायणी (*A*. 5): Originally आग्रहायण, 'केचिदाग्रहायणीतीकारान्तं पठित्वा पुंवद्भावाभावः पाठफलमित्याहुः, णत्वनिपातनार्थः पाठः' ŚK.

5. बह्वादि (P. IV. 1. 45—आकृतिगण)

A. 1. [अंहति]* J. 2. [अङ्कति]* J. 3. [अञ्चति]* J. 4. अराल CB. 5. अहन् CB. 6. [अहि]* J. 7. उदार CB. 8. [कपि]* J. 9. कमल CB. 10. कल्याण CB. 11. कृपण CB. 12. [गति].* 13. चण्ड. 14. 'चन्द्रभागान्नद्याम्'. 15. ध्वज B. 16. पद्धति B. 17. पुराण CB. 18. बहु CB. 19. भरुज CB. 20. [मुनि]* J. 21. [यष्टि]* J. 22. [राधि]* J. 23. [वहति]* J. 24. [वारि].* 25. विकट CB. 26. विशङ्कट. 27. विशाल CB. 28. [शकटि].* 29. 'शक्तिः शस्त्रे'. 30. [शारि]* J.

गणसूत्रs : 'इतः प्राण्यङ्गात्' 'कृदिकारादक्तिनः' 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके'.

B. 1. तूण G. 2. मूष G. 3. शोण CG. 4. °हन् G.

Note : (1) As many as eleven words are common to J only and appear to be subsequent additions.

(2) अहन् (*A*. 5): when part of a compound. There would be four forms: दीर्घाह्णी, दीर्घाही, दीर्घाहा, दीर्घाहाः, N. बहु (*A*. 18): अस्येह पाठो व्यर्थ एव, ŚK. 'बहुशब्दो गुणवचन एव, तस्येह पाठ उत्तरार्थः' Kā.

(3) 'शक्तिशस्त्री' इत्यपि पाठः, N.

6. क्रोडादि (P. IV. 1. 56—आकृतिगण ?)

A. 1. उखा CB. 2. [क्रोडा]. 3. खुर CB. 4. गल B. 5. गुद CB. 6. घोणा B. 7. भग B. 8. [मुख].* 9. वाल* CB. 10. शफ CB.

B. 1. गोखा C. 2. भाल BG. 3. भुज G.

Others: कर GŚ, ग्रीवा प्रोथ.

Variants: 2. क्रोड़ CBŚ. 9. बाल CB.

Note: ŚK omits घोणा and मुख. PrK adds गुल्फ. क्रोड़ा according to N and PM. क्रोड़ according to CBŚ.

7. **शार्ङ्गरवादि** (P. IV. 1. 73)

A. 1. अराल B. 2. [आनिचेय]. 3. आनिधेय B. 4. आशोकेय B. 5. आश्मरथ्य B. 6. एहि B. 7. [औदपान]. 8. कापटव B. 9. कामण्डलेय B. 10. [काव्य]. 11. कैकसेय B. 12. [गौगुलव]. 13. गौतम B. 14. चण्डाल B. 15. पर्येहि B. 16. ब्राह्मकृतेय B. 17. ब्राह्मण B. 18. मौञ्जायन. 19. वतण्ड B. 20. वात्स्यायन B. 21. शार्ङ्गरव B. 22. शैव्य.

गणसूत्रs :—'नृनरयोर्वृद्धिश्च' 'भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम्'.

B. वाहृतव B.

Others: कैकेय (Bhāgavṛtti, Durghaṭavṛtti, Bhāṣavṛtti, Prasāda, *see* ŚK), पुत्र (Kā. VI. 3. 71, N, ŚK), आतिथेय, आङ्गरकेय ŚK.

Variants: *A.* 10. काप्य BŚK. 12. गौग्गुलव BŚK.

Note: The gaṇa is omitted as such in CGJŚH but many of the words are included in गौरादि.

कैकसेय। PrK reads कैकेय। "केकयदुहिता केकयीत्युपचर्यते। जनपदशब्दादित्यपत्यप्रत्यये तु कैकेयीति स्यात्। न च तस्यातश्चेति लुक्, न प्राच्यभर्गादीति प्रतिषेधात्। गौरादित्वं शार्ङ्गरवादित्वं वा केकयशब्दस्य।" ŚK.

देवकी। "देवकशब्दात्तु अपत्यप्रत्यये कृतेऽपि संज्ञापूर्वकत्वानित्यत्वान्न वृद्धिरित्याहुः।" ŚK.

पुत्री। In compounds पुत्र also means दुहितृ N. cf. Kā. VI. 3. 70, "केचित् शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति". *See* ŚK and Tattwa°.

'नृनरयोर्वृद्धिश्च'। The गणसूत्र is unnecessary. नृ and नर become नार on addition of अञ् in the sense of 'तस्य धर्म्यम्' IV. 4. 47, 49 and Vār. Then ङीप् is attracted by 'टिड्ढाणञ्—' IV. 1. 15. *See* Tattwa°.

8. **क्रौड्यादि** (P. IV. 1. 80—आकृतिगण ŚKPrK)

A. 1. आपिक्षिति* C. 2. आपिशलि CB. 3. कापिष्ठलि CB. 4. क्रौड़ि CB. 5. चैटयत BJ. 6. चौपयत CB. 7. 'भोज क्षत्रिये' CB. 8. भौरिकि CB. 9. भौलिकि CB. 10. वैल्वयत B. 11. [वैकल्पयत].* 12. व्याड़ि B. 13. शालास्थलि CB. 14. शल्मिल्लि B. 15. [शैकयत]. 16. 'सूत युवत्याम्' C. 17. सौधातकि CB. 18. [गौकक्ष्य].

B. 1. कोटि G. 2.° चैकयत GBH. 3. रौचि GH. 4. लाडि CBG.

Variants: A. °1. आपक्षिति GHBŚJ. 10. बैल्वयत according to most. 15. सैकयत GBJC. 18. गौकक्ष्या J.

B. 2. चैतयत Pāṇini (G).

Note: (1) Śabdendu° IV. 1. 78-79 would include दैवदत्त्या and याज्ञदत्त्या.

(2) गौकक्ष्य (*A.* 18) should not be included according to Mbh IV. 1. 74. G is of the same view.

(3) रौढ़ि (*B.* 3) should be included. To explain पौणिक्या, भौणिक्या, मौखर्या, Vārtikakāra says (IV. 1. 79) 'सिद्धं रौढ्यादिषूपसंख्यानात्'. Mbh comments, 'के पुना रौढ्यादयः? ये क्रौड्यादयः।' So पुणिक, भुणिक and मुखर also should be included.

9. अश्वपत्यादि (IV. 1. 84—आकृतिगण B)

A. 1. अश्वपति CB. 2. कुल° CB. 3. क्षेत्र° CB. 4. गण° CB. 5. धन° CB. 6. धर्म° B. 7. धान्य° CB. 8. पशु° CB. 9. प्राण° CB. 10. राष्ट्र° CB. 11. शत° CB. 12. सभा° CB.

B. 1. अधि° CG. 2. धन्वन्° CBG. 3. सेना° CBG.

Others: गज° HJ, गृह° H.

Note: H observes केचित्तु गृहसेनाशब्दौ न पठन्ति. Kā mentions सैनापत्य under IV. 1. 85.

10. उत्सादि (IV. 1. 86)

A. 1. अनुष्टुभ् CB. 2. इन्द्रावसान CB. 3. उत्स CB. 4. उदपान CB. 5. 'उदस्थान देशे' CB. 6. उशीनर CB. 7. उष्णिह् CB. 8. ककुभ् CB. 9. कुरु CB. 10. [कुल].* 11. 'ग्रीष्मादच्छन्दसि' B. 12. जगती CB. 13. जनपद CB. 14. तरुण CB. 15. तलुन CB. 16. त्रिष्टुभ् CB. 17. देव B. 18. धेनु CB. 19. पङ्क्ति CB. 20. पञ्चाल CB. 21. पीलु. 22. पृथिवी C. 23. 'पृषदंशे' CB. 24. बृहत् CB. 25. भरत CB. 26. भल्लकीय CB. 27. मध्यन्दिन CB. 28. महत् CB. 29. महानद CB. 30. महानस CB. 31. महाप्राण CB. 32. रथन्तर CB. 33. 'वष्कय असे' CB. 34. विकर CB. 35. विनद CB. 36. सत्वन्तु CB. 37. सुवर्ण।

B. 1. अपवद G. 2. कुणप G. 3. कुरुकत G. 4. दंश G. 5. पृथा G. 6. बृहती GH, C? 7. वर्धमान GH. 8. हंसपथ GH. 9. महिमन् GH.

Others: महाप्रयाण H.

Variants: A. 10, 21. पीलुकुण CBJGH, पीलु, कुण Ś. 22. 'पृथिव्या ञः' B. 23. वृषदंशे GŚH. 36. सत्त्वत् B, सत्वत् CGH.

11. बाह्वादि (P. IV. 1. 96—आकृतिगण)

A. 1. अग्निशर्मन् CB. 2. अजधेनु CB. 3. [अजबन्धु].* 4. अजीगर्त CB. 5. [अनुहवत्].* 6. 'अमितौजसः सलोपश्च' CB. 7. अर्जुन CB. 8. अष्टन् CB. 9. इन्द्रशर्मन् CB. 10. [उडुलोमन्].* 11. 'उदङ्कः संज्ञायाम्' CB. 12. [उदञ्चु]. 13. उपबाहु CB. 14. उपविन्दु CB. 15. कुनामन् CB. 16. कृष्ण CB. 17. [क्षेमवृद्धिन्] B. 18. खरनादिन् CB. 19. गद * CB. 20. [चूड़ाला].* 21. छगला CB. 22. [जम्ब].* 23. दुर्मित्रा CB. 24. देवशर्मन् CB. 25. धुवका CB. 26. ध्रुवका CB. 27. नगरमर्दिन् CB. 28. पञ्चन् CB. 29. पुष्करसद् CB. 30. प्रद्युम्न CB. 31. प्राकारमर्दिन् CB. 32. बलाका CB. 33. बाहु CB. 34. भगला CB. 35. मूषिका CB. 36. युधिष्ठिर CB. 37. राम * B. 38. लोमन् B. 39. [वटाकु] H. 40. [विवाकु].* 41. [वृक].* 42. शराविन्* B. 43. शिरस् CB. 44. शिवाकु B. 45. [शृङ्खलतोदिन्] H. 46. सप्तन् CB. 47. [सलक].* 48. साम्ब CB. 49. सुधावत् B. 50. सुनामन् CB. 51. सुमित्रा CB. 52, 53. 'सम्भूयोऽम्भसो सलोपश्च' B.

B. 1. अनडुह् CB. 2. अमित्रा G. 3. अरुण GH. 4. असुर GH. 5. आराम G. 6. उत्तानपाद G. 7. उदक GJ. 8. उदश्वित् G. 9. उद्दालक G. 10. कश्यप G. 11. कृकला CBG. 12. गलडा G. 13. जलडा G. 14. तृणविन्दु G. 15. निबाहु C. 16. पणिन G. 17. बिन्दु G. 18. भद्रशर्मन्. 19. मध्यन्दिन GŚJ. 20. लहका BG. 21. वचाकु G. 22. वल्मीक G. 23. शलङ्कु BG. 24. शूर BG. 25. षट् G. 26. संसेविन् G. 27. सखि GH. 28. सङ्कर्षण BG. 29. सुधामन् G.

Others: चटाकु H, चाटाकु H, सुदामन् H, मरीचि Mbh सुधातृ, etc.

Variants: A. 5. अनुरहत् CBGH. 12. उदञ्च JH, उदञ्च् C. 17. क्षेमवृत्विन् J, °धन्विन् H, °धृत्विन् CG. 20. चूड़ा CB. 22. जङ्घा BGH. 39. शटाकु B, वाटाकु G. 41. वृकला CB. 42. माषशराविन् CJŚGH, माष, शराविन् B. 45. °नोदिन् C, शृङ्खला, तोदिन् B. 47. सत्यक BG. 49. स्वधावत् Ś. 52. भूयस् B (in G).

B. 18. मद्र° H.

Note: सुधातृ, व्यास, वरुड़, निषाद, चण्डाल and बिम्ब take इञ् with the addition of अकङ्. On वैयासकि, Kaiyaṭa comments 'ऋषिवाचिनोऽपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् भवति न तु ऋष्यण्', *vide* P. IV. 1. 97.

Mbh I. 1. 46 reads 'किं निपातनम्? भरुजाशब्दोऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते, मरीचिशब्दो बाह्वादिषु'.

12. कुञ्जादि (P. IV. 1. 98)

A. 1. कुञ्ज CB. 2. गण CB. 3. ब्रध्न CB. 4. भस्मन् CB. 5. लोमन् CB. 6. विपाश C. 7. शङ्ख CB. 8. शठ CJ. 9. शाक CB. 10. [शाकट].* 11. शुण्डा CB. 12. शुभ B. 13. स्कन्द CB. 14. स्कम्भ CB.

Variants: 6. विपाश् BJ. 8. शट BGŚH. 12. शुभ्रा C, शुभा HŚ, शुम्भ B (in G).

13. **नड़ादि** (P. IV. 1. 99)

A. 1. 'अग्निशर्मन् वृषगणे' CJ. 2. अग्र CB. 3. अज CB. 4. अमित्र CB. 5. अमुष्य CB. 6. अलोह् CH. 7. [अश्वक].* 8. इतिक CB. 9. इतिश CB. 10. उपक CB. 11. उदुम्बर CB. 12. [ऋच्] ŚH. 13. कातर CB. 14. कातल B. 15. कामुक CB. 16. काव्य BJ. 17. काश्य CB. 18. काश्यप CB. 19. किङ्कर CB. 20. किङ्कल * CB. 21. कुमार CB. 22, 23. 'कृष्णरणौ ब्राह्मणवसिष्ठयोः' CB. 24. 'क्रोष्टु क्रोष्टञ्च' CB. 25. खरप CB. 26. चटक CB. 27. चमसिन् CB. 28. चर CB. 29. चित्र CB. 30. [जत्]* J. 31. तिक CB. 32. तृण CB. 33. [दण्ड].* 34. दण्डिन् CB. 35. [दास]. 36. दुर्ग CB. 37. द्वीप CB. 38. नड़ CB. 39. नर CB. 40. नाव्य * CŚ. 41. पञ्चाल CB. 42. पिङ्गर CB. 43. पिङ्गल CB. 44. प्राण CB. 45. बक CB. 46. बदर CB. 47. ब्रह्मदत्त CB. 48. ब्राह्मण CB. 49. मित्र BJ. 50. मिमत CB. 51. मुञ्ज CB. 52. युगन्धर CB. 53. लमक CB. 54. लिगु C. 55. लोह् CB. 56. वाजप्य B. 57. शकट CB. 58. 'शलङ्कु शलङ्कं च' CB. 59. शिंशपा CB. 60. शोण CB. 61. सप्तल CB. 62. सायक CB. 63. सुकृत्य * CB (in G). 64. सुमत CB. 65. सुमनस् C. 66. [स्तम्भ]* JŚH. 67. स्थिरक CB. 68. हंसक CB. 69. हस्तिन् CB.

B. 1. अध्वर CBG. 2. अश्र G (अस्र B). 3. इन्ध G. 4. केकर G. 5. जन ŚG. 6. जालन्धर CG, जगन्धर B, जनन्धर Ś. 7. त्यास्मक G. 8. दुर्मनस् C. 9. नाट्य G. 10. बालिश G. 11. लङ्क G. 12. लोहित C. 13. शन BG (सन H).

Others: ऋग H, छाग H, मिकट H, शैव्य J, सत्वल HŚ.

Variants: *A.* 1. अग्निशर्मन्, वृषगण BH. 7. अश्वल CBGJ. 12. ऋच् B, ऋगिन्ध, ऋग्जन G. 14. काथल C. 20. किङ्किल G. 33. दण्डम G, दण्डप C, दण्डच J, दण्डक Ś. 35, 49. दासमित्र C, also दासमित्र G, दासक B. 40. नाट्य G = *B.* 9. 54. लिङ्ग B. 56. वाजव्य CGŚJ. 63. सुगत्य B, सङ्कृत्य G. 66. स्तम्ब CBG. 68. हिंसक J.

Note: दण्डिन्, हस्तिन् (*A.* 34, 69): Some (?) do not include these in नड़ादि। "यैस्तु नड़ादिष्वेतौ न पठ्येते तेषामत एव निपातनाल्लुक्", Praudha° on VI. 4. 174.

14. **बिदादि** (P. IV. 1. 104)

[Excluding गोपवनादि, P. II. 4. 67 and हरितादि P. IV. 1. 100 which are both included in the gaṇa].

A. 1. आपस्तम्ब B. 2. उपमन्यु CB. 3. उर्व CB. 4. ऋतभाग CB. 5. ऋष्टिषेण CB. 6. कश्यप CB. 7. [किदर्भ]* Ś. 8. [किलालप].* 9. [कूचवार]* JŚ. 10. कुशिक CB. 11. धेनु CB. 12. प्रियक CB. 13. बिद CB. 14. भरद्वाज CB. 15. विश्वानर CB. 16. शरद्वत् CB. 17. शुनक CB. 18. हर्यश्व CB.

Others: अश्व H, पियक HŚ, शङ्ख H.

Variants: A. 1. अपस्तम्ब CŚH. 7. किन्दर्भ CJG, विदर्भ B, कीदर्भ HŚ(G). 9. कुचवार CBG.

14*a*. गोपवनादि (P. II. 4. 67)

A. 1. अश्वावतान CB. 2. गोपवन CB. 3. बिन्दु CB. 4. भाजन CB. 5. [वध्योष].* 6. शिग्रु CB. 7. श्यापर्ण CB. 8. श्यमाक * C. 9. श्यामाक CB.

B. 1. शम्बक CB, सम्बक G, श्यवक Vāmana (G).

Variants: A. 4. ताजम ŚH. 5. वध्योग CBJH, बध्योग G. 8. श्यामक GH.

14*b*. हरितादि (P. IV. 1. 100)

A. 1. अर्कलूष B. 2. किन्दास CB. 3. गविष्ठिर CB. 4. दुहितृ CB. 5. ननान्दृ CB. 6. निषाद CB. 7. 'परस्त्री परशुञ्च' CB. 8. पुत्र CB. 9. पूनर्भू CB. 10. प्रतिवोध CB. 11. मठर CB. 12. [मृद].* 13. रथन्तर CB. 14. रथीतर CB. 15. वह्यस्क CB. 16. विष्णुवृद्ध CB. 17. हरित CB.

B. 1. गविष्ठिल CBG. 2. शवर BGŚ. 3. सृदाकु BG.

Others: मित्रयु Vāmana (G).

Variants: A. 1. अर्कलुष C, अर्कलुश H. 12. मृदाकु C, पृदाकु BGH, मृदु J. 15. वस्यस्क H. 16. विष्णु, वृद्ध J.

15. गर्गादि (P. IV. 1. 105—आकृतिगण G)

[List 15 excludes 15A. लोहितादि and 15B. कण्वादि]

A. 1. [अगस्ति].* 2. अग्निवेश CB. 3. अज CB. 4. अवट CB. 5. गर्ग CB. 6. चमस B. 7. [जनमान].* 8. धनञ्जय CB. 9. धूम CB. 10. पुलस्ति CB. 11. प्राचीनयोग CB. 12. मनस C. 13. रेभ CB. 14. वत्स CB. 15. 'वाज असे' CB. 16. विदभृत् C. 17. विश्वावसु CB. 18. वृक्ष CJ. 19. व्याघ्रपाद् CB. 20. शङ्ख CB. 21. शठ * CJ. 22. सङ्कृति CB.

B. 1. असङ्कृति CG.

Others: पितृवध् H.

Variants: A. 7. जरमाण CBJGHŚ. 12. मनस् J, नमस BH. 17. विदहृद् B. 18. तृक्ष BH, also तृक्ष G. 22. शट BGJŚH.

15A. लोहितादि (P. IV. 1. 18)

[Included in गर्गादि]

A. 1. अनडूह् CB. 2. [अलिगु]. 3. कत CB. 4. कथक * BJ. 5. कपि C. 6. [कष].* 7. कुरुकत CB. 8. [गुलु].* 9. जिगीषु BJŚH. 10. तण्ड CB. 11. तन्तु CB. 12. बभ्रु CB. 13. [भूत].* 14. [मक्षु].* 15. गण्डु CB. 16. मनायी

CB. 17. मनु CB. 18. मन्तु CB. 19. लिगु CB. 20. लोहित CB. 21. वतण्ड CB. 22. शङ्कु CB. 23. संशित CJ.

B. 1. अक्ष B. 2. ऋक्ष GH. 3. कक्ष G. 4. गण्डु G. 5. तनु G. 6. तरुक्ष BG. 7. तलुक्ष BJG. 8. लतु GH. 9. वल्गु BG. 10. स्रुव CH, श्रुव G. 11. सम्ब G. 12. सूनु BJG. 13. स्रु B.

Others: कुरु Ś, जय Ś, रुक्ष JH.

Variants: A. 4. कन्थक CGH. 5. कवि B. 6. कर्षक B. 8. गुगुलु J, गुहलु CBG. 9. विजिगीषु C. 10. तण्डिन् JH. 14. मङ्क्षु CBJG. 24. शंशित B.

Note: कपि बोध and वतण्ड should not be included. *See* Śabdendu°.

15B. कण्वादि (P. IV. 2. 111)

[Included in गर्गादि]

A. 1. अगस्त्य CB. 2. [अररक]* JŚ. 3. अश्मरथ CB. 4. इन्द्रहू CB. 5. [उकत्थ].* 6, 7. [उभय, जात].* 8. उलूक CB. 9. एकलू CB. 10. [कचुलुक].* 11. कण्व CB. 12. कुटीगु CB. 13. [कुण्डिन].* 14. कृष्ण CB. 15. गोकक्ष CB. 16. [गोलुन्द]* JŚH. 17. चिकित CB. 18. जतूकर्ण CB. 19. जमदग्नि CB. 20. तितिक्ष C. 21. दल्भ CB. 22. देवहू CB. 23. पराशर CB. 24. पिङ्गल * CB. 25. पिप्पलू CB. 26. पूतिमाष CB. 27. बृहदग्नि CB. 28. भडित * B. 29. भण्डित. 30. भिषज् CB. 31. मन्त्रित * CBJ. 32. मुद्गल CB. 33. मुसल CB. 34. यज्ञवल्क CB. 35. रहूगण B. 36. [वण].* 37. विरोहित B. 38. वृषगण CB. 39. शकल CB. 40. शण्डिल CB. 41. शर्कराक्ष CB. 42. [संहित].* 43. [सुलोभिन्].* 44. [स्थूण].* 45. स्थूरा CB.

B. 1. अभिजित् G. 2. अलाभिन् C, अलापिन् BG. 3. उज B. 4. ऊर्णावत् G com. 5. ऋक्थ C. 6. ऋक्ष C. 7. एक G. 8. एक G. 9. कक्ष G. 10. कण्ठ G. 11. कर्कट BG. 12. कुटिल G, कुटल H, कुलट B. 13. कृतवीर G. 14. चणक BG. 15. तितिम्भ CJG. 16. तित्तिरि G. 17. धूर्त G. 18. वर्णवल्क B, पर्णवल्क GH. 19. पिङ्ग G. 20. भिष G. 21. भिष्णज ŚG. 22. महित G. 23. यज्ञहू G. 24. वामरथ JŚG. 25. लतु G. 26. शक G. 27. शमीवत् G com. 28. शालावत् G com. 29. शिखावत् G com. 30. श्रीमत् G com. 31. श्रुमत् G com. 32. सवर्ण BG. 33. सुवर्ण B. 34. सूनु JG.

Variants: A. 2. अरवाक J, अरगत B, अरराका H, रराक C, रराका G. 5. उक्थ CJŚG. 6, 7. अभयजात BCJŚG. 10. चुलुक BG. 13. कुण्डनी J, कुण्डिनी BGH; *see* Śabdendu°. 16. गोलन्द CBG. 21. तितिक्षा B. 24. पिङ्गला G. 26. Also पूती ° G. 27. बृदग्नि in Kā is obviously a copyist's error. 30. भिषज JŚH. 32. Also मुद्सर H. 36. रंहोगण CJŚH. 37. लिरोहित C. 43. सुलांभिन् BJŚG. 44. स्थूणा C.

16. अश्वादि (P. IV. 1. 110)

A. 1. अर्क BJ. 2. अर्जुन CB. 3. अर्ह CB. 4. अश्मन् CB. 5. अश्व CB. 6. आतव BJ. 7. 'आत्रेय भरद्वाजे' CB. 8. आनडूह्य CB. 9. उत्स CB. 10. काण CJ. 11. काश BJ. 12. [कित]. 13. कितव CB. 14. कुट BJ. 15. [कुत्स].* 16. कुल CB. 17. [क्षत्र]* J. 18. क्षान्त BH. 19. खर्जूर CB. 20. [खर्जूल] H. 21. गिरि CB. 22. गोमिन् CB. 23. [गोलाङ्क्य]. 24. ग्रीवा CB. 25. ग्रीष्म CB. 26. चक्र CB. 27. चपल CB. 28. [चुनम्].* 29. [चुम्प].* 30. 'पुंसि जाते' CB. 31. [तड].* 32. दासक CB. 33. दुर्मनस् CB. 34. धर्म* B. 35. धूम CB. 36. धूम्र BJ. 37. ध्वन BJ. 38. [नड].* 39. [नत्त].* 40. [पवित्र]* J. 41. पविन्दा* CB. 42. पाद CB. 43. [पिञ्जूर] H. 44. प्रहृत CB. 45. [प्राच्य]. 46. भडित CB. 47. भडिल CB. 48. [भण्डिक]. 49. भण्डित CB. 50. भण्डिल CB. 51. 'भारद्वाज आत्रेये'. 52. रामोद CB. 53. रोहिण CB. 54. [वाग्ग्मिन्]* BH. 55. [विदापुट].* 56. [विशम्य].* 57. [विशाला].* 58. विश्वानर CB. 59. [वीक्ष्य]. 60. वेश.* 61. [वैल्य]* HJ. 62. शङ्ख CB. 63. शिव C. 64. शूद्रक CB. 65. 'शप आत्रेये' CB. 66. श्याम CB. 67. श्रविष्ठा CB. 68. सुमनस् CB. 69. स्वन BJ.

B. 1. अनाय C. 2. खड BG, घड Ś. 3. खदिर CJG. 4. खिव G com. H. 5. गद ŚG. 6. जन ŚG. 7. तुल C. 8. धन्य BG. 9. धाय्य GH. 10. पिङ्गल CG. 11. प्रादृत GH. 12. वस्तु BG. 13. मन्द G. 14. लत G. 15. वट CG. 16. वह G. 17. शुन ŚG. 18. सनख G. 19. स्फुट.

Others: खञ्जर J, बीज J, etc.

Variants: 1, 69. अर्कस्वन C. 6. अतव C, *see* 9. 8. Also आनडुह्य G. 9. उत्सातव B in G. 14. कुटावेश C = कुट, वेश? 17. क्षात्र C. 21, 27. Also गिरिचपल G. 23. गोलाङ्क CG, गोलाह्व Ś, गोबाह्व B, also गोल, अङ्क G. 29. चुप GH, चुपक J. 29, 32. Also चुपदासक GH. 31. जड CBG. 34. धर्म्य CG. 40. पवित्रा CBG. 41. पविन्द G. 43. पिञ्जल C, पिण्डूर B. 54. वाग्मिन् CGJ, cf. 'वाचो ग्मिनिः' (P. V. 2. 124). 55. बिद CH, विद BGJ and पुट CBJHG. 56. विशम्प CBG. 57. विशाल CBG. 59. वीक्ष CB. 61. बैल्य CBG. 69. *See* 1.

17. शिवादि (P. IV. 1. 112—आकृतिगण G)

A. 1. अनभिम्लान CBH. 2. अयःस्थूण CB. 3. आर्यश्वेत* B. 4. आलेखन JH. 5. इला CB. 6. उत्क्षिपा B. 7. ऊर्णनाभ CB. 8. ऋष्टिषेण CB. 9. ककुत्स्थ CB. 10. कर्ण CB. 11. [कहूष]. 12. कहोड CB. 13. कुठार CB. 14. कोहड CB. 15. क्षीरह्रद CB. 16. खञ्जन CB. 17. खञ्जार CŚ. 18. खञ्जाल CŚ. 19. [खड़रक].* 20. खर्जूरकर्ण BJ. 21. गङ्गा CB. 22. [गोदिलिक]. 23. चण्ड CB. 24. [जटिलिक] ŚH. 25. जम्भ CB. 26. जरत्कारु* CB. 27. जलह्रद CB. 28. तक्षन् CB. 29. [तृणकर्ण].* 30. [तृक्षाक] JŚ. 31. तृण CB. 32. 'त्रिवेणी त्रिवणञ्च' CB. 33. [द्रुघ].* 34. 'द्व्यचो नद्याः' CB. 35. नभाक* CJŚ. 36. [परिल].

37. परिषिक CJ. 38. पर्ण B. 39. पिटक CB. 40. पिटाक CB. 41. पिष्ट GB. 42. [प्रौष्ठ]* H. 43. प्रौष्ठिक* CH. 44. बधिरिका* CB. 45. भलन्दन BJ. 46. भूमि CB. 47. भूरि CB. 48. [मञ्जीरक] JŚ. 49. मयूरकर्ण CB. 50. [मसूरकर्ण] HŚ. 51. मुनि CB. 52. यस्क CB. 53. रवण CB. 54. रेख CB. 55. रोध CH. 56. [रोहितिक].* 57. लह्य CB. 58. लेख CB. 59. वतण्ड CB. 60. वर्तनाक्ष CB. 61. विपाश CB. 62. विरूपाक्ष CB. 63. विश्रवण C. 64. वृष्णिक CB. 65. शिंव CB. 66. सन्धि CB. 67. सपत्नी CB. 68. सुपिष्ट CB. 69. [सुरोहिका] ŚH. 70. हेहय B.

B. 1. उत्कारु CBG. 2. उरल BG. 3. कपिलिका CB. 4. कलापिन् G. 5. कुण्डोपरथ G. 6. कुपिञ्जल GŚ, कपिञ्जल B. 7. कुरु BG. 8. कोहित GŚ. 9. गोपालिका BG. 10. गोपिका CBG. 11. दण्ड G. 12. पाण्डु BG. 13. पृथा BG. 14. वडव G. 15. ब्रह्मगुप्त BG. 16. सुलेख C. 17. सुखलेखन B, सुलेखन B (in G). 18. हस्तिपाद BG.

Others: शिलिन्द H, वर्तन H, ऋक्ष H, गडेरक H, पीठीनासा H, महित्री H, तटाक J, विकट JH, विभाग J, etc.

Variants: A. 1.° अनभिग्लान C. 3. °श्वेता CJG. 4. लेखन B, सुलेखन B (in G). 6. उत्काय C. 11. कहूथ B, कहूय JŚH, कहय (अन्ये) G. 13. कुथार (अन्ये) G. 17. खञ्जेर B, खञ्जर J. 18. खञ्जल J. 19. खडूरक CJG, खदूरक B. 22. गोपिलक J, गोफिल H. 23. जटिलिका C. 25. Also जम्ब GH. 26. °कारू JŚGHB. 29. तृणकर्ण CBG. 30. वृक्षाक C, मृक्षाक B. 33. द्रुह्य CBG. 35. नभाग GB. 36. विरल B, पिरल C. 37. Also परिषेक G, वर्षिक B. 42. प्रोष्ठ BG. 43. प्रोष्ठिक BG. 44. बधिरक GH, बधिरका J. 45. Also भलन्द H, कलन्दन C, B (in G). 48. मञ्जमिक B, मञ्जरीक C. 56. रोहितिका BJ, पुरोहितिका CG. 60. वर्तनार्क्ष (अन्ये) G. 61. विपाश् GH. 63. विश्रवस् B.

Note: (1) तक्षन् (28): 'इह यस्तक्षन्शब्दः सुपिष्टमयूरखरदूरतक्षन्नित्येवं सुपिष्टादिभिः सह पठ्यते..' N. Actually now we have: 'सुपिष्ट, खर्जूरकर्ण, मसूरकर्ण; तृणकर्ण, मयूरकर्ण, खड, बक, तक्षन्'.

(2) विश्रवण (63), रवण (53): 'विश्रवःशब्दस्यादेशौ (विश्रवणरवणौ), प्रकृत्यन्तरमेव वा' ŚK. 'विश्रवसोऽपत्यं वाक्यमेव' G.

(3) °त्रिवणञ्च (32): त्रिवेण J and also printed ŚK.

(4) 'सपत्नी (67): correct reading सपत्न according to नागेश.

18. शुभ्रादि (P. IV. 1. 123—आकृतिगण)

A. 1. अकशाप* BJ. 2. अजवस्ति* BJŚ. 3. अजिर. 4. अणीव B. 5. अनुदृष्टि B. 6. अन्यतर CB. 7. अम्बिका CB. 8. अमोका CB. 9. अश्मन् B. 10. अश्व CB. 11. आलीढ़ CB. 12. इतर CB. 13. उग्र CB. 14. [ककल].* 15. रुद्र CB. 16. कर्पूर CB. 17. किशोरिका CB. 18. [कुवेणिका].* 19. कुमारिका CB. 20. कृकलास C. 21. कृकसा* CB. 22. [खट्वा].* 23. खडोन्मत्ता CB. 24. गङ्गा

CB 25. गोधा CB. 26. जरतिन् CB. 27. [जिह्माशिन].* 28. तुद B. 29. [दिशा]* J. 30. परिधि CB. 31. [पाण्डव]. 32. प्रवाहण CB. 33. बलीवर्दिन् B. 34. वीज CH. 35. ब्रह्मकृत CB. 36. भरत* BJ. 37. भारम CŚ. 38. मकष्टु B. 39. [मघष्टु] H. 40. मृकण्डु CB. 41. रुक्मिणी CB. 42. रोहिणी CB. 43-44. 'लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे' CB. 45. लेखाभ्रू CB. 46. वायुदत्त CB. 47. [विग्रज].* 48. विधवा CB. 49. विमातृ CB. 50. विष्टपुर CB. 51. शकन्धि. 52. [शतद्वार] HŚJ. 53. [शतावर].* 54. शलाका BJ. 55. शलाकाभ्रू CB. 56. [शालाचल].* 57. शालूक CB. 58. [शुद्धपिङ्गला].* 59. शुभ्र CB. 60. श्वन् CB. 61. [सुचक्षस्].* 62. सुदत्त* BJŚ. 63. सुनामन् BJ.

B. 1. अतिथि CBG. 2. अनिधि BG. 3. अनुदत्त (°दन्त) G. 4. अहि C. 5. कर्ष G, कर्षू B. 6. कुठारिका G. 7. कुदन्ता C, कुदत्त ŚH, कुदत्ता J. 8. कुशाम्ब BG, कुशम्ब CH. 9. खदूरक C, खडूर BH, खदूर G. 10. गोदन्त BG. 11. जीव BG. 12. टिक ŚG. 13. देवतर CBG. 14. धर्मिणी CBG. 15. बन्धकी G. 16. भाण GH. 17. मृद् BG. 18. मृदु CBG. 19. यमष्टु CBG. 20. वादन ŚGH. 21. विश BG. 22. विश्रि BG, विस्र J. 23. वीरदत्त C. 24. शकुनि BG. 25. शतकृत G. 26. शतल ŚGH. 27. शबल CG, शबला J. 28. शुक CBG. 29. शुक्र CBG. 30. सुदक्ष CBG. 31. सुदामन् CBG. 32. सृकण्डु V (G)HJ, कण्डु Ś.

Others: विकचा J, विवसा HJ, मिश्र Ś, इलिक J, मखण्डु H, etc.

Variants: A. 1. अकशाय CG. 2. अजबस्ति CGH. 4. आनीवि H. 5. अनुसृष्टि C. 8. अशोक J. 10, 35. बीजाश्व, also G. 12. इतरा, also G. 14. शकल CBG. 18. कुबेरिका BŚG. 20. कृकलासा B. 21. विकसा G, किकसा H, कीकसा Ś. 23. खरोन्मत्ता J. 27. जिह्माशिन् CBG. 28. गुद C. 29. दिश् CBG. 31. पाण्डु BH. 34. वीज J. 36. भारत CŚG. 37. भरम B. 38. मकुष्ट J, कमष्टु C. 47. विग्र BG. 50. विष्ट, पुरा Ś, पिष्टपुर J, also विष्टपर H. 52. शरद्वार C, शरद्वत B. 53. शतहार J, शताहर G, शताहार HŚ. 56. शलाथल CJ, शालाथल GH, शलाम्यल B. 58. गन्धपिङ्गला CBG. 61. सुवक्षस् BG. 62. सुदन्त CB.

Note: (1) मृकण्डु । मृकण्ड is an alternative reading. *Vide* Ujjvaladatta on मृगय्वादि. Un. I. 37.

(2) आकृतिगणत्वात् गाङ्गेयः, पाण्डवेयः Kā.

19. **कल्याण्यादि** (P. IV. 1. 126—आकृतिगण B)

A. 1. अनुदृष्टि BH. 2. अनुसृष्टि CB. 3. कनिष्ठा CB. 4. कल्यानी CB. 5. जरती CB. 6. ज्येष्ठा CB. 7. दुर्भगा CB. 8. परस्त्री CB. 9. बन्धकी CB. 10. बलीवर्दिन् CB. 11. मध्यमा CB. 12. सुभगा CB.

B. 1. जारस्त्री JG. 2. मघ्या G.

Variant: A. 2. अनुकृष्टि J.

20. **गृष्ट्यादि** (P. IV. 1. 136)

A. 1. अजवस्ति * BŚ. 2. कुद्रि CB. 3. गृष्टि CB. 4. [बलि].* 5. मित्रयु CB. 6. विश्रि CB. 7. हलि CB. 8. हृष्टि CB.

Variants: A. 1. °वस्ति CG. 4. वलि B, वालि CGJ. 5. मित्र Ś.

21. **रेवत्यादि** (P. IV. 1. 146)

A. 1. अश्वपाली CB. 2. कर्णग्राह CB. 3. कुक्कुटाक्ष CB. 4. दण्डग्राह CB. 5. द्वारपाली CB. 6. मणिपाली CB. 7. रेवती CB. 8. वृकग्राह CB. 9. वृकवञ्चिन् CJ.

B. 1. वृकबन्धु G.

Variant: A. 9. वृकबन्धिन् B.

Note: ŚK adds वर्णग्राह.

22. **कुर्वादि** (P. IV. 1. 151—आकृतिगण G)

A. 1. [अजमारक] H. 2. अभ्र B. 3. [इनपिण्डी]* J. 4. इन्द्रजालि * B. 5. [एरक].* 6. कवि CB. 7. कर्तृ B. 8. कापिञ्जलादि CB. 9. [कुट] HJ. 10. कुरु CB. 11. केशिनी CB. 12. [कैशारि]. 13. [गणकारि] ŚH. 14. [गर्ग].* 15. दर्भ CŚ. 16. दामोष्णीषि CB. 17. पथिकारिन् CJŚ. 18. पितृमत् CB. 19. [मञ्जुष]. 20. मुर CB. 21. मूढ CB. 22. रथकार CB. 23. वडभीकार CB. 24. वाक् CB. 25. 'वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्' CB. 26. [वावदूक].* 27. 'वेणाच्छन्दसि' CB. 28. शकन्धु B. 29. शङ्कु CB. 30. शलाका CB. 31. [शाक] ŚH. 32. [शाकिन्]. 33. शूर्पणाय CB. 34. श्यावनाय CB. 35. श्यावपुत्र CB. 36. श्यावरथ BJ. 37. सत्यङ्कार CB. 38. 'सम्राजः क्षत्रिये' * CB. 39. [हर्तृ].*

B. 1. अविमारक JŚGH. 2. आर्द्रवृक्ष BG, आम्रवृक्ष C. 3. इन्द्रवृक्ष C. 4. एज G, एजि B, पेजि॰J. 5. एहि B. 6. कर्णकार BG, कार्णकारि C. 7. कूट GJ, कूड B. 8. चप्पट्टक G, चफट्टक CB, चपट्टक ŚJ. 9. तक्षन् CBG. 10. धातकि CB. 11. नितान्तवृक्ष CG, पीला BG. 12. पुर BG. 13. बृहतीकार BG. 14. भर्तृ CBG. 15. मति CBG. 16. मतिमत् G. 17. वातार्क B(G). 18. वानुजि G. 19. वास्तवृक्ष BG. 20. विमति G. 21. वैवाकवि CG, वैवाभवि G. 22. वैराजकि CB. 23. शालीन BG. 24. शुभ्र CBG. 25. श्याप्रथ GŚH, श्यावप्रथ GH. 26. षडाक G. 27. हनु G, हनू H, 28. हृदिक BG.

Others: कालाका H, कुटल HS, क्रोड़ J, खण्डाक J, खदाका H, धातुजि JH, नापित HS, भूहेतु J, शिक्षा J, श्यापत्र H, सञ्जय J.

Variants: A. 1. अजमार CB. 3. इन, पिण्डी CGH. 4. ऐन्द्रजालि CJG. 5. एरका BG, एड़का G. 12. किशोर B, कैशोर CŚG. 13. Also गणकार G. 14. गर्गर CBG. 15. दभ्र BGH, दर्भ V(G). 17. पथिकार B, also पथिकार H.

18. पितृमन्तु (अन्ये) G = H. 19. मङ्गूष, also G, मङ्गूष CŚ, मद्गुष B. 23. वलभीकार HŚ. 24. वाच् H. 28. शाकम्भू CŚ. 35. श्यापुत्र G. 39. हन्तृ G, हन्त्रिय V(G), हन्ति HŚ.

23. **तिकादि** (P. IV. 1. 154—आकृतिगण G)

A. 1. अमित्र CB. 2. [आरद्ध]* JH. 3. उदन्य CB 4. उरस्* B. 5. औरस* CB. 6. कितव CB. 7. [करु].* 8. कौरव्य CB. 9. [क्षैतयत] HŚ. 10. [खल्य]* HŚ. 11. गङ्गा CB. 12. गौकक्ष्य BJ. 13. ग्राम्य BŚ. 14. चन्द्रमस् CB. 15. चैटयत CB. 16. चौपयत* CB. 17. तिक CB. 18. तैतिल* CB. 19. देवरथ CB. 20. [ध्वाजवत्]. 21. नील C. 22. बाल CBH. 23. भौरिकि CB. 24. भौलिकि CB. 25. यज्ञ CB. 26. यमुन्द CB. 27. रूप्य CB. 28. [लोमक]. 29. वरेण्य. 30. वह्यका CB. 31. [वृष].* 32. [शाढ्य]* J. 33. शिखा BJ. 34. शुभ CB. 35. शैकयत C. 36. संज्ञा CB. 37. सुयामन् CB. 38. सैन्धव CB.

B. 1. आरथ्य CBG. 2. आरट्व G. 3. उखा CBG. 4. उतथ्य G. 5. जाजल BG. 6. तैल C. 7. दक्ष. 8. धैवर GH. 9. बन्धा GJ, बन्ध्या H. 10. बिम्ब GH. 11. भीत BH. 12. रूक्ष G. 13. लङ्कव BG, लाङ्कव J. 14. वसु CB. 15. शल्यका BG. 16. शीत G. 17. शैलाल GŚ, शिलालिन् J. 18. सुपामन् BG.

Others: पूर्णिक H, सुमित्रा J, देवर JH (also noticed by G).

Variants: 4. उरस CG, उरश HŚ. 5. औरश H. 7. कुरु CBG. 9. क्षैजयत CB. 10. खल्यका CJ, खल्वका, खल्वा G. 11. Also गङ्ग G. 12. गोकक्ष्य GH. 18. तैतल GŚ. 20. ध्वजवत् BG, ध्वाजवत ŚH, ध्वाज, वत H. 21. नीड़ B, नील, नीड़ H. 22. बाला G, वाल J. 22, 23. Also बालशिखा GH. 28. लोमका CB. 32. शाटच CBG. 34. Also शुभा GH. 35. सैकयत JBG.

24. **बाकिनादि** (P. IV. 1. 158)

A. 1. काक CB. 2. कार्कटच CB. 3. गारेध* B. 4-5. 'चर्मिबर्मिणोर्नलोपश्च' CB. 6. लङ्का CŚ. 7. बाकिन CB.

Variants: A. 3. गारेट CH, गारेथ Ś गाधेर G. 6. लङ्क JB.

25. **भर्गादि** (P. IV. 1. 178)

A. 1. उरस CB. 2. करूष CB. 3. कश्मीर CB. 4. केकय CB. 5. कौरव्य CB. 6. भर्ग CB. 7. साल्व B. 8. सुस्थाल C.

Variants: 2. Also कारूश H, करूश Ś. 7. शाल्व C. 8. सुस्थल B.

Note: G includes त्रिगर्त, भरत and उशीनर which Kāśikā includes in the यौधेयादिगण.

26. **यौधेयादि** (P. IV. 1. 178)

A. 1. उशीनर B. 2. ग्रावाणेय* J. 3. त्रिगर्त B. 4. धार्तेय CB. 5. भरत B. 6. यौधेय CB. 7. वार्तेय C. 8. शौक्रेय B. 9. शौभ्रेय CB.

Variants: 2. ज्याबाणेयं CHŚ, ज्याबणेय B. 7. घार्तेय BJ.

Note: No such gaṇa in G. उशीनर, त्रिगर्त and भरत are read in पर्श्वादि by Bhoja (V. 4. 158). *See* P. V. 3. 117.

27. **भिक्षादि** (P. IV. 2. 38)

A. 1. अङ्गार CB. 2. अथर्वन् B. 3. करीष CB. 4. क्षेत्र CB. 5. गर्भिणी BJ. 6. [चर्मिन्] H. 7. दक्षिणा CB. 8. [धर्मिन्]. 9. पदाति B. 10. पद्धति CB. 11. भिक्षा CB. 12. [भूत].* 13. युवति CB. 14. सहस्र CB.

Others: वर्मन् HŚ.

Variants: *A.* 6. चर्मन् BJŚ, also चर्मन् GH. 8. वर्मन्, वर्मिन् H.

Note: 'युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् पुंवद्भावो न भवति भस्याढे तद्धित इति।' Kā. 'भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्, सिद्धश्च प्रत्ययविधौ।' Mbh. *See* Bāla° and Tattwa° 'युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि प्राप्ते अणर्थमिह पाठः' 'शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम्' SK. युवति is derived from युवन्, कनिन् by Uṇ. I. 142 and 'यूनस्तिः' (IV. 1. 77).

28. **खण्डिकादि** (P. IV. 2. 45)

[Included by CGJ in भिक्षादि]

A. 1. अर्हन् CB. 2. उलूक CB. 3. खण्डिका* B. 4. भिक्षुक CB. 5. [युग]. 6. [वरत्रा]. 7. वड़बा CB. 8. शुक CB. 9. श्वन् CB. 10-11. 'क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम्' CB. 12. हलबन्ध CB.

Variants: *A.* 3. खण्डिक CGHŚ. 5-6. Also युगवरत्रा GH, युगवरत्रा CB. 12. Also हल, बन्ध GH. 'हलबन्ध' इत्यन्यः G.

Note: 1. 'भिक्षुकवड़वाशुकपदातिप्रभृतयश्चित्रकाष्ठादिप्रतिमावृतयो गणपाठं प्रयोजयन्ति' G. 2. श्वन्, (9) 'शौवनम्। शकटाङ्गजस्तु श्वखलादिभ्योऽञिनित्यत्र श्वादेरञ्वचनम्, शुनां समूहः शौवम्' G. 3. युग, वरत्रा (5, 6) यौगवरत्रमिति समस्तञ्च. *See* N.

29. **पाशादि** (P. IV. 2. 49)

A. 1. अङ्गार CB. 2. तृण CB. 3. धूम CB. 4. नड़ CB. 5. पाश CB. 6. पिटक CB. 7. पिटाक CB. 8. पोत CŚ. 9. [बालक].* 10. वन CB. 11. वात CB. 12. शकट CB. 13. हल CB.

B. 1. गल CBGŚ. 2. जन G. 3. पटाक G. 4. पोटगल GH.

Others: पालवाल J, पाटकल PrK, धन PrK, फल PrK, पृस्व J.

Variants: *A.* 4. नल JŚH. नट ŚK.

30. **राजन्यादि** (P. IV. 2. 53—आकृतिगण G)

A. 1. अम्बरीषपुत्र BJ. 2. आत्मकामेय BJ. 3. [आनत].* 4. आर्जुनायन CB. 5. उदुम्बर CB. 6. ऊर्णनाभ CB. 7. जालन्धरायण* CBJ. 8. दाक्षि

CB. 9. [देवयान].* 10. [बैल्वज]* J. 11. बैल्ववन* BŚ. 12. राजिन्य CB. 13. वसाति CB. 14. शालङ्कायन BJ. 15. शैलूष* BH. 16. सम्प्रिय C.

B. 1. कुत्ताल ŚG. 2. तीव्र V(G). 3. तेलु V(G). 4. त्रैगर्त CBG, त्रिगर्त H. 5. दाक्षायण G. 6. दैवयातव CHJ, देवयातव G, देवयात BH. 7. वाभ्रव्य ŚBG. 8. मालव BG. 9. वैकर्ण BG, वैकर्णि C, विकर्ण (G). 10. वसन B, वसान G. 11. वातव G, रात्रव (G)H. 12. वैतिल B, तैतिल Ś, तैतल H. 13. वैराट CG, विराट H, वैराटि (G).

Others: कौन्ताल HJ, वात्सक J.

Variants: A. 1. Also अम्बरिपुत्र ŚH. 3. आनृत BG, आवृत Ś. 7. Also जलन्धर G, जानन्धरायण H. 9. *See* BG. 10. बैल्वत C, तैल्वल G. 11. बैल्ववनक G. 13. वासात (G). 14. सालङ्कायण CŚ. 15. शिलूष C, शैलूषक G, शैलूषज JŚH. 16. साम्प्रीय B.

Note: 'शैलूषवैल्ववनशब्दौ सूत्रे कप्रत्ययान्तौ त्रिर्दिष्टौ' G.

31. भौरिक्यादि (P. IV. 2. 54)

A. 1. काणेय CB. 2. चैटयत CB. 3. भौरिकि CB. 4. भौलिकि CB. 5. वाणिजकs BH. 6. [वालिज].* 7. [वालिज्यक]* J. 8. [वैकयत]* J. 9. [वैपेय].* 10. [शैकयत].*

B. 1. चौपयत CBJŚ.

Others: क्षैतयत ŚH, चौदयत ŚH.

Variants: A. 7. वालिकाज्य GH, वाणिकाज्य Ś. 8. चैकयत CG. 10. सैकयत CBG.

32. ऐषुकार्यादि (P. IV. 2. 54)

A. 1. ऐषुकारि CB. 2. [औडायन]. 3. खाडायन CB. 4. चान्द्रायण CB. 5. [जौलायन]. 6. [ताक्ष्यायिण] ŚH. 7. तुण्डदेव BJ. 8. [त्र्यायण].* 9. दाक्षायण C. 10. दासमित्रायण CB. 11. [दासमित्रि] H. 12. द्व्यास्कायण* JBH. 13. [नद].* 14. वैश्वदेव* CBH. 15. वैश्वधेनव JB. 16. वैश्वमाणवs CB. 17. शयण्ड BJ. 18. [शौण्डि].* 19. शौद्रायण BJ. 20. [शौभ्रायण]. 21. [सायण्डि].* 22. सारस्यायन CB. 23. सौवीर CB.

B. 1. उस्नायण B. 2. शयाभ्र B. 3. शायण्डायन ŚG. 4. सौभद्रायण C.

Others: गौलुकायन H, विश्व H.

Variants: A. 2. औलायन H. 3. खादायन H. 6. त्र्याक्षायण BJH, त्र्यक्षरयण ŚGH. 7. Also तुण्ड, देव H. 11. दासमित्र CŚB. 12. Also द्व्यक्षायण H, द्व्यक्षायण ŚG. 13. नड़ G. 14. विश्वदेव G. 16. °मानव GB, °माणव PrK, HŚCJ. 17. Many forms, e.g. शयाण्ड B, शायाण्ड GH, शायण्ड CŚG. 18. शौण्ड JBG, शाण्ड H. 19. शौद्रकायण H 21. शायाण्डि H, शायण्डि H, सापिण्डि J. 22. सारसायन JH.

33. उक्थादि (IV. 2. 60)

A. 1. [अनुकल्प].* 2. अनुगुण CB. 3. अनुपद C. 4. आयुर्वेद CB. 5. उक्थ CB. 6. क्रमs J. 7. क्रमेतर CB. 8. [गुणागुण].* 9. चर्चा CB. 10. ज्योतिष BG. 11. [द्विपदी].* 12. [धर्म]. 13. [निमित्त]. 14. [निरुक्त]. 15. न्याय CB. 16. न्यास CB. 17. [पद]s J. 18. पुनरुक्त CB. 19. यज्ञ CB. 20. लोकायत CB. 21. वृत्ति CB. 22. श्लक्ष्ण CB. 23. सङ्ग्रह CB. 24. [सङ्घात]* J. 25. संहिता C.

Mbh reads here the following :

'विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक् स्मृतः', 'विद्या चानङ्गक्षत्रधर्म(संसर्ग)त्रिपूर्वा', 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च', 'अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः। इकन् पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः षिकन् पथः॥'

These are गणसूत्रs in other grammars and are substantially repeated in Kā. These are vārtikas according to ŚK but 'इकन् बहुलं पदोत्तरपदात्' is a गणसूत्र according to N.

B. 1. अनुपद BG. 2. अनुलक्ष्य GH. 3. इतर V(G). 4. कृतान्त BG. 5. गणित BG. 6. तन्त्र G. 7. तर्क G. 8. पदक्रम BG. 9. पदेपद GŚ. 10. परिषद् GŚ. 11. ब्राह्मण G. 12. भारत G. 13. मुहूर्त G. 14. यजुः V(G). 15. विशेष G. 16. संज्ञा JG. 17. सुलक्ष G, सुलक्ष्य Ś. 18. हेतु G.

Variants: 8. गण C; गण, गुण BJŚG. 11. द्विपद BG, द्विपदा HŚ, विपदा V(G).

Note: 1. द्विपदी (*A.* 11), ज्योतिष (*A.* 10); the actual reading in Kā is 'द्विपदी ज्योतिषि'. It should be द्विपदा, ज्योतिष. On ज्योतिष, G remarks: 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः, अथवा, अनुबन्धकृतमनित्यमित्यौर्न भवति।' 2. निमित्त (*A.* 13): 'मुहूर्तमित्युपलक्षणम्, तेन नैमित्तिकः' G. 3. Also चर्चाक V(G), गाणित V(G), सांहित G, मौहूर्त G.

34. क्रमादि (P. IV. 2. 61)

A. 1. क्रम CB. 2. पद CB. 3. मीमांसा CB. 4. शिक्षा CB. 5. सामन् CB.

B. 1. उपनिषद् G.

35. वसन्तादि (P. IV. 2. 63)

[Included by CBG in उक्थादि]

A. 1. अनुगुण CB. 2. [अथर्वन्]* JH. 3. [अपर्वन्].* 4. गुण C. 5. चरम CB. 6. प्रथम CB. 7. वर्षा CB. 8. वसन्त CB. 9. शरद् CB. 10. शिशिर CB. 11. हेमन्त CB.

B. 1. ग्रीष्म G. 2. वर्षाशरद् JG.

Variants: 2. आथर्वण CBG. 4–6. प्रथमगुण, चरमगुण ŚH.

Note: 1. 'उक्थादिषु वसन्तादयः पाठ्यास्ते वा वसन्तादिषु' ŚK. 2. 'आथर्वणः शैषिकप्रकरणान्ते भाष्योक्तेः साधुः' ŚK.

36. सङ्कलादि (P. IV. 2. 75)

[None in CG. ŚH mentions an अहरादिगण, an आकृतिगण which includes अहन् लोमन् वेमन् हिमन् and गङ्गा]

A. 1. अभिषिक्त B. 2. अहन्. 3. इतर B. 4. उडुप B. 5. उत्पुट B. 6. [उद्वप]. 7. कुम्भ B. 8. [कूलास]. 9. गम्भीर B. 10. गवेष. 11. [गृह]. 12. [गोभृत्]. 13. निवेश B. 14. पलाश B. 15. पुष्कल B. 16. [पूतीकी]. 17. पूलास B. 18. बहुल B. 19. भल्ल B. 20. [भृत]. 21. [माल]. 22. [राजभृत्]. 23. लोमन् B. 24. वरुण B. 25. [विधान]. 26. वेमन् B. 27. [शर्मन्]. 28. सङ्कल B. 29. सद्योज B. 30. सिकता B. 31. सुदक्ष B. 32. सुदत्त B. 33. सुनेत्र B. 34. [सुपिङ्गल]. 35. [सुभूत].

B. (Other words in Bhoja):

1. उत्पल. 2. उत्पिव. 3. उद्यात. 4. कपाल. 5. काखन. 6. गभीर. 7. नियत. 8. पाल. 9. पालक. 10. मूलास. 11. शरीर. 12. शाडाहत. 13. सुभूम. 14. हेमन्.

Variants: A. 8. तूलास B. 12. गोभृत. 16. पूतीक. 22. राजभृत. 25. निधान. 34. सुमङ्गल. 35. सुभृत.

Note: PrK adds सूत, मल्ल and आन्.

37. सुवास्त्वादि (P. IV. 2. 77)

[Omitted in CJGŚH]

A. 1. [अहिसक्थ]. 2. [कर्क]. 3. कर्कन्धूमती B. 4. कर्कश B. 5. कर्पूरिन् B. 6. कृष्ण. 7. खण्डु B. 8. गर्त्त B. 9. [गोह्य]. 10. भण्डु B. 11. वर्णु B. 12. [शटीकर्ण]. 13. शिखण्डिन् B. 14. सुवास्तु B. 15. [सेचालिन्].

Note: B adds: 1. गाह (गोह PrK). 2. तण्डु. 3. दक्ष. 4. विकर्ण and 5. शैवलिन् and reads अभिसक्थ for अहिसक्थ, कृष्णकर्ण for कृष्ण, शशकर्ण (शकटीकर्ण PrK) for शटीकर्ण and शेफालिन् (सेवालिन् PrK) for सेचालिन्. He omits कर्क, गोह्य.

38. अरीहनादि (P. IV. 2. 80)

[*Note*: C does not enumerate gaṇas Nos. 40–55]

A. 1. अरीहण B. 2. उदञ्चन B. 3. [उदण्ड].* 4. उलन्द B. 5. काशकृत्स्न* BJ. 6. किरण B. 7. [क्रौष्ट्रायण] JJ. 8. [खण्ड]* H. 9. खदिर B. 10. खाडायन BH. 11. [जाम्बवन्त].* 12. त्रैगर्तायन B. 13. [द्रुघण] HJ. 14. बधिर B. 15. [बैल्व].* 16. भगल B. 17. भास्त्रायण B. 18. मैत्रायण B.

19. रायस्पोष B. 20. रैवत B. 21. विपथ B. 22. विपाश B. 23. [वीरण]* H. 24. वैमतायन B. 25. शिंशपाs B. 26. शिरीष B. 27. शाण्डिल्यायन B. 28. साम्परायण B. 29. [सार].* 30. [सौसायन] H.

B. 1. ऐन्द्रायण G, ऐडायन H. 2. औष्ट्रायण B, उष्ट्रायण G. 3. कनल G. 4. कौद्रायण GŚ. 5. गौमतायन BG. 6. जम्बू BG. 7. दलतृ G. 8. धौमतायन GŚ. 9. यज्ञदत्त BG. 10. सुयज्ञ BG. 11. सुशर्मन् BG. 12. सौमतायन GH. 13. सौमायन GJ.

Others: खानुवायण ŚH, खापुरायण H, खावुरायण ŚH.

Variants: A. 3. उद्दण्ड BJŚG. 4. उलुन्द ŚH. 5. कशकृत्स्न GH. 7. कौष्टायन H. 8. खण्ड, खण्डू GH, खाण्डवीरण G, खण्डवीरण BJ. 10. खाण्डायन J. 11. जाम्बवत्, जाम्बवत BG. 13. द्रुहण B, द्रुघणक V(G). 15. बिल्व BG. 18. चैत्रायण J, श्वैत्रायण G. 20. Also रेवत G. 23. *See* 8. 28. साम्बुरायण H.

39. **कृशाश्वादि** (P. IV. 2. 80)

A. 1. अजिन B. 2. अरिष्ट B. 3. [अरीश्व].* 4. [अरुस].* 5. अवनत B. 6. [अवयास].* 7. [कूट].* 8. कृशाश्व B. 9. धूम B. 10. [पुरग]. 11. प्रतर B. 12. [बर्वर]* J. 13. मौद्गल्य B. 14. रोमक B. 15. [रोमन्].* 16. [विकूधास].* 17. [विनता].* 18. विशाल B. 19. [वेश्मन्] J. 20. शबल BŚ. 21. [सदृश] JH. 22. सुकर * BJ. 23. सुख B.

B. 1. अजिनत G. 2. अभिजन BG. 3. अयस् BG. 4. अरस G, ऐरस H, ऐरास B. 5. असायस V(G), सायस् (G)H. 6. असुर G. 7. इरस् GJ. 8. दासी G. 9. धूकर G. 10. पराशर BG. 11. पुरार V(G). 12. पूकर G. 13. पूगर GŚ. 14. पूतर V(G)J. 15. पुरट B. 16. लोमक JŚG. 17. वर्चल G(H?). 18. विविक्त V(G). 19. वेष्य GH, वेप्य J. 20. सतुल G. 21. सिपल (G), शिवल H. 22. सुवर्चल BG.

Others: अनस् J, आभ H, इर H, उरस् H, धूम्र H, पूरवा H.

Variants: A. 1. अजिर J. 2. अरिश्म BG. 3. अरुस् B, अरुष G, अरुष्य H. 4. अविनत, आविनत H. 5. अवसाय J. 6. कुट BGJ. 9. पुरगा G. 12. Also मुद्गल H. 14. रोमश BJG, also लोमश G. 15. विकुटचास G, विकुडचास B, क्कूच्या, विकुटचाङ्कुश H. 16. विनत BJG, विनीत H. 19. शवल HJ. 21. सूकर ŚG, शूकर Ś.

40. **ऋश्यादि** (P. IV. 2. 80)

A. 1. [अनुडुह्] JH. 2. उत्तराश्मन् B. 3. ऋश्य B. 4. खदिर B. 5. निधान B. 6. निलीन B. 7. [निबद्ध]* J. 8. [निवात्].* 9. [निवास]* J. 10. न्यग्रोध B. 11. परिगूढ़ B. 12. परिवंश B. 13. [विबद्ध]* J. 14. वीरण B. 15. वेणु B. 16. शर्करा B. 17. [शिरा]* J. 18. स्थूलबाहु * BHJ.

4

B. 1. अंशु BG. 2. अवट्ट B, अवडु G, अरदु H. 3. अशनि BG. 4. अश्मन् BG. 5. कर्दम BG. 6. खण्ड BG. 7. दण्ड BG. 8. परिवृत्त BG. 9. मत G. 10. वेश्मन् BG. 11. शर BG. 12. सित G.

Variants: A. 2. Also उत्तर, अश्मन् H. 7. निबन्ध BG, also निबन्धक G. 8. निवात HŚ. 13. विनद्ध H. 18. स्थूल, बाहु G.

41. कुमुदादि (P. IV. 2. 80)

A. 1. अश्वत्थ B. 2. इत्कट* BJ. 3. कुमुद B. 4. कूप B. 5. गर्त B. 6. न्यग्रोध B. 7. परिवाप B. 8. बल्वज B. 9. बीज B. 10. यवास B. 11. विकङ्कत B. 12. शर्करा B. 13. शिरीष B.

B. 1. अश्व V(G), अक्ष J. 2. कङ्कट BG, कर्कट J. 3. कच G. 4. दशग्राम BG. 5. निर्यास GŚ. 6. मधु V(G), मन्तु J. 7. शकट BG, सङ्कट J.

Variant: A. 2. इक्कट GH.

42. काशादि (P. IV. 2. 80)

A. 1. अश्वत्थ B. 2. कण्टक* BŚH. 3. कर्दम B. 4. कर्पूर B. 5. काश B. 6. [गृह].* 7. [चरण]. 8. तृण B. 9. [नर].* 10. पलाश B. 11. पीयूष B. 12. वाश* CŚ. 13. [विश].*

B. 1. कपित्थ GŚ. 2. गुहा BJG. 3. जतु G. 4. बन्धूल B, वच्छूल G, वर्तुल H. 5. पाश BG. 6. बर्बर BG. 7. मधुर G. 8. वन BG. 9. शीपाल GŚ.

Others: नलवन H, शकटिक J.

Variants: A. 2. कङ्कट G, कर्कट J. 6. ग्रह G. 9. नड BGJ. 12. पीयूक्षा G. 13. वास JBG. 14. विस JH, बिस BŚG.

43. तृणादि (P. IV. 2. 80)

A. 1. अर्ण* BŚ. 2. [चरण]. 3. जन* BŚ. 4. तृण B. 5. नड़ B. 6. पर्ण B. 7. बल B. 8. बुस B. 9. [लव].* 10. [वन] H. 11. वर्ण B.

B. 1. अर्जुन J (G). 2. पुल GŚ. 3. फल J (G). 4. बिल GŚ. 5. मूल JG. 6. वरण B, वराण JG. 7. सुवर्ण G.

Variant: 1. अर्णस् GH.

44. प्रेक्षादि (P. IV. 2. 80)

A. 1. [इर्कुट].* 2. क्षिपका B. 3. ध्रुवका B. 4. न्यग्रोध B. 5. प्रेक्षा B. 6. बन्धुका B. 7. [हलका].*

B. 1. कङ्कठ BJG. 2. कट G. 3. कपि JG. 4. कूप GH, रूप Ś. 5. कूपक B. 6. गर्त्त G. 7. डुक B. 8. धुवका BG. 9. परिवाप G. 10. पुक G. 11. पुट G. 12. बुक BG. 13. मह BG. 14. यवास G. 15. युवका B. 16. शङ्कट B, सङ्कट JŚG. 17. हिरण्य ŚG.

4B

Variants: *A.* 1. इक्कट G, इत्कट BJ, इकट Ś, इक्वट H. 7. फलका JŚBG.

Note: कपि: दिग्वस्त्रादिमतेन G. कूप (?)-गर्त-परिवाप-यवास (?)-हिरण्यशब्दाः शकटाङ्गजमतेन G.

45. **अश्मादि** (P. IV. 2. 80)

A. 1. अश्मन् B. 2. खण्ड B. 3. गुड़ B. 4. [दर्भ] JH. 5. नग B. 6. मीन B. 7. यूष BŚ. 8. [रूष].* 9. वृन्द B. 10. शिखा B.

B. 1. कन्द BG. 2. काण्ड JŚG. 3. कुण्डल V(G). 4. कुल G. 5. कोट BG. 6. गह्व BG. 7. गुड़ BG. 8. गुद G. 9. गुह G, गुहा ŚH. 10. नद BG. 11. पामन् BG. 12. पीन V(G).

Variants: *A.* 4. गर्भ BŚ. 7. यूथ JGH. 8. ऊष BGH.

46. **सख्यादि** (P. IV. 2. 80)

A. 1. अशोक B. 2. क्रवीर B. 3. [गोहित].* 4. [चक्रपाल].* 5. चक्रवाक B. 6. [चक्रवाल].* 7. छगल B. 8. [पाल] J. 9. भल्ल B. 10. वायुदत्त B. 11. सखि B. 12. [सखिदत्त] Ś. 13. [सकर].* 14. समल B. 15. सरस B. 16. [सीकर].

B. 1. अग्निदत्त JB. 2. कदल G, कदर B. 3. कुशीरक BG. 4. चक्र BG. 5. चीर GŚ. 6. तमाल BG. 7. दत्त BG, दन्त J. 8. पुर G. 9. भल्लपाल B. 10. रोह BG. 11. वज्र G. 12. वासवदत्त JG. 13. सप्तल BG. 14. सरम BG. 15. सुरस BG.

Others: वीर ŚH.

Variants: *A.* 4. गोभिल B, गोपिल J, गोफिल GH. 13. सरक BG. 14. सिरक Ś, सीरक H.

Note: सीकर A(16) : वामनमतेन G.

47. **सङ्काशादि** (P. IV. 2. 80)

A. 1. [अंश]. 2. अगस्ति BJH. 3. [अश्मन्] J. 4. [एग].* 5. [कश्मर].* 6. [काम्फिल].* 7. [कूट] JŚH. 8. [चिकार].* 9. तीर्थ B. 10. नासिका B. 11. मलिन B. 12. यूप B. 13. [विरत].* 14. [विरह]* J. 15. शूरसेन B. 16. [सक्थ].* 17. सङ्काश B. 18. [समीर].* 19. [सुपथिन्] J.

B. 1. अनुनाश V(G). 2. कटिप G. 3. कुम्भ BG. 4. कुशीरक JG. 5. खण्डित G. 6. गोभिल JG. 7. चक्र JG. 8. चक्रवाक JG. 9. छगल G. 10. दंशन् G. 11. नल G. 12. दशिनल B. 13. नाथ ŚG. 14. नासा G. 15. पचार G. 16. पञ्जर G. 17. पलित G. 18. पुलिन BG. 19. मजार, मडार G, मञ्जार J. 20. मन्दार G. 21. मन्मथ JG. 22. मादित ŚG. 23. मुख JG. 24. यमल JG. 25. रोमन् BG. 26. लोमन् BG. 27. वृष्टि G. 28. शीर्षन् G. 29. स्वकर्णक BG, सकर्ण H. 30. सुमल BG. 31. सरक G, सीरक J. 32. सीर G. 33. सुपरि G. 34. सूर JBG. 35. सेना B.

Others: अश्व H, कुण्ट H. Also J सादिन् अशोक करवीर मुसल मुखर, etc.

Variants: A. 1. अंस B. 2. आगस्त्य ŚH. 3. आश्मन् B. 4. अङ्ग BG. 5. कश्मीर JBG. 6. कम्पिल BG. 7. कूट BH. 8. विकर JBG. 12. यूथ J. 13. विरत J, विरन्त BH, चिरन्त G. 19. सुपन्थिन् ŚBH.

Note: नासिका A(10) : added later 'सङ्काशादिषु पाठः करिष्यते' (Mbh VI. 1. 61).

48. बलादि (P. IV. 2. 80)

A. 1. उल B. 2. [कवल].* 3. कुल B. 4. [डुल].* 5. [तुल] Ś(G). 6. वल B. 7. वन B. 8. वुल B.

B. 1. उरल BG. 2. दल G. 3. नल JG. 4. पुल G, पूल J, सुल B. 5. मूल BG, मुल ŚH. 6. वड़ V(G). 7. लकुल GH, लुकूल B.

Variants: A. 1. ऊल J. 4. दुल GH. 5. तल J. 6. वल J. 8. चुल G, बुल ŚB.

49. पक्षादि (P. IV. 2. 80)

A. 1. अण्ड B. 2. [अतिस्वन्].* 3. [अश्मन्].* 4. [कम्बलिक].* 5. चित्र B. 6. तुष B. 7. पक्ष B. 8. 'पथः पन्थ च'.

B. 1. अंशुक BG. 2. अस्ति V(G). 3. कला G. 4. कुण्ड BG. 5. कुत्स G. 6. खिल V(G). 7. निवात V(G). 8. पाक G, वाक Ś. 9. बलिक G. 10. बिल BG. 11. मकर V(G). 12. यमल BG. 13. रोमन् BG. 14. लोमन् BG. 15. लोमक G. 16. शीर्षन् G. 17. सकल G. 18. सकर्णक BG. 19. समल BG. 20. सरक BG. 21. सरस BG. 22. सहक G. 23. सिंहक G, सिङ्घक B. 24. सीरक BG. 25. सुकर्णक V(G)B. 26. हंसक GJ. 27. हस्त GB. 28. हस्तिन् GB.

Others: मुण्ड J, पङ्गल J, etc.

Variants: A. 1. अन्तक ŚJH. 2. अतिश्वन् BG. 4. कम्बलिका BG. 5. चित्रा JH.

50. कर्णादि (P. IV. 2. 80)

A. 1. [अनडुह्य]* Ś. 2. [अलुश].* 3. [आण्डीवत्]* JŚH. 4. कर्ण B. 5. कुम्भी* B. 6. कुलिश B. 7. जित्वन् B. 8. [जीवन्ती].* 9. [डुपद].* 10. [पाञ्चजन्य] JŚ. 11. वसिष्ठ B. 12. [शल].* 13. [स्थिरा].*

B. 1. आनक B, आकन G, आकनी Ś, आकिनी H. 2. अर्क BG. 3. जर G. 4. जित्या G. 5. जैत्र GŚ. 6. स्फिज् BGH, also स्फिज H.

Variants: 2. अर्कलुस H, अर्कलूष BG, also अर्क, लुस H. °लूस J. 3. आण्डीवत BG. 5. कुम्भ JH, कुत्ती G. 8. जीवन्त BG. 9. द्रुपद JG. 10. पञ्चजन B. 11. वशिष्ठ J.

51. सुतङ्गमादि (P. IV. 2. 80)

A. 1. अजिर B. 2. अर्जुन B. 3. गडिक B. 4. जीव B. 5. बीजवापिन् B. 6. महापुत्र B. 7. मुनिचित्त B. 8. विग्र B. 9. विप्रचित्त B. 10. शुक्र B. 11. श्वन् B. 12. श्वेत B. 13. सुतङ्गम B.

B. 1. कर्ण G. 2. अण्डिक J, खण्डिक V(G). 3. महाचित्त BG. 4. बिग्रह G. 5. शुचि B.

Variants: A. 3. गदिक ŚH. 5. बीजवाप, बीज, वाप H, also बीज, वापिन् G.

52. प्रगद्यादि (P. IV. 2. 80)

[Included in सङ्काशादि by GŚJH]

A. 1. कलिव B. 2. कोविदार B. 3. खडिव* BH. 4. चूड़ार B. 5. प्रगदिन् B. 6. मगदिन् B. 7. मार्जार* B. 8. [शरदिन्].*

B. 1. मडार G, मादार Ś, मदार H.

Variants: A. 3. खण्डित G, खदिव J. 7. मन्दार G, मजार H, मञ्जार J.

53. वराहादि (P. IV. 2. 80)

A. 1. खदिर B. 2. पलाश B. 3. पिनद्ध B. 4. बाहु B. 5. वराह B. 6. [विजग्ध]* JŚ. 7. विदग्ध B. 8. विभग्न B. 9. शर्करा B. 10. शिरीष B. 11. [स्थूण].*

B. 1. निमग्न BG. 2. निबद्ध BG. 3. वलाह G.

Others: विभक्त H, विभिन्न J, स्थूलबाहु H.

Variants: 3. विनद्ध J, पिनद्ध, विनद्ध H. 7. निदग्ध J. 11. स्थूल BŚG.

54. कुमुदादि (1) (P. IV. 2. 80)

A. 1. अश्वत्थ B. 2. कुण्डल B. 3. कुमुद B. 4. [कूट] H. 5. [गोमथ]* J. 6. दशग्राम B. 7. [मुचुकर्ण] JŚ(G). 8. मुनिस्थल B. 9. रथकार B. 10. [शाल्मली]* J.

B. 1. घासकुन्द GŚ. 2. शिरीष BG. 3. शुचिकर्ण J.

Variants: 4. कुट Ś, कुमुट B. 5. गोमठ ŚBG. 6. दास, ग्राम H. 7. मधुकर्ण BG, also मधु, कर्ण G, मुचुकर्णि ŚH. 8. Also मुनि, स्थल H. 10. शाल्मलि ŚBG.

Note: B reads शर्करा. It takes ठक् by IV. 2. 84, *vide* Kā on IV. 2. 83. 84 : तदेवं षड्रूपम्भवति, शर्करा, शार्करम्, शर्करिकम्, शार्करकम्, शार्करिकम्, शर्करीयमिति। It is included in कुमुदादि (2).

55. वरणादि (IV. 2. 82—आकृतिगण)

[Omitted in GH. Not enumerated in ŚŚ]

A. 1. [आलिङ्गचायन] J. 2. उज्जयिनी B. 3. [उरशा]. 4. कटुकवदरी B. 5. काञ्ची B. 6. गया B. 7. [(पूर्वा) गोदौ] J. 8. [जालपद]. 9. तक्षशिला B. 10. [पर्णी] J. 11. [मथुरा] J. 12. [वणिक]. 13. [वणिकि]. 14. [वरणा]. 15. [शाल्मलयः]. 16. शिरीष B. 17. शृङ्गिन् B. 18. [सदान्वी].

B. 1. गोमती B. 2. चम्पा B. 3. जम्बू B. 4. पम्पा B. 5. पुष्कर B. 6. वलभी B. 7. वल्गु B. 8. शयाण्डी B. 9. शुण्डी B. 10. स्कङ्ग B.

Others: सपाती J.

Variants: A. 3. उरसा B, उरस् J. 7. गोदौ J, गोद B. 8. जालपदा B, जालपदी J. 10. ताम्रपर्णी B. 12. मथुरा B. 14. वरण BJ. 15. शाल्मलि BJ.

56. मध्वादि (P. IV. 2. 86—आकृतिगण G)

[Omitted in C]

A. 1. [आमिधी].* 2. आसन्दी B. 3. आसुति B. 4. इक्षु B. 5. इष्टका B. 6. [ऋक्ष].* 7. [कर्कन्धु]* H. 8. [किरीर].* 9. किशरा B. 10. खडा B. 11. तक्षशिला B. 12. [दार्वाघाट].* 13. बिस B. 14. मधु B. 15. मरुत् B. 16. [मरुव].* 17. [मुष्टि].* 18. [रम्या].* 19. [वेटा].* 20. वेणु B. 21. शक्ति B. 22. शमी B. 23. शर B. 24. [शर्पणा]. 25. शलाका B. 26. स्थाणु B. 27. हिम B.

B. 1. पार्दा G. 2. पीड़ा ŚG. 3. विष्टि BG. 4. रुमन् G, रुवत् ŚH. 5. रोमन् B. 6. वटा BG. 7. वल्मीक J(G). 8. वार्दाली BG, वार्दाकि J, पार्दाकि H. 9. शर्याण BG, सार्यण J, शर्यण Ś. 10. शकला G, शकली HŚ.

Others: पृथि J, वयवेण J, etc.

Variants: A. 1. आमिषी ŚG. 3. सुत्या, also G. 6. ऋषि H, ऋश्य B, ऋष्य G. 7. कर्कन्धू BGH. 8. करीर BG. 9. किसर H, किसरा J, किशरु G, किशारु Ś. 11. अक्ष, शिला Ś(G), अक्षशिला H, Ś(G). 13. विश J. 21. शुक्ति JŚ. 23. शरु H. 24. सार्पण H.

Note: A. 4. इक्षु added later? "मध्वादिष्विक्षुशब्दपाठस्तु 'उरञ्' (IV. 2. 71) इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धः।" Śabdendu° (IV. 2. 85).

57. उत्करादि (P. IV. 2. 90)

[Omitted in C]

A. 1. अग्नि B. 2. अजिन B. 3. [अनेक]. 4. [अन्य].* 5. अर्क B. 6. [अर्जुनवृक्ष].* 7. अवरोहित B. 8. अश्मन् B. 9. अश्वत्थ B. 10. आतप B. 11. आर्द्रवृक्ष B. 12. [इड़ा]. 13. इन्द्रवृक्ष. 14. उत्कर B 15. उत्क्रोश B.

16. कितव B. 17. खदिर B. 18. खलाजिन B. 19. गर्त B. 20. चर्मन् B. 21. जन्या B. 22. तिक B. 23. [तृणव].* 24. [नितान्त]* Ś. 25. [नैव].* 26. पर्ण B. 27. पलाश B. 28. [पिचुव]. 29. पिप्पल B. 30. पिप्पलीमूल B. 31. [बक].* 32. भस्त्रा B. 33. [मञ्च].* 34. [विशाला].* 35. [वृक्ष]* Ś. 36. [शकाक्षुद्र].* 37. शफर B. 38. [शान्त].* 39. शालं* B. 40. शूर्पणाय B. 41. श्यावनाय B. 42. [सम्फल]* JŚ. 43. सुपर्ण * B.

B. 1. अणक BG. 2. अरण B, अरण्य G. 3. अरीहण G. 4. इन्द्र B. 5. काश B. 6. क्षान्त B, क्षान्ति G, क्षान्ध Ś. 7. क्षार V(G). 8. खण्ड G. 9. त्रैवर्ण B, त्रैवण ŚG. 10. नैचाकच B. 11. फल G. 12. मन्त्रणार्ह G. 13. वातागर G. 14. विजिगीषा G. 15. वेत्र V(G). 16. वैराकण B, वैराणक H. 17. शङ्कर G. सङ्कर J. 18. शर्करा B. 19. सम्पर G.

Others: रोहिद्गर्त्त अरण्याजिन इन्द्रवर्म तिककितव अनेकपलाश जन्यजनक इडाजिर सुपर्णपर्ण वातपाक एक, all from H. अंशक J, अग्निवृक्ष Ś, संश्रव Ś, etc.

Variants: A. 2. अजिर, also Ś. 13. Also इन्द्र, वृक्ष B. 17. खण्डाजिन JH, also खल, जिन H. 23. निशान्त H, नितान्तवृक्ष BG. 24. पिचु. 25, 31. नैवाकव GH. 34. विशाल BG. 36. शाक, क्षुद्र G, क्षुद्रा BH, काशक्षुद्रा H. 39. शालू ŚG. 40. सफर H. 42. सम्पल ŚGH, also सम्फूल H. 43. सुवर्ण G, also सुवर्ण H.

58. नडादि (P. IV. 2. 91)

[Not enumerated in C]

A. 1. इक्षु B. 2. कपोत B. 3. काष्ठ B. 4. 'क्रुञ्चाया ह्रस्वत्वञ्च' B. 5. 'तक्षणो न-लोपश्च' B. 6. तृण * BJ. 7. नड़ B. 8. प्लक्ष B. 9. बिल्व B. 10. वेणु B. 11. वेतस B. 12. वेत्र B.

Variant: 6. त्रि GH.

Note: नड़ादि with exception of नड़ and प्लक्ष is the बिल्वकादि of P. VI. 4. 153.

59. कत्र्यादि (P. IV. 2. 95)

A. 1. [उख्या]. 2. उम्भि CB. 3. कत्रि CB. 4. कुण्डिन CB. 5. [कुम्भी]s H. 6. ['कुल्याया यलोपश्च'].* 7. [ग्राम] J. 8. चर्मण्वती V(G)JH. 9. नगर BHŚ. 10. पुष्कर CB. 11. पुष्कल CB. 12. [भक्ति].* 13. माहिष्मती CB. 14. मोदन CB. 15. [वञ्जी].*

B. 1. कुण्ड्या G. 2. कुण्या G. 3. ग्रामकुण्ड्या G. 4. तृण्या G. 5. भाण्ड्या G. 6. मूल्या G. 7. वन्या G. 8. वर्मती CBG. 9. वुल्या G.

Variants: A. 2. उम्बि J, उम्बी Ś, औम्भि H. 4. कुडिन V(G), कुण्डिना CŚ, कण्डिनी, कुण्डिनी J. 5. कुम्भि CBG. 6. कुड्या CBG. 9. नगरी CJG. 14. पौदन ŚG, सोदन V(G).

Note: ग्राम (A. 7) was probably added later as 'ग्रामाच्च' is a vārtika noticed in Mbh.

60. नद्यादि (P. IV. 2. 97)

A. 1. काशकरी CB. 2. कौशाम्बी CB. 3. खादिरी CB. 4. दार्वा BJ. 5. [दाल्वा].* 6. नदी CB. 7. पावा C. 8. पूर्वनगरी CB. 9. मही CB. 10. [मावा] J. 11. 'वड़वाया वृषे' CB. 12. नवकौशाम्बी * B. 13. वाराणसी CB. 14. [वासेनकी].* 15. श्रावस्ती CB. 16. [साल्वा]* B.

B. 1. गरी G. 2. धातकी G. 3. वनवासी GŚ.

Variants: A. 1. शफरी (G), काशस्थली V(G). 7. पाठा B, पामा V(G). 8. पूर्वनगर, पूर्व, नगर B, पुर्, वन, गिरि (C)(G)H. पूर्वनगर, also H. 10. माया B, वामा V(G), वामा C. 12. वनकौशाम्बी CŚG. 14. सेतकी CŚG, सेतिकी B. 16. शाल्वा CG, माल्वा (G).

Note: 1. पूर्वनगरी A (8) : केचित्तु पूर्वनगिरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति . . . तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् । Kā.

61. पलद्यादि (P. IV. 2. 110—वाहीकादि C)

A. 1. [उदयान].* 2. कमलकीट B. 3. [कमलकीर].* 4. कमल्भिदा B. 5. कलकीट * B. 6. [कालकूट].* 7. गोमती CB. 8. [नैतकी].* 9. पटच्चर CB. 10. परिखा B. 11. परिषद् B. 12. पलदी B. 13. बाहुकीट * B. 14. [मलकीट].* 15. [यक्लल्लोमन्]* ŚH. 16. रोमक BV(G). 17. वाहीक * BHŚJ.

B. 1. गोष्ठी CBG, गौष्ठी JŚ. 2. जालकीट GB. 3. तैकी Ś, नैवि (H), C.

Variants: 1. उदपान BJG. 3. कमलकीकर BG. 5-6. कालकीट G, कलकूट V(G). 8. नैकती BG, नैकी V(G). 10. बहुकीट JBG. 15. सकृल्लोमन् BG. 17. बाहीक CG.

62. काश्यादि (P. IV. 2. 116)

A. 1. अच्युत CB. 2. अरिन्दम CB. 3. उपराज * CB. 4. करण CB. 5. काशि CB. 6. [कुदामन्].* 7. [गोधासन].* 8. चेदि B. 9. दासग्राम * B. 10. दासमित्र CB. 11. देववाज CB. 12. [भौरिकि].* 13. [भौलिङ्गि].* 14. [मोहमान]. 15. युवराज CB. 16. शकुलाद CB. 17. [संज्ञा].* 18. संवाह CB. 19. सर्वमित्र C. 20. साधुमित्र C. 21. सिन्धुमित्र CB. 22. सौधावतान * B. 23. हस्तिकर्षू CB. 24. हिरण्य CB. 25. 'आपदादिपूर्वात् कालान्तात्' आपत्काल, ऊर्द्ध्वकाल, तत्काल. G adds पूर्णकाल, ŚK includes अधकाल (?).

B. 1. अरित्र (G)B. 2. काचि (काञ्चि ?) C. 3. गोपवन C, गोवाहन J. 4. मोदन BG. 5. सर्वमित्र CBG. 6. सुधामित्र BG. 7. सोममित्र G.

Others: तरङ्ग J, शकमित्र J, शौवाशव Ś.

Variants: A. 4, 25. Also हिरण्यकरण GŚ. 6. कुनामन् BG, कौनाम Ś, कुलनामन् CV(G). 7. गोवासन CBJG, गौवासन (G)H, also गोवाहन J. 8. बेदि C

वेदि J. 9. दश° G, दाश° V(G). 14. भारङ्गि CBG, तारङ्गि G(H). 15. मोदमान CBG. 17. शाकुलाद V(G), श्वकुलाल V(G), शकुलाल ŚH, सङ्कुलाद J. 18. सांयाति CBG. 23. शौवावतान CŚG. 24. °कर्ण J. 25. हैरण्य (G).

63. धूमादि (P. IV. 2. 127)

A. 1. अन्तरीप CB. 2. अरुण CB. 3. [अवयात].* 4. [आर्जुनाद].* 5. [आजीकूल]. 6. आनर्त CB. 7. आराज्ञी CB. 8. उज्जयिनी CB. 9. कुक्षि CB. 10. 'कूलात् सौवीरेषु' CB. 11. [खण्ड].* 12. [गर्तकूल].* 13. घोष CB. 14. घोषस्थली B. 15. तीर्थ BJ. 16. त्र्याहाव CB. 17. दक्षिणापथ CB. 18. दाण्डायनस्थली CB. 19. द्वयाहाव CB. 20. द्वीप CH. 21. धार्तराज्ञी CB. 22. धूम CB. 23. पाथेय CB. 24. बर्वर CB. 25. [भक्षास्थली]* J. 26. मद्रकूल CB. 27. माठर CB. 28. माषस्थली BH. 29. माहकस्थली CB. 30. मित्र CB. 31. राजगृह CJŚ. 32. राजस्थली CB. 33. [वर्चगर्त].* 34. [वल].* 35. विदेह CB. 36. शशादन CB. 37. [शिष्य]* H. 38. [संहीय].* 39. सत्रासाह CB. 40. साकेत CB. 41. 'समुद्रान्नावि मनुष्ये' CB.

B. 1. अट्टस्थली BG. 2. अजुन GH. 3. अवसाय G. 4. आनकस्थली GH. 5. आचर्य B, अवय G, 'अवयात्तीर्थे' C, अवया CŚ. 6. इमकान्त G, °काण्ड Ś. 7. कषाय G. 8. पट्टार G, पद्वार B. 9. पल्ली BG, वल्ली C. 10. पाठेय BG. 11. मद्रकस्थली BGH, मद्रस्थल J. 12. मानस्थली BG, मानकस्थली (G). 13. वणिय GŚ. 14. वर्ज्य GH. 15. वातण्डायन G. 16. विनाद GŚ. 17. वाटूर G, खाटूर (G), पादूर J, बादूर Ś. 18. शकुन्ती G, शकुन्ति ŚH. 19. शष्प CBG. 20. षडण्ड BŚG, षडाण्ड CH. 21. समुद्रकुक्षि (G)H. 22. समुद्रस्थली JG.

Others: पर्वत J, आहव Ś, माणवस्थली J, माणवकस्थली H (cf. B 12), तण्डक H, घोषमित्र H, दाण्डायन JŚ, स्थली JŚ, etc.

Variants: A. 4. अर्जुनाव CBG. 5. अजिकूल B, अञ्जिकुल B(G), अञ्जीकूल CŚH, अञ्जलीकूल J. 7. अराज्ञी (G). 10. कुल (G). 11. षण्ड JB. 12. गर्त BG, गर्भ J. 16, 19. Also द्वियाहाव, त्रियाहाव H. 20. द्विप B. 21. धार्तराष्ट्र J, धार्तराष्ट्री (G). 25. भक्षाली CBG, भक्ष्याली भद्राली also H. 30. Also मित्रकुल G. 31. राजग्रह B. 36. माषादन V(G). 38. संस्तीय C, सांस्तीय B, संस्फीय CJŚ.

64. कच्छादि (P. IV. 2. 133)

A. 1. अजवाह BŚ. 2. [अणु].* 3. अनूप CB. 4. कच्छ CB. 5. कम्बोज CB. 6. कश्मीर CB. 7. कुरु CB. 8. [कुलून].* 9. [खण्ड].* 10. गन्धार CJ. 11. द्वीप CB. 12. मधुमत् CB. 13. रङ्कु CB. 14. वर्णु CB. 15. [विजापक] H. 16. साल्व BŚ. 17. सिन्धु CB.

B. 1. अङ्गार C(G). 2. अन्तरीप C(G). 3. कर्णु G. 4. कुल V(G), कुल्ल C. 5. पदसिन्धु G. 6. रज्जु G. 7. विरूपक CG. 8. सक्तुसिन्धु BG. 9. स्थलसिन्धु G.

Variants: A. 1. अजावह J, अजपाद C, अजवाप C(G). 2, 9. अनुषण्ड CBG. 8. कुलूत G, कुलूक B. 10. गन्धारि G. 12. मधुर J. 14. वर्ण J. 15. बिजावक B, विज्ञापक J. 17. शाल्व C.

Note: (1) B 5, 8, 9: BH reads 'सिन्ध्वन्त:'

(2) साल्व A (16) : should be excluded according to Mbh.

65. गहादि (P. IV. 2. 138—आकृतिगण)

A. 1. [अग्निशर्मन्]. 2. अङ्ग CB. 3. अधमशाख CB. 4. [अन्तर्].* 5. अन्तःस्थ CB. 6. अपरपक्ष C. 7. [अवस्यन्दिन्].* 8. आध्यश्वि B. 9. आनृशंसि* B. 10. आमिषि CB. 11. [आरटकि].* 12. आसुरि CB. 13. आहिंसि CB. 14. इष्वग्र CB. 15. [इष्वनी].* 16. उत्तम CB. 17. उत्तमशाख B. 18. उत्तर CB. 19. एकग्राम B. 20. एकपलाश * BV(G). 21. एकवृक्ष CB. 22. [कारेरणि].* 23. कामप्रस्थ CB. 24. [क्षेमवृद्धिन्].* 25. खाडायनि * CB. 26. गह CB. 27. दण्डाग्र CB. 28. [देवशर्मन्].* 29. [पारकि].* 30. पूर्वपक्ष CB. 31. भौजि BC. 32. मगध CB. 33. वङ्ग CB. 34. वाल्मीकि CB. 35. विषम CB. 36. [वैदजि].* 37. व्याड़ि CB. 38. शैशिरि CBG. 39. शौङ्गि CB. 40. श्रौति CJG. 41. सम CB. 42. [समानशाख]. 43. [सौवि].*

'जनपरयो: कुक् च', 'देवस्य च', 'मुखपार्श्वतसोर्लोप:', 'मध्य मध्यमञ्चाण् चरणे', 'वेणुकादिभ्यश्छण्'। 1. उभयपदक * B. 2. प्रस्थक B(G). 3. मध्यमक B(G). 4. वेणुक B. 5. वेत्रक B.

B. 1. अनन्तर CBG. 2. अन्य BG. 3. आश्वत्थि GS. 4. एकतस् with सलोप CBG. 5. एकशाख BG. 6. उद्गाहमानि GH. 7. उपविन्दवि GH. 8. कत G. 9. परपक्ष B. 10. मत्वर्थ G. 11. वाराटकि CBG. 12. लावेरणि G, लाभरणि J, लाठेरणि H. 13. शुक्लपक्ष GŚ. 14. समानग्राम CBG. 15. शाडि B, साडि G, साटि H. 16. सौमित्रि BG. 17. हंस C, 'स्व', 'राजन्' with कुक् CBG.

वेणुकादि : 1. उत्तरक G. 2. निपुणक (G). 3. पितृक J(G). 4. मध्य G. 5. मातृक J(G).

Others: कृष्णशकुन H, सौप्रख्य H, परपक्ष H.

Variants: A. 1. आग्निशर्मि CBJ. 4. अन्तर BGŚ. 5. अन्तस्थ CBG. 7. अवस्यन्दन CG, अवस्पन्द (G)J, अवस्यन्द HŚ. 15. इष्वनीक CBG. 20. एकपलाशिका G. 22. काठेरणि CBG, also काठेरिणि H. 24. क्षैमधृत्वि CGH, क्षैमवृत्ति B, °वृत्वि Ś, सौमवृत्विन् J. 25. खाडायन G. 28. दैवशर्मि BJŚG. 36. वैजि B, वैजि G. 42. समानशील J. 43. सौत्रि B.

वेणुकादि : 1. उत्तरपद. 2. प्रस्थ. 3. मध्यमिक.

Note: स्वकीय; राजकीय 'स्वकीयमिति—स्वार्थिककन्नन्तात् स्वशब्दाद् गहादेराकृतिगणत्वाच्छ:; स्वीयमित्यत्र तु प्राक्क्रीताच्छ:' तत्त्व°। राजकीय is by 'राज्ञ: क च' (IV. 2. 149). 'परस्य चेति चकारात् स्वशब्दादपि कुक्' दुर्घटवृत्ति; cf. 'मुखपार्श्वतसोरीय: कुज्जनस्य परस्य च' (Kā. IV. 3. 60).

66. सन्धिवेलादि (P. IV. 3. 16)

A. 1. अमावास्या CB. 2. चतुर्दशी CB. 3. त्रयोदशी CB. 4. पञ्चदशी CB. 5. पौर्णमासी CB. 6. प्रतिपद् CB. 7. सन्धिवेला CB. 8. सन्ध्या CB. 9. 'संवत्सरात् फलपर्वणोः' CB.

B. 1. शश्वत् ŚGH; cf. शब्देन्दु °.

67. दिगादि (P. IV. 3. 54)

A. 1. अनुवंश CB. 2. अन्त CB. 3. अन्तर CB. 4. अप् BH. 5. अलीक CB. 6. आकाश CB. 7. आदि CB. 8. उखा C. 9. 'उदकात् संज्ञायाम्' CB. 10. काल CB. 11. गण CB. 12. जघन CB. 13. दिश् CB. 14. धाय्या C. 15. न्याय CB. 16. पक्ष CB. 17. पथिन् CB. 18. पूग CB. 19. मित्र CB. 20. मुख CB. 21. मेघ CB. 22. मेधा CB. 23. यूथ CB. 24. रहस् CB. 25. वंश CB. 26. वर्ग CB. 27. [विश].* 28. साक्षिन् CB.

B. 1. अकाल C(G), V(G). 2. अमित्र G. 3. कश, काश G. 4. देश CBG. 5. माघ G. 6. वन G.

Variant: A. 27. वेश JŚG.

Note: (1) वास्तु may be added (*vide* Mbh III. 1. 96). So also असिवध (Nageśa), शाक (Vyakhyāsudhā): 'असिवधादयः समस्ता अपिगणे पाठ्याः, आकृतिगणे वा सः'.

(2) With the exception of दिश्, दिगादि is identical with वर्ग्यादि (VI. 2. 131).

68. ऋगयनादि (P. IV. 3. 73)

A. 1. अङ्गविद्या CB. 2. उत्पात CB. 3. उत्पाद CB. 4. उपनिषद् CB. 5. ऋगयन CB. 6. क्षत्रविद्या CB. 7. छन्दोनामन् CV(G). 8. छन्दोभाषा CB. 9. छन्दोविचिति CB. 10. निगम CB. 11. निमित्त CB. 12. न्याय CB. 13. पदव्याख्यान CB. 14. पुनरुक्त CB. 15. मुहूर्त्त CB. 16. वास्तुविद्या CB. 17. व्याकरण CB. 18. शिक्षा CB. 19. संवत्सर CB.

B. 1. ऋषि BŚG. 2. क्रमेतर BŚG. 3. चर्चा CBŚG. 4. छन्दोविजिति CBŚG. 5. छन्दोव्याख्यान CJŚ. 6. त्रिविद्या BŚG. 7. निरुक्त CBG. 8. यज्ञ CBŚG. 9. विद्या CB. 10. श्लक्ष्ण CBŚG.

Others: नियम J, छन्दोभाषा ŚK, नक्षत्रविद्या ŚK.

Variants: A. 6. Also क्षत्रियविद्या C. 7. छन्दोमान N (Kā VI. 2. 176).

Note: निरुक्त, क्षत्रियविद्या are included according to Nyāsa.

69. शुण्डिकादि (IV. 3. 71)

A. 1. उदपान CB. 2. [उपल]* JŚ. 3. कृपाण CB. 4. तीर्थ CB. 5. तृण CB. 6. पर्ण CB. 7. भूमि CB. 8. शुण्डिक CB. 9. स्थण्डिल CB.

B. 1. उदक JŚ. 2. उपतीर्थ CV(G). 3. पिप्पल JŚ.

Variant: A. 2. उलप BG.

70. इन्द्रजननादि (P. IV. 3. 88)

'प्रातिपदिकेषु न पठयते' Kā. Ex. प्रद्युम्नागमन Kā. प्रद्युम्नाभिगमन G. सीतान्वेषण CB. सीताहरण H.

71. शण्डिकादि (P. IV. 3. 99)

[Omitted in C edn. Chatterjee]

A. 1. [वक]* Ś. 2. वोध B. 3. शर B. 4. शङ्ख B. 5. शण्डिक B. 6. सट * B. 7. सर्वकेश B. 8. सर्वसेन B.

B. 1. कत V(G). 2. कुचवार CBG, कूच° ŚH. 3. चणक JG, चरण H. 4. वूह BG. 5. वह CBV(G). 6. शङ्कर G.

Others: गोध J, etc.

Variant: A. 6. शट CJBG.

72. सिन्ध्वादि (P. IV. 3. 93)

[G combines it with तक्षशिलादि]

A. 1. [उरस्]* J. 2. कम्वोज CB. 3. कश्मीर CB. 4. किष्किन्ध्या CB. 5. गन्धार C. 6. [गब्दिका]. 7. दरद् * CB. 8. मधुमत् CB. 9. वर्णु CB. 10. साल्व * B. 11. सिन्धु.

Others: पञ्चाल J, कुलूत ŚK.

Variants: A. 1. उरस C, उरसा BG. 5. गान्धारि B Nyāsa. 6. गब्दिक JŚB, गन्धिक ŚK. 7. दरद G. 8. मधुवसन्त N. 9. वर्ण J. 10. शाल्व CG, सल्व JH.

73. तक्षशिलादि (P. IV. 3. 93)

A. 1. कंस CB. 2. [कणकोष्ठ].* 3. [काण्डवारण].* 4. किन्नर CB. 5. कौमेदुर * C. 6. ग्रामणी CB. 7. तक्षशिला CB. 8. वत्सोद्धरण CB. 9. सङ्कूचित CB. 10. [सरालक].* 11. सिंहकोष्ठ * C.

B. 1. अर्धासन V(G). 2. अवसान CBG. 3. आवास V(G). 4. कर्ण C. 5. क्रोष्टुकर्ण BG. 6. छगल B. 7. पर्वत G. 8. बर्बर CBŚK. 9. सामल V(G). 10. सिंहकर्ण G, सिंह, कर्ण V(G), सिंहकर्णक B. 11. सुमङ्गल.

Note: 'तक्षशिलादिभ्यस्तु अञ् नोच्यते, उत्सर्गेणैव सिद्धत्वात्' H.

Variants: 3. काण्डधार C, काण्डधार BG, काण्डवरक Ś. 5. कैमेंदुर BG, कैमेदुर J (सिन्ध्वादि).

74. शौनकादि (P. IV. 3. 106)

[Omitted in G]

A. 1. [अश्वपेय].* 2. कठशाठ CB. 3. [कशाय].* 4. खाडायन CB. 5. [पबलकार].* 6. [देवदत्त]. 7. [पुरुषांस].* 8. रज्जुकण्ठ CB. 9. रज्जुभार CJ. 10. वाजसनेय CB. 11. [शाखेय].* 12. शार्ङ्गरव Ś. 13. शौनक CB. 14. [साम्पेय].* 15. साङ्गरव JB. 16. स्कन्द C. 17. स्कन्ध BH.

Variants: A. 2. कठ, साठ J. 3. कषाय CBG. 5. तल B, तलवकार J. 6. देवदर्श CBJ, also G. 7. पुरुषांशक JŚG. 11. शापेय CG, सापेय BJ. 12. शार्ङ्गरव C. 14. शाम्पेय Ś, शाष्पेय CJBG. 16. स्कम्भ C, स्तम्भ BG.

Note: GHŚ add some more words for which see Kā under 'कलापि-वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (IV. 3. 104).

75. कुलालादि (P. IV. 3. 118)

A. 1. अनडुह् CB. 2. कर्मार CB. 3. कुम्भकार CB. 4. कुलाल CB. 5. चण्डाल CB. 6. देवराज CB. 7. [ध्रुव].* 8. निषाद CB. 9. परिषद्* B. 10. वधू C. 11. [ब्रह्मन्] ŚJ. 12. [रुद्र] JŚ. 13. रुरु C. 14. वरुड* B. 15. श्वपाक CB. 16. [सिरिध्र].* 17. सेना CB. 18. [सेन्द्रिय].

B. 1. उपनिषद् V(G). 2. गुणमुख्य G. 3. देवासुर G. 4. मधु C(G). 5. रक्षोऽसुर G. 7. सैरिन्ध्री BG.

Variants: A. 6. Also देव, राजन् GH. 9. पर्षद् CG. 10. बन्धु B. 11. ब्राह्मण CBG. 12. कुरु B. 13. वरुट CŚG. 15. सिरन्ध्र B(G), सिरिन्ध्र G.

76. रैवतिकादि (P. IV. 3. 131)

A. 1. [औदमेयि].* 2. [औदवाहि] JH. 3. क्षैमवृद्धि. 4. गौरग्रीवि CB. 5. वैजवापि CB. 6. रैवतिक CB. 7. स्वापिशि CB.

Variants: 1. औदमेघि CBG. 2. औदवापि CBG. 3. क्षैमवृत्ति G Nyāsa, क्षैमधृत्वि CH, क्षैमवृत्वि J.

77. बिल्वादि (IV. 3. 134)

[Omitted in C]

A. 1. इक्षु B. 2. कर्कन्धू B. 3. [कर्पासी]. 4. [काण्ड] J. 5. कुटीर B. 6. गवेधूका B. 7. गोधूम B. 8. पाटली* BJ. 9. बिल्व B. 10. मसूर B. 11. मुद्ग B. 12. वेणु B. 13. व्रीहि B.

B. 1. वच G.

Variants: A. 6. गवीधूका H. 8. पाटला G, पाटलि B(G). 11. मुञ्ज G.

Note: G combines बिल्वादि, पलाशादि, तालादि and रजतादि। None is enumerated by C.

78. पलाशादि (P. IV. 3. 141)

A. 1. करीर B. 2. खदिर B. 3. पलाश * B. 4. यवास B. 5. विकङ्कत B. 6. शिंशपा B. 7. स्यन्दन B. 8. शिरीष B.

B. 1. पूलास BG Nyāsa.

79. शरादि (P. IV. 3. 144)

A. 1. कुटी CB. 2. तृण CB. 3. दर्भ CB. 4. बल्वज CB. 5. [मृत्].* 6. शर CB. 7. सोम CB.

Variant: 5. मृदु J.

Note: In view of 'एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति' Kā, मृत् need not be read here. 'एकाच्त्वादेव सिद्धे शरादिषु मृच्छब्दपठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः' Tattwa°: 'यद्येवं नित्यग्रहणादेव मृच्छब्दादपि नित्योऽयं मयट् सिद्धस्तदपार्थकोऽस्य शरादिषु पाठः। नानर्थकः, नित्यग्रहणस्यैवोदाहरणप्रदर्शनार्थत्वात्' Nyāsa. 'प्रपञ्चार्थः' ŚK. *See also* Prauḍha-manorama. 'शरादिषु मृच्छब्दपाठस्त्वस्यानित्यत्वबोधनार्थः। वेदे 'मोषुवरुणमृन्मयं गृहम्' इत्यादिषु प्राचुर्य एव मयट्', Śabdendu° अस्य = एकाचः.

80. तालादि (P. IV. 3. 150)

A. 1. इन्द्रादृश C. 2. इन्द्रायुध CB. 3. [इन्द्रालिश] J. 4. चाप * CJ. 5. 'तालाद्धनुषि' CB. 6. पीयुक्षा * B. 7. [बार्हिण]* HN. 8. श्यामाक CB.

B. 1. गवेधुका CBG. 2. चमर B. 3. वच G.

Variants: A. 1. इन्द्रदिश J, इन्द्रादिस B. 3. इन्द्रालिस CB. 4. चयं G, चप N. 6. पीयूक्षा CG. 7. बर्हिण BGJ, बर्हिण् C.

81. रजतादि (P. IV. 3. 152—आकृतिगण H)

[Omitted in C]

A. 1. उदुम्बर B. 2. [कण्टकार]* JŚ. 3. [तीव्रदारु]. 4. त्रिकण्टक BJ. 5. [दारु].* 6. [नीच].* 7. पीतदारु B. 8. बिभीतक BJ. 9. रजत BJ. 10. रोहितक BJ. 11. लोह BJ. 12. सीस BJ.

B. 1. कंस GB. 2. 'काञ्चन विकारे अवयवे' G. 3. 'व्याघ्र विकारे' G. 4. हेमन् (G) H.

Variants: 2. कण्टकारिन् BG, कण्डकार H, कण्वकार N. 3. नीव्रदारु (G). बीध्रदारु B, नीवुदार H. 5, 6. नीचदारु J, नीलदारु N, नीपदारु MKr.

Note: काञ्चन read under रजतादि by जयमङ्गला on Bhaṭṭi (VII. 93). Also by भाषावृत्ति.

82. प्लक्षादि (P. IV. 3. 162)

[Omitted in CG]

A. 1. अश्वत्थ B. 2. इङ्गुदी B. 3. कर्कन्धु B. 4. न्यग्रोध B. 5. प्लक्ष B. 6. बृहती B. 7. शिग्रु B.

B. 1. वेणु BŚ.

Others: इक्षु N, शकु H, सगु ŚH.

Variants: A. 3. कर्कन्धू N, कक्रतु ŚH, कक्षतु C (Vṛtti).

83. हरितक्यादि (P. IV. 3. 167—आकृतिगण G)

[Omitted in CG]

A. 1. [अर्जुनपाकी] * J. 2. [कण्टकारिका] * J. 3. [कोला].* 4. [कोशातकी] * B. 5. [गर्गरिका] * H. 6. दाड़ी * H. 7. [दीडी].* 8. [दोड़ी] * J. 9. द्राक्षा * B. 10. [ध्वाङ्क्षा] * H. 11. [नखरजनी] * J. 12. [शष्कण्डी] * H. 13. [शेफालिका] * J. 14. श्वेतपाकी * B. 15. हरितकी * B.

B. 1. अम्लिका B. 2. कणा B. 3. चिञ्चा B. 4. पथ्या B. 5. पिप्पली B. 6. मृद्वीका B.

Others: एला H, ओषधि Ś, कर्कारु H, चण्डी J, वला H, शाला JH.

Variants: A. 3. काला J. 6. गङ्गडिका J. 10. ध्राक्षा N, ऋक्षा J.

84. पर्पादि (P. IV. 4. 10)

A. 1. अश्व CB. 2. अश्वत्थ CB. 3. जाल CB. 4. [न्यास] ŚK. 5. पर्प CB. 6. 'पादः पच्च' CB. 7. रथ CB. 8. व्याल CB.

B. 1. अर्थ G, अर्घ्य H. 2. आकष G. 3. आकर्ष CV(G). 4. घास G.

Others: ऊषर J.

Variant: A. 4. व्यास CBJ.

85. वेतनादि (P. IV. 4. 12)

A. 1. अधवाह CB. 2. [उपनिपद्] JŚ. 3. [उपवेष]s H. 4. [उपवेस].* 5. [उपस्ति].* 6. उपस्थान CB. 7. [जाल] JŚ. 8. दण्ड CB. 9. धनुः CB. 10. धनुर्दण्ड CB. 11. पाद CB. 12. प्रेषण CB. 13. वाह CB. 14. वेतन CB. 15. [वेस].* 16. शक्ति CB. 17. शय्या CB. 18. सुख CBV(G). 19. [स्रज्].*

B. 1. उपदेश BG. 2. उपनिजस्त GH. 3. उपस्थ JG. 4. उपहस्त CBG.* 5. उपचस्ति G. 6. भृति JG. 7. वेश्मन् V(G). 8. स्फिगचाल G. 9. स्फिज् BG. 10. हय C.

Others: उपरिजन H, पूतचाल H, बाल H, शष्प J.

Variant: A. 4. उपवेश CBJG. 5. उपास्ति G. 15. वेश CBJ. 17, 18. सुखशय्या Ś, H (also).

86. उत्सङ्गादि (P. IV. 4. 15)

A. 1. उडुप CB. 2. [उत्पत].* 3. उत्पुट CB. 4. उत्सङ्ग CB. 5. पिटक CB. 6. पिटाक CB.

B. 1. उट्टुप GŚ. 2. उत्तुप CJC, उटुप B. 3. उद्वाह C.

Variant: A. 2. उत्पुत GH.

87. भस्त्रादि (P. IV. 4. 16)

A: 1. अंसभार CB. 2. [अंसेभार] H. 3. भरट CB. 4. भरण CB. 5. भस्त्रा CB. 6. शीर्षभार CB. 7. [शीर्षेभार] N.

B. 1. करट G. 2. करण V(G). 3. पङ्कभार G.

Others: अङ्गभार, अङ्गेभार H.

88. अक्षद्यूतादि (P. IV. 4. 19—आकृतिगण G)

A. 1. अक्षद्यूत CB. 2. [अनुगत] JH. 3. कण्टकमर्दन CB. 4. गतागत CB. 5. जङ्घाप्रहृत CB. 6. [जानुप्रहृत].* 7. पादस्वेदन CB. 8. यातोपयात CB.

B. 1. अङ्ग G. 2. गतानुगत CB(G). 3. वाच् G. 4. शर्करामर्दन JŚG, शर्करामर्द (G). 5. सत्त्व G.

Variants: 3. कण्टकमर्द (G). 6. जङ्घाप्रहत GJ, जङ्घाप्रहार BH. 7. Also पादस्वेद GH. 8. Also यात, उपयात G.

89. महिष्यादि (P. IV. 4. 48)

A. 1. अनुचारक BG. 2. अनुलेपिका CB. 3. पुरोहित CB. 4. प्रजावती B. 5. प्रलोपिका CB. 6. मणिपाली CB. 7. महिषी CB. 8. यजमान CB. 9. विलेपिका CB. 10. होतृ B.

B. 1. अनुवाक C. 2. नर CB. 3. वर्णकपेषिका GJ, also वर्णक, पेषिका, (G)H.

Variants: 3. प्रजापति C, H (also). 10. Also होतृयजमान (G)H.

Note: B. 2. नर, cf. Vārtika 'नराच्च' (P. IV. 4. 49).

90. किशरादि (P. IV. 4. 53)

A. 1. उशीर CB. 2. [किशर]. 3. गुग्गुलु CB. 4. तगर CB. 5. [नरद].* 6. नलद CB. 7. [सुमङ्गल].* 8. हरिद्रा CB. 9. [हरिद्रायनी].*

B. 1. स्थगल CBG, स्थगर JŚ. 2. हरिद्रुपर्णी (G)J, हरिद्रु, पर्णी CG, हरिद्रुपर्णा Ś. पर्ण B.

Variant: A. 2. किसर CBJ.

91. छत्रादि (P. IV. 4. 62—आकृतिगण B)

A. 1. अनृत CB. 2. उपस्थान BH. 3. [ऋषि].* 4. कर्मन् CB. 5. चुरा CB. 6. छत्र CB. 7. तपस् CB. 8. [पुरोह].* 9. बुभुक्षा CH. 10. विश्वधा CB. 11. शिक्षा CB. 12. [शिविका].* 13. सत्य CB. 14. [प्रादिपूर्व]° स्था CB.

B. 1. उदस्थान CJŚG. 2. चुक्षा ŚG, चोक्षा V(G). 3. तितिक्षा JG. 4. प्ररोह BG. 5. भिक्षा CB. 6. मन्द्र G. 7. विक्षा G. 8. सत्य CB.

Variants: A. 8. पुरोद C, पुरोड J, पुरोडा G. 12. विशिका ŚG, विशिखा CBG, also विशिख H.

94. **प्रतिजनादि** (P. IV. 4. 99)

A. 1. अमुष्यकुल CB. 2. इदंयुग CB. 3. पञ्चजन CB. 4. परकुल CB. 5. परयुग CB. 6. परस्यकुल JBŚ. 7. प्रतिजन CB. 8. महाजन CBG. 9. विश्वजन CB. 10. संयुग CB. 11. [समयुग]. 12. सर्वजन CB.

B. 1. अनुजन ŚJ(G). ŚK adds पापकुल

95. **कथादि** (P. IV. 4. 102)

[GH combines the gaṇa with 95. गुड़ादि]

A. 1. आयुर्वेद CB. 2. कथा CB. 3. [कुष्टचित्].* 4. गण CB. 5. गुण CB. 6. जनवाद CB. 7. जनेवाद B. 8. विकथा CB. 9. वितण्डा CB. 10. वृत्ति CB. 11. [सद्ग्रह].*

B. 1. जनोवाद ŚG. 2. विश्वकथा CJG. 3. सङ्कथा JŚG.

Others: वनभृशोवाद H, भृशोवाद Ś.

Variants: A. 3. कुष्ठविद् V(G). 11. सङ्ग्रह CJBG.

Note: 'वृत्तिसङ्ग्रहगुणगणायुर्वेदानां पाठो द्विरवर्थः' G.

96. **गुडादि** (P. IV. 4. 103)

A. 1. अपूप CB. 2. इक्षु CJ. 3. उपवास CB. 4. कुल्माष CB. 5. गुड़ CB. 6. निवास CB. 7. प्रवास CB. 8. मांसौदन CB. 9. वेणु CB. 10. सङ्ग्राम CB. 11. सङ्घात CJ. 12. सक्तु CB.

Variant: A. 8. Also मांस, ओदन (G)ŚK.

Vārtikagaṇas

1. **कम्बोजादि** (P. IV. 1. 175)

A. 1. कम्बोज. 2. चोल. 3. केरल. 4. शक. 5. यवन.

B. G adds: 1. जर्त. 2. आधारय. 3. विधारय. 4. उपधारय. 5. अपधारय. 6. मुरल. 7. खस. The list is adopted by H.

Note: B. 2–5. Occur in ब्राह्मणादि (P. V. 1. 124) but with °राधय in place of °धारय.

2. **पैङ्गाक्षीपुत्रादि** (P. IV. 2. 28)

[Omitted in G]

A. 1. पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् CB. 2. तार्णविन्दवीयम् B.

B. H adds पैङ्गीपुत्रीयम्.

3. खलादि (P. IV. 2. 50)

A. 1. खल CB. 2. डाक * J. 3. कुटुम्ब * JH. 4. कुण्डल.*

Variants: 2. ऊक CBGH. 3. कुन्दुम ŚBG.

4. परिमुखादि (P. IV. 3. 58)

A. 1. [अनुखङ्ग].* 2. अनुतिल CB. 3. अनुपथ * C. 4. अनुमाष CB. 5. अनुयव CB. 6. अनुयूप CB. 7. अनुवंश CB. 8. 'अनुशीतs JH. 9. अनुसीर CB. 10. उपकलाप CB. 11. उपसीर CB. 12. [उपस्थल].* 13. परिमुख CB. 14. परिसीर CB. 15. परिहनु CB. 16. [पर्युलू]*, [खल].* 17. पर्योष्ठ CB.

B. 1. अनुगङ्ग CJG. 2. अनुपद CBG. 3. अनुभङ्ग BG. 4. अनुरथ JG. 5. अनुसात G. 6. उपस्थान G. 7. परिरथ JŚG. 8. परिशील JG.

Others: उपवाल J, परिशाल J.

Variants: *A.* 3. अनुपथि BG. 6. अनुयूथ J. 8. अनुसीता B, अनुसीत CG, अनुसित Ś. 12. उपस्थूल BG, उपस्थूण CJŚ. 16. पर्युलूखल CBG.

Note: 1. Kā includes उपमूल, evidently by mistake.
2. नासिका should be included Mbh (VI. 1. 63). We may note also प्रातिशाख्य, औपकर्ण्य.

5. उपकूलादि (P. IV. 3. 58)

[Omitted in CBGŚ]

Kā does not mention the vārtika. Mbh notes उपकूल, उपशाल and उपमूल.

6. अध्यात्मादि (P. IV. 3. 60—आकृतिगण)

A. 1. अधिदेव CB. 2. अधिभूत CB. 3. अध्यात्म CB :

'समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ।
ऊर्ध्वन्दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥'

B. 1. अकस्मात् GH. 2. अमुत्र GŚH. 3. अमुष्मिन् GH. 4. इह GŚH. 5. ऊर्ध्वमुहूर्त GŚH. 6. निष्ठ G. 7. परत्र GH. 8. मुक्ति G. 9. शेष GH.

7. देवासुरादि (P. IV. 3. 88, 125)

A. 1. गौणमुख्य CB. 2. देवासुर CB. 3. रक्षोऽसुर CB.

8. माशब्दादि (P. IV. 4. 1)

A. 1. माशब्द CB com. 2. कार्यशब्द CB com. 3. नित्यशब्द CB com. The words are noted by Daṇḍanāth in his commentary as well by H.

5B

9. प्रभूतादि (P. IV. 4. 1)

A. 1. प्रभूत CB com. 2. पर्याप्त CB com.

B. 1. स्वर्गमन BG. 2. स्वस्ति BG. 3. स्वागत BG.

Note: H adds विपुल, विचित्र and निपुण.

10. सुस्नातादि (P. IV. 4. 1)

A. 1. सुखरात्रि CB. 2. सुखशयन CB. 3. सुस्नात CB.

B. 1. अभ्युन्नत G. 2. बन्धुमित्र G. 3. सुखंतपस् G. 4. सुखदिवस G. 5. सुखनिद्रा G. 6. सुखशय CBG. 7. सुखशय्या ŚG.

Variant: A. 1. सुखरात्र H.

11. परदारादि (P. IV. 4. 1—आकृतिगण G)

A. 1. गुरुतल्प CBG. 2. परदार CBG.

B. 1. जन्ययात्रा G; H adds गुरुदार Ś, सभर्तृका and भ्रातृजाया.

CHAPTER V

1. गवादि (P. V. 1. 2)

A. 1. अक्षर CB. 2. अष्टका CB. 3. [उदर].* 4. कूप BSC(?). 5. [खट].* 6. खर BJ. 7. गो CB. 8. बर्हिस् CB. 9. युग CB. 10. विष CB. 11. स्खद C. 12. [स्रज्].* 13. हविः CB.

'ऊधसोऽनङ् च' CB, 'नाभि नभञ्च' CB, 'शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्' CB.

B. 1. अध्वन् BG. 2. असुर BG. 3. कूर्प G. 4. क्षर GH. 5. दीस GH. 6. बीज GH. 7. वेद V(G). 8. स्रुच् CBG. 9. सूच Ś.

Variants: A. 3. दर CB. 5. खद GŚ. 11. स्खदा G.

Note: कूप is a separate word. In Kā C it appears as 'ऊधन्यः कूपः' as if कूप is the meaning of ऊधन्य 1; cf. 'ऊधन्योऽभ्यङ्गः' G.

2. अपूपादि (P. V. 1. 4)

A. 1. अपूप CB. 2. अर्गल.* 3. अभ्यूष * CB. 4. [अभ्येष]* H. 5. अभ्योष * CJ. 6. अश्व BJ. 7. कटक CB. 8. कर्णवेष्टक CB. 9. किण्व CB. 10. तण्डुल CB. 11. पत्र BJ. 12. [पीप].* 13. [पूप]. 14. पृथुक CB. 15. मुसल CB. 16. सूप BJ. 17. स्थूणा CB, 'अन्नविकारेऽभ्यश्च' * CB.

B. 1. अपोष B, अवोष CJG. 2. इर्गल CH. 3. ओदन BG. 4. यूप CBG. 6, 11. अश्वपत्र C. 8. Also कर्णवेष्ट G.

Others: शकट H, द्रर्गल J, इल्वल H.

Variants: A. 8. इर्गला BG. 6, 12. अश्वपत्र CŚJ(G). 10. तन्दुल J. 12. दीप CBG, प्रदीप JŚ.

3. **निष्कादि** (P. V. 1. 20)

[Omitted in GCŚ]

A. 1. द्रोण B. 2. निष्क B. 3. पण (पोणि B). 4. पाद B. 5. माष B. 6. वाह् B. 7. षष्टि B.

4. **अश्वादि** (P. V. 1. 39)

A. 1. अश्मन् CB. 2. अश्व C. 3. उमा CB. 4. ऊर्णा CB. 5. गण C. 6. [भङ्ग].* 7. [वर्ष]* ŚJ. 8. वसु CB.

Others: वस्त्र JŚ.

Variants: 2, 5. श्वगण B. 6. भङ्गा CBG. 7. वर्षा CBG.

5. **वंशादि** (P. V. 1. 10)

A. 1. अक्ष CB. 2. अश्मन् CB. 3. [अश्व] J. 4. इक्षु CB. 5. कुटज CBV(G). 6. खट्वा CB. 7. बल्वज CB. 8. मूल CB. 9. वंश. 10. स्थूणा.

B. श्लक्ष्ण B (अश्वत्थ J).

Variants: A. 5. कुट G, कूट J. 7. वल्वज JH. 10. स्थूल J.

Note: 'अश्माश्वशब्दौ गणे द्रष्टव्यौ' G.

6. **छेदादि** (P. V. 1. 64)

A. 1. कर्ष CB. 2. छेद CB. 3. दोह CB. 4. द्रोह CB. 5. प्रेषण JB. 6. भेद CB. 7. [वर्त्त].* 8. विप्रकर्ष CB. 9. विप्रयोग JB. 10. सम्प्रयोग CB. 11. सम्प्रश्न CB, 'विराग विरङ्गञ्च' CB.

B. 1. गोनर्त (G)H. 2. प्रकर्ष ŚG. 3. प्रयोग JŚG. 4. विकर्ष JG. 5. विप्रश्न ŚG.

Others: तस्कर J, सम्प्रति M.

Variants: A. 5. प्रेक्षण Ś. 7. नर्त CBG.

Note: The sūtra has been held to be unnecessary. 'सूत्रमेव मास्तु तदर्हतीत्यनेनैव सिद्धत्वात्', PrM.

7. **दण्डादि** (P. V. 1. 66)

A. 1. अर्घ CB. 2. इभ CB. 3. उदक CB. 4. कशा CB. 5. [गुहा].* 6. दण्ड CB. 7. [भाग].* 8. मधुपर्क CB. 9. मुसल CB. 10. मेघ CB. 11. मेघा CB. 12. युग CB. 13. वर्ध CB.

B. 1. पितृदेवता G.

Others: पण धन सुत . . .

8. व्युष्टादि (P. V. 1. 97—आकृतिगण CB)

A. 1. अग्निपद CB. 2. [आस्तरण].* 3. [उपसङ्क्रमण]* J. 4. तीर्थ CB. 5. निष्क्रमण CB. 6. नित्य CB. 7. पीलुमूल CB. 8. प्रवास CJ. 9. प्रावशन CB. 10. व्युष्ट CB. 11. सङ्ग्राम CB. 12. सङ्घात CB. 13. [सम्भ्रम].*

B. 1. उपवास JŚ. 2. परिषत् N(G). 3. समुदाय N(G).

Variant: A. 1. अग्निपदी J.

Note: 'अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्', Vār. अत्रैव ते पठितव्याः Kā. Mbh reads अग्निपद, पीलुमूल, उपवस्तृ, प्राशितृ.

9. सन्तापादि (P. V. 1. 101)

A. 1. [असर्ग].* 2. उपवास CB. 3. उपसर्ग CB. 4. निष्पेष CB. 5. निसर्ग CB. 6. प्रवास CB. 7. मांसौदन, विगृहीतादपि B. 8. विसर्ग CB. 9. संयोग CB. 10. सक्तु B. 11. सङ्ग्राम CB. 12. सङ्घात CB. 13. सन्ताप CB. 14. सन्नाह CB. 15. सम्पराय CB. 16. सम्पेष BJ. 17. सम्मोदन BJ.

B. 1. निःसर्ग ŚV(G). 2. निर्घोष CB. 3. योग ŚG. 4. संवास G. 5. संवेश CB. 6. सङ्क्रम Ś(G). 7. सन्निपात G. 8. सम्पाद CŚ, सम्पादन G.

Others: प्रवेश, मोदन . . .

Variants: A. 7, 10. सक्तुमांसौदनाद् विगृहीतादपि JH. 17. सम्मोहन J.

10. अनुप्रवचनादि (P. V. 1. 111)

A. 1. अनुप्रवचन CB. 2. [अनुप्रवेशन].* 3. अनुवचन CB. 4. [अनुवादन] JŚ. 5. अनुवासन CB. 6. अनुवेशन CB. 7. [अन्वारोहण]* J. 8. आरम्भण CŚ. 9. आरोहण CB. 10. उत्थापन CB. 11. [उपस्थान]* JH. 12. प्ररोहण BŚ. 13. प्रवेशन CJ. 14. संवेशन CJ.

B. 1. समारम्भण BG. 2. समावेशन BG.

Others: अनुपान JŚ, सम्प्रेषण Kr . . .

Variants: A. 1. 3. अनुवाचन V(G). 4. Also अनुवदन H. 7. अनुरोहण CBG. 8. आभरण J. 11. उपस्थापन CBG. 12. प्रारोहण J.

11. पृथ्वादि (P. V. 1. 122)

A. 1. अकिञ्चन CB. 2. [आसु]* J. 3. [ऊरु]* J. 4. ऋजु CB. 5. क्षिप्र CB. 6. क्षुद्र BJ. 7. [क्षुप्र].* 8. खण्ड CB. 9. गुरु CB. 10. चण्ड CB. 11. तनु BJ. 12. [दण्ड].* 13. दीर्घ * CJ. 14. पटु CB. 15. [पान].* 16. पृथु CB. 17. प्रिय CB. 18. बहु CB. 19. बहुल CJ. 20. बाल * C. 21. मन्द * C. 22. महत् CB. 23. मृदु CB. 24. लघु CB. 25. वत्स CB. 26. [वृष] JŚ. 27. [वेणु].* 28. साधु CB. 29. स्वादु CB. 30. होड़ CB. 31. ह्रस्व CB.

B. 1. अणु CBG. 2. काल BG. 3. कुडु G, कटु H. 4. खण्डु Ś(G). 5. चारु BG. 6. तृप्र BG, तृप्त H. 7. पाण्डु BG. 8. महि JŚ(G). 9. वक्र BG. 10. वृद्ध BG.

Variant: A. 2. आशु CBG.

12. दृढादि (P. V. 1. 123)

A. 1. अम्ल CB. 2. आम्र CŚ. 3. उष्ण CB. 4. कृश CB. 5. [चक्र].* 6. जड़ CB. 7. [ताम्र] H. 8. दृढ़ CB. 9. पण्डित CB. 10. परिवृढ CB. 11. बधिर CB. 12. भृश CB. 13. मधुर CB. 14. मूक CB. 15. मूर्ख CB. 16. लवण CB. 17. शीत CB:

"वेर्यात-[लाभ-] * मति-मनः-शारदानाम्", CBG, 'समो मतिमनसोः' CBG.

B. 1. काल B, कल G. 2. तरुण BV(G). 3. तृष्णा CG. 4. दीर्घ BV(G). 5. बहुल B. 6. बाल BV(G). 7. मन्द BV(G). 8. मूल BG. 9. वृढ़ GJ. 10. शुक्र ŚG. 11. स्थिर. 12. वृष C.

Others: वक्र विजाति विमल शठ सम्मान . . .

Variants: A. 5. चुक्र CBG. °लाभ in the gaṇasūtra should be °लात CBG.

Note: काल दीर्घ बहुल बाल मन्द वृष are in पृथ्वादि also. मूक is in ब्राह्मणादि Kā. बाल and मन्द are also in पुरोहितादि.

13. ब्राह्मणादि (P. VI. 1. 123—आकृतिगण BG)

A. 1. अक्षेत्रज्ञ B. 2. अधिपति CB. 3. अनीश्वर CB. 4. अन्यभाव CB. 5. [अपराधय].* 6. 'अर्हतो नुम् च' CB. 7. अलस CB. 8. आराधय CH. 9. उदासीन BG. 10. उपराधय C. 11. एकभाव CB. 12. [कपि].* 13. कापुरुष JB. 14. कुशल CB. 15. गडुल CB. 16. गणपति CB. 17. चपल CB. 18. चोर CB. 19. त्रिभाव CB. 20. दायाद CB. 21. दुष्पुरुष CB. 22. द्विभाव CB. 23. [धनपति].* 24. धूर्त CB. 25. [नरपति].* 26. निधान * J. 27. निपुण CB. 28. [निव].* 29. परमस्थ CB. 30. [पिशाच].* 31. पिशुन. 32. बहु-भाषिन् CB. 33. बालिश CB. 34. ब्राह्मण CB. 35. [मध्यमस्थ].* 36. माणव CB. 37. [मूक].* 38. [राजन्] * CJ. 39. वाड़व CB. 40. [विराधय] H. 41. [विशसि].* 42. [विशाल] JŚ. 43. [विष].* 44. विषमस्थ CB. 45. [शीर्षपातिन्].* 46. संवादिन् CB. 47. संवेशिन् CB. 48. समस्थ CB. 49. सम्भाषिन् CB.

B. 1. अकुशल G. 2. अधिराज BG. 3. अनिपुण G. 4. अनुकूल G. 5. अनुपूर्व G. 6. अनृशंस BG. 7. अपिशुन BG. 8. अभिजात. 9. अभिरूप G. 10. अभीक्ष्ण BG. 11. अयथातथ BG. 12. अयथापुर BG. 13. अविदूर BG. 14. आस्तिक BG. 15. इतिह BG. 16. इदम्पद्र BG. 17. ईश्वर BG. 18. उचित BG. 19. उत्तराधर BG. 20. ऋत्विक् BG. 21. चतुर G. 22. चौक्ष GH. 23. जनराज BG.

24. ज्येष्ठ G. 25. तत्पर BG. 26. तत्स्थ BG. 27. तरतम BG. 28. दीन BG. 29. दुष्कुर BG. 30. दूत BG, also दूती (G). 31. नास्तिक BG. 32. निकट G. 33. निघातिन् BG, निघात J. 34. निष्कुल CBG. 35. नृशंस G. 36. परमस्थ CBG. 37. परम्पर BG. 38. परिख्यात G. 39. परिमण्डल BG. 40. परिशेष G. 41. पुनःपुनः BG. 42. पुरःस्थ G. 43. पूर्वापर G. 44. प्रकट G. 45. प्रकाम BG. 46. प्रतिकूल G. 47. प्रतिभू BG. 48. मध्यस्थ CBG. 49. महाराज BG. 50. मानुष BG. 51. यथाकाम BG. 52. यथातथ G. 53. यथात्मन् BG. 54. यथापुर BG. 55. युगपत् BG. 56. युवराज BG. 57. राजपुरुष CBG. 58. लालस G. 59. वणिज् CŚ(G). 60. विघातिन् BG. 61. विदग्ध BG. 62. विधर्मन् G. 63. विफल GH. विदल B. 64. विशाय BG, विशाप J, विषाय Kr. 65. विश्वरूप BG. 66. विश्वस्त GH, विश्वस्थ Ś. 67. शील BG. 68. शौण्डीर G. 69. श्रेष्ठ G. 70. सदृश BG. 71. सधर्म G. 72. समग्र BG. 73. समाचार G. 74. सम्राज् BG. 75. साक्षिन् G. 76. सात्मन् G. 77. सुकर G. 78. सुराज BG. 79. सुहित BG. 80. स्वभाव BG. 81. स्वस्थ BG. 82. स्वाराज BG. 83. होड़ GH.

Others: एक विषम सम शिथिल सचिव सहित-करुण समान तदर्थ ... also सहाय. *See* Bāla° on Vārtika 'सहायाद्वा' (V. 1. 132).

Variants: A. 5. अपिराधय H. 8. आवारय B. 10. उपवारय B. 12. कवि ; *see* Kā (V. 1. 131). 15. गण्डुल J. 41. विरावय B. 41. विशस्ति CBG, विशस्य H. 45. शीर्षघातिन् CBG.

Note: 1. अन्यभाव एकभाव द्विभाव त्रिभाव : 'एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः'? *see* Tattwa°. So they should be read in चतुर्वर्णादि. 2. राजन् : असमासे पुरोहितादि. 3. वणिज् : *see* Kā (V. 1. 126). 3. उदासीन does not occur in printed edition of the Kā. Entered by mistake.

14. पुरोहितादि (P. V. 1. 128)

[Combined with ब्राह्मणादि G]

A. 1. अञ्जलिक BG. 2. [अजानिक].* 3. [एषिक].* 4. [कृषिक].* 5. खण्डिक CB. 6. [चूड़ितिक].* 7. छत्रिक JŚG. 8. [जलिक].* 9. दण्डिक B. 10. [पक्षिक].* 11. [पत्रिक].* 12. [पिण्डिक].* 13. [पूतिक].* 14. पुरोहित CB. 15. [प्रतिक] * J. 16. वाल GH. 17. [मन्द].* 18. [मिलिक].* 19. राजन्* BJ. 20. [वर्मित].* 21. [शाक्वर].* 22. [सङ्ग्रामिक].* 23. [सलक्षिक].* 24. [सारषिक] * J. 25. सूचक BG. 26. सूचिक BG. 27. [सूतिक].* 28. [स्तनिक].*

B. 1. कर्मिक JG, धर्मिक B. 2. चर्मिक BG. 3. पर्षिक G, परिषदिक V(G). 4. संरक्ष G. 5. सरत्क B. 6. वस्तिक J.

Variants: A. 1. Also अञ्जनिक GH, साञ्जनिक J, अञ्जनक Ś. 2. अजनिक B, अजिनिक G, आजनिक J. 7. छत्रक B. 15. प्रचिक B, प्रविक G. 18. शिलिक JGH, सिलिक H. 19. Correct reading 'राजाऽसे' NJ. 20. वर्मिक ŚG. 22. ग्रामिक JBGŚ. 24. सारथि BG. 27. सूतक ŚH.

15. उद्गात्रादि (P. V. 1. 129)

[G includes in युवादि]

A. 1. अध्वर्यु CB. 2. उद्गातृ CB. 3. उन्नेतृ CB. 4. दुष्ठु CB. 5. पत्तिगणक CB. 6. प्रतिहर्तृ CB. 7. वधू CB. 8. रथगणक CB. 9. 'सुभग मन्त्रे' C. 10. सुष्ठु CB.

B. 1. कर्तृ CBG. 2. प्रशास्तृ CBG. 3. प्रोतृ BG. 4. भर्तृ CBG.

16. युवादि (P. V. 1. 130)

A. 1. अनृशंस CB. 2. कमण्डलु* CB. 3. कुतूहल CB. 4. कुशल CB. 5. कुस्त्री CB. 6. [कृतक].* 7. क्षेत्रज्ञ CB. 8. चपल CB. 9. दुर्भ्रातृ CB. 10. निपुण CB. 11. परिव्राजक CBŚ(G). 12. 'पुरुष असे' CB. 13. यजमान CB. 14. [यातृ].* 15. युवन् CB. 16. वृषल CB. 17. श्रवण CBV(G). 18. 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' CB. 19. सब्रह्मचारिन् BJ. 20. सुभ्रातृ CB. 21. सुस्त्री CB. 22. सुहृद् CB. 23. सुहृदय C. 24. स्थविर CB. 25. 'हृदय असे' CB. 26. होतृ C.

B. 1. अकुशल (G). 2. अक्षेत्रज्ञ (G). 3. अचपल (G). 4. अनिपुण (G). 5. कन्दुक CJG, कण्डुक BŚ. 6. कितव BG. 7. कुतुक CBG. 8. कुलीन BG. 9. दुःस्त्री CBG. 10. दुर्हृद् CBG. 11. दुर्हृदय ŚG. 12. पिशुन CBG. 13. भ्रातृ CBG. 14. मिथुन BG. 15. विपुल V(G). 16. वृषगण V(G). 17. सहस् BG. 18. हायन V(G).

Others: वीर (cf. Bhanujī in Amarakoṣa Comm.).

Variants: A. 2. कमण्डलुक G. 17. श्रमण GŚ. 19. सुब्रह्मचारिन् V(G). ब्रह्मचारिन् C.

17. मनोज्ञादि (P. V. 1. 133)

A. 1. अभिरूप C. 2. अमुष्यकुल CB. 3. अमुष्यपुत्र CB. 4. आढ्य CB. 5. कल्याण CB. 6. कुलपुत्र CB. 7. [कुशल].* 8. ग्रामकुमार CB. 9. ग्रामपुत्र CJ. 10. [ग्रामखण्ड]* J. 11. चोर CB. 12. छात्र CB. 13. छान्दस CB. 14. धूर्त CB. 15. प्रियरूप CB. 16. मनोज्ञ CB. 17. मेधाविन् CB. 18. युवन् CB. 19. [वैश्वदेव]* CBG. 20. [शतपुत्र]* Ś. 21. श्रोत्रिय CB.

B. 1. अदोरूप JG, अहोरूप C. 2. अवश्य BH. 3. कुपुत्र V(G). 4. ग्रामकुलाल G, ग्रामकुल (G). 5. बहुल BŚ. 6. वृद्ध G. 7. सुकुमार JŚG.

Others: परपुत्र, सहाय, सुरूप . . .

Variants: 4. आद्य J. 10. °षण्ड CB, °सण्ड ŚGH. 11. चौर J. 20. विश्वदेव CBG. 20. शरपत्र CH, शरपुत्र J, शारपत्र, शारपुत्र H, सारपत्र G, सरसपुत्र B.

18. पील्वादि (P. V. 2. 24)

A. 1. अश्वत्थ CB. 2. करीर CB. 3. कर्कन्धु* BJ. 4. [कवल].* 5. खदिर CB. 6. पील CB. 7. बदर CB. 8. शमी CB.

B. पुष्प C.

Others: करीष वकुल आम्र करवीर...

Variants: A. 3. कर्कन्धू CG. 4. कुवल CBG, कुवली Ś(G). 7. बदरी Ś(G).

19. कर्णादि (P. V. 2. 24)

A. 1. अक्षि CB. 2. [अङ्गुष्ठ].* 3. ओष्ठ CB. 4. कर्ण CB. 5. केश CB. 6. गुल्फ CB. 7. दन्त. 8. नख CB. 9. पाद CB. 10. [पृष्ठ] V(G). 11. [भ्रूभङ्ग].* 12. [मख].* 13. मुख CB.

B. 1. आस्य Ś(G)H. 2. फल Ś(G)H. 3. वक्त्र Ś(G)H. 4. शृङ्ग CBG.

20. तारकादि (P. V. 2. 36—आकृतिगण)

A. 1. उत्कण्ठा CB. 2. ऋजीष CB. 3. कण्टक CB. 4. किसलय CB. 5. कुड्मल CB. 6. कुसुम CB. 7. 'गर्भादप्राणिनि' CB. 8. तन्द्रा CB(G). 9. तारका CB. 10. दुःख CB. 11. द्रोह CB. 12. निष्क्रमण CJ. 13. पिपासा CB. 14. पुरीष CB. 15. [पुक्षा].* 16. पुष्प CB. 17. प्रचार CJ. 18. [भर] JŚ. 19. मुकुल CB. 20. मूत्र CB. 21. रोग CJ. 22. विचार CŚ. 23. वेग CB. 24. व्याधि CB. 25. श्रद्धा CJ. 26. सुख CB. 27. [सूचक].*

B. 1. अङ्कुर GH. 2. अङ्गार CG. 3. अङ्गारक CBG. 4. अन्धकार BG. 5. अभ्र CBG. 6. आवाल GH. 7. आरोह G. 8. उच्चार CG. 9. उत्कर्ष CBG. 10. कज्जल BG. 11. कञ्चुक G. 12. कन्दल BG. 13. कर्दम BG. 14. कलङ्क BG. 15. कल्लोल BG. 16. कुतूहल BG. 17. कुवलय BG. 18. कोरक BG. 19. क्षुध् BG. 20. गर CBG. 21. गर्ज G. 22. गर्ध BG. 23. गर्व CG. 24. गौरव G. 25. चन्द्रक BG. 26. छिद्र G. 27. जिगीषा G. 28. ज्वर BG. 29. तन्त्र G. 30. तरङ्ग BG. 31. तारका CBG. 32. तिलक BG. 33. तृष् BG. 34. दीक्षा G. 35. दोह CBG. 36. निद्रा CBG. 37. पण्डा BG. 38. पल्लव CBG. 39. पुलक BG. 40. प्रतिबिम्ब G. 41. प्रत्यय G. 42. फल BG. 43. बकुल Ś(G). 44. बुभुक्षा CBG. 45. मञ्जरी BG. 46. मुकुर BG. 47. मुद्रा BG. 48. मूर्छा G. 49. राग BG. 50. रोमाञ्च BG. 51. वर्णक JG, पर्णक ŚH. 52. वर्मन् G. 53. विघ्न G. 54. व्रण BH. 55. शास्त्र BG. 56. शिक्षा G. 57. शृङ्गार BG. 58. शैवल BG. 59. श्वभ्र JG. 60. संज्ञा G. 61. सीमन्त BG. 62. स्तबक CBG. 63. स्थपुट G. 64. हर्ष BG. 65. हस्तक BG.

Others: कर्णक JŚ, वंश JH, गन्ध रोष पिण्ड स्वर.

21. विमुक्तादि (P. V. 2. 61)

A. 1. अग्नाविष्णू CB. 2. इडा CB. 3. उपसद् CB. 4. दशार्ह CB. 5. [दशार्हपयस्].* 6. देवासुर CB. 7. [पतत्रि].* 8. पत्नीवत् CB. 9. [परिषादक].* 10. [मरुत्वत्].* 11. महित्री CJ. 12. [महीयल].*

13. [मित्री].* 14. रक्षोऽसुर CB. 15. वयस् CB. 16. वसु CJ. 17. वसुमत् BH. 18. विमुक्त CB. 19. [वृत्रहति].* 20. सत्वत् CB. 21. [सदसत्].* 22. [सोम].* 23. सोमापूषाणौ CB. 24. हविर्धान CB. 25. [हेतु].*

B. 1. अस्यहत्य CBG. 2. उर्वशी BG. 3. दशार्ण CBG. 4. वर्हवत् BG. 5. वृत्रहन् CV(G), वृत्रहन्तृ B, वृत्र, हर्तृ J. 6. सुपर्ण BG, सुवर्ण MKr.

Variants: 3. Also इला. 7. पतत्रिन् BG. 9. परिसारक CBG. 10. मरुत् JG. 14. रक्षः, असुर also G. 24. हविर्धाता J.

22. गोषदादि (P. V. 2. 62)

A. 1. अञ्जन CJ. 2. इषेत्वा CBG. 3. कृशानु CB. 4. [कृष्णोऽस्याखरेष्ठ] (G). 5. [गोषद].* 6. देवस्य त्वा CB. 7. [दैवीन्धियम्].* 8. देवीरापः C. 9. प्रतूर्त * CB. 10. [प्रभूत] * J. 11. मातरिश्वन् CB. 12. रक्षोहण CB.

B. 1. उशान GH. 2. घोषदा G, घीषद JŚ. 3. तदेव BG. 4. पत् त्वा GH. 5. वाचंस्पति G, वाचस्पत BH. 6. सहस्रशीर्षन् BG. 7. स्वाहाप्राण BG.

Variants: 2. इषे त्व, printed Kā is a misprint. 4. कृष्णोऽस्य BG, °खरेष्ठा CŚH. 5. गोषद् CBG. 7. देवीन्धिय CG, देवीन्धिया H. 9. प्रतूर्ण G.

23. आकर्षादि (P. V. 2. 64)

A. 1. [अय].* 2. अशनि CB. 3. अश्मन् CB. 4. आकर्ष CB. 5. [आचय].* 6. [गद्गद्].* 7. [चय].* 8. जय Ś. 9. त्सरु CB. 10. [दीप].* 11. नय C. 12. [निपाद].* 13. पिचण्ड CB. 14. [पिपास].* 15. [विचय].* 16. शकुनि CB. 17. [ह्रद] C. 18. ह्राद * BJ. 19. ह्लाद CB.

B. 1. तप B. 2. पिशाच CBG.

Variants: 8. जप B. 12. पाद CB. 15. निचय CB.

24. इष्टादि (P. V. 2. 88)

A. 1. [अधीत] H. 2. [अनर्चित]. 3. अनुगणित CB. 4. अनुपठित CB. 5. अनुयुक्त C. 6. अर्चित CB. 7. [अपवारित].* 8. अवकल्पित CB. 9. अवकीर्ण CB. 10. आम्नात CB. 11. आयुक्त CB. 12. आसेवित CB. 13. इष्ट CB. 14. उपकृत CB. 15. [उपगणित].* 16. [उपनत].* 17. उपसादित CB. 18. उपाकृत CB. 19. निकथित CB. 20. निगदित C. 21. [निगृहीत] * J. 22. निपठित CŚ. 23. [निपतित]* J. 24. निराकृत CB. 25. पठित BH. 26. [परिकथित].* 27. परिकलित CB. 28. [परिक्षित]. 29. परिगणित BH. 30. [परित].* 31. [परिवादित].* 32. [पूजित].* 33. पूर्त CB. 34. [विकलित].* 35. व्याकुलित CB. 36. श्रुत CB. 37. संरक्षित CB. 38. सङ्कलित CB. 39. [सङ्कल्पित].*

B. 1. अगणित ŚG. 2. अनुगुणित CBG. 3. अवगणित G. 4. अवधारित CBG. 5. अवमुक्त ŚG. 6. उद्गृहीत CBG. 7. उपपादित JG. 8. उपासित GH. 9. कृत ŚG. 10. गणित CBG. 11. निकठित (G), H. 12. निषादित BG.

Others: अपचित अनुपचित, कथित H . . .

Variants: A. 8. अवकम्पित. 21. गृहीत CBG. 28. परिरक्षित CBG. 30. परिगदित CBG. 31. परिविदित J.

25. **रसादि** (P. V. 2. 95)

रस-रूप-गन्ध-स्पर्श-स्नेह-गुणात्, 'एकाचः'. JB adds वर्ण, PrK. भाव. The sūtra has been rejected in Mbh. 'गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्' Kā.

26. **सिध्मादि** (P. V. 2. 97—आकृतिगण G)

A. 1. उदक CB. 2. [कण्डु].* 3. कपि B. 4. कर्ण B. 5. गडु CB. 6. [गण्ड].* 7. [ग्रन्थि]. 8. चटु B. 9. [जीव].* 10. [दन्त]. 11. नाभि CB. 12. निष्पाव CB. 13. पत्र B. 14. पर्ण CB. 15. [परशु].* 16. पांसु CB. 17. [पार्श्व]. 18. पिङ्ग B. 19. [पित्त]. 20. [शुष्क].* 21. पृथु B. 22. प्रज्ञा CB. 23. मञ्जु B. 24. मणि CB. 25. [मण्ड].* 26. मांस CB. 27. मृदु B. 28. शीत B. 29. श्याम B. 30. [संज्ञा].* 31. सक्तु CJ. 32. सक्थि B. 33. सिध्म CB. 34. स्नेह B. 35. हनु CB. 36-37. 'पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च' C. 38-42. 'वात-दन्त-बल-ललाट-गलानामूङ् च' C. 43–45, 'जटा-घटा-कलाः क्षेपे', 'क्षुद्रजन्तूपतापाच्च' C.

B. 1. उष्मन् G. 2. कुश G. 3. कृष्ण BG. 4. तुण्डि JG. 5. धार G. 6. निष्पाद् Ś(G)H. 7. पक्ष्मन् BG. 8. पेश BG. 9. वर्ण G. 10. वर्ध्मन् GH. 11. श्री G. 12. श्लेष्मन् GH. 12. श्लेष्मन् GH.

Others: चूडा जङ्घा बहु वर्त्तु . . .

Variants: A. 2. कण्डू BG. 10. दत्त J. 15. पर्शु CJG, पर्शू B(G), पशु B (TSS edt.). 16. पांशु J. 20. पुष्क BG. 38–42. गल only in B. 45. कला omitted by CB. G reads काला.

27. **लोमादि** (P. V. 2. 100)

A. 1. कपि CB. 2. बभ्रु CB. 3. [शुनि].* 4. [तरु]* J. 5. रोमन् CB. 6. लोमन् CB. 7. वल्गु* CH. 8. हरि CB.

B. 1. कर्क BG. 2. गिरि GŚ. 3. पल्गु* B. 4. भुरु GH. 5. रुरु B. 6. वस्तु GH. 7. हुकु B.

Variants: A. 3. मुनि CJG. 4. भरु C, तुरु H.

Note: गिरि : 'गिरौ डश्छन्दसि' (Vār. III. 2. 15). गिरौ शेते, गिरिशः। 'तद्धितो वा' (Vār.).

28. पामादि (P. V. 2. 100)

A. 1. 'अङ्गात् कल्याणे' CB. 2. [कद्रु] Ś. 3. [पलल].* 4. पामन् CB. 5. बलि JBH. 6. 'लक्ष्म्या अच्च' CB. 7. वामन् CB. 8. विष्वच् (अकृतसन्धेरुत्तरपदलोपश्च) CB. 9. [श्रेष्ठ].* 10. श्लेष्मन् CB. 11. सोमन् C. 12. हेमन् CB. 13–15. 'शाकीपलालीदद्रवां ह्रस्वत्वञ्च' CB.

B. 1. ऊष्मन् BG. 2. कृमि CG, क्रिमि B.

Variants: A. 2. कद्र B(G), दद्रु CB. 5. वलि CŚG. 11. शामन् B. 15. कद्रू CB.

29. पिच्छादि (P. V. 2. 100)

[CG combines with 31. तुन्दादि]

A. 1. उदक CB. 2. उरस् CB. 3. [क्षुवका].* 4. ध्रुवका CJV(G). 5. पङ्क B. 6. पिच्छ CB. 7. प्रज्ञा CB. 8. [वर्ण]. 9–11. ['जटा-घटा-कला: क्षेपे'].

Variants: A. 3. धुवका BG. 4. धूवका B. 8. पर्ण CBJ, पर्ण also, G. 10. घाटा C. 11. काला CBG.

30. व्रीह्यादि (P. V. 2. 116—आकृतिगण H)

Note: 'शिखादिभ्य इनिर्वाच्य:, इकन् यवखदादिभ्य:' Mbh, 'परिशिष्टेभ्य उभयम' Kā.

I. व्रीह्यादि (आकृतिगण H)

A. 1. माया* CB. 2. व्रीहि* CB. 3. शालि* B. 4. 'शीर्षान्नञ:'* JH.

Note: CB read शीर्ष, H thinks शिरस् takes the form शीर्ष. 'अशिरसोऽशीर्षश्च' (VI. 2. 7). So also Ś (III. 3. 154).

Cf. Daṇḍanātha on Bhoja (V. 2. 168): 'अदन्तत्वादेव सिद्धे वचनं मत्वर्थीयेऽपि शिरस: शीर्षादेशार्थम्।' According to B 'व्रीह्यादि' take इनि, ठक् and मतुप्, 'यवखदादि' ठक् and मतुप्, and 'शिखादि' इनि and मतुप्.

II. शिखादि (आकृतिगण H)

[Included in 35. बलादि (P. V. 2. 136) by G]

A. 1. अष्टका CB. 2. कर्मन् CJŚ. 3. [चर्मन्] J. 4. पताका CB. 5. बलाका CB. 6. माला CB. 7. मेखला CB. 8. वड़वा CB. 9. वीणा CB. 10. शिखा CB. 11. संज्ञा CB. 12. [हंस].*

B. 1. केका BG. 2. गदा BG. 3. घृणा BG. 4. चूड़ा B. 5. जरा BG. 6. दंष्ट्रा BG. 7. मनीषा BG. 8. वर्मन् CŚG, धर्मन् J. 9. शाखा BG. 10. सूना BG.

III. यवखदादि

[Not enumerated by G]

A. 1. कुमारी * CJ. 2. नौ * CB. 3. यवखद * CBJ.

B. 1. करण * CB. 2. सभा * B.

Variants: A. 1. कुमारिका B. 3. यवखदा HŚ.

31. तुन्दादि (P. V. 2. 117)

A. 1. उदर CB. 2. [घट].* 3. तुन्द CB. 4. पिचण्ड CB. 5. यव CB. 6. व्रीहि CB, 'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' CB.

B. 1. कला BG, कल Kr. 2. काक BG. 3. गुहा BG. 4. ग्रह BG. 5. चूर्ण G. 6. पक्ष G. 7. पङ्क GB.

Others: कोक कर्ण जङ्घा पाद वसा सटा . . .

Note: व्रीहि : 'अर्थग्रहणं विज्ञायते', Kā.

32. अर्श आदि (P. V. 2. 127—आकृतिगण)

A. 1. अभ्र CB. 2. अर्शस् CB. 3. [आम].* 4. उरस् CB. 5. [कर्दम] Ś. 6. घटा B. 7. चतुर CB. 8. जटा CB. 9. तुन्द CB. 10. पलित CB. 11. लवण CB. 'स्वाङ्गाद् हीनात्', 'वर्णाच्च'.

B. 1. अघ G. 2. अम्ल JBG, आम्ल C. 3. घाटा CJG. 4. तुण्ड G. 5. पद्म G. 6. मुण्ड J. 7. वल GŚ. 8. शुक्र G. 9. सुर G.

Variant: A. 2. काम ŚG.

33. सुखादि (P. V. 2. 131)

A. 1. अलीक CB. 2. [आस्र].* 3. [करुणा].* 4. कृपण CB. 5. कृच्छ्र CB. 6. तृप्र CB. 7. दुःख CB. 8. प्रणय CB. 9. [प्रमीप].* 10. 'माला क्षेपे' CB. 11. [शील] JŚ. 12. सुख CB. 13. सोढ़ JB. 14. हल CJ.

B. 1. कक्ष CBG. 2. दल G. 3. शोफ C, सोफ J.

Variants: A. 2. अश्र B, अस्र C, आस्र JG. 3. करुण CJG. 9. प्रतीप CBG. 14. फल J, हुल B.

34. पुष्करादि (P. V. 2. 135)

A. 1. उत्पल CB. 2. कपित्थ CB. 3. करीष CB. 4. कर्दम CB. 5. कल्लोल BŚ. 6. कुमुद CB. 7. कैरव BH. 8. तमाल CB. 9. तरङ्ग BŚ. 10. नड़ CJ. 11. पद्म CB. 12. पुष्कर CB. 13. [प्रवास].* 14. विस CB. 15. मृणाल CB. 16. यवास B. 17. [तयस].* 18. [विगर्ह] J. 19. शालूक CB. 20. शिरीष CB. 21. हिरण्य.

B. 1. अब्ज BG. 2. अम्भोरुह् BG. 3. अरविन्द BG. 4. कमल BG. 5. तूट BG. 6. तामरस B. 7. नलिन B. 8. नालीक BG. 9. पङ्कज BG. 10. पुटक BG. 11. राजीव BG. 12. सरोज BG. 13. सरोरुह BG.

Variants: A. 10. नल ŚH. 16. Also यव, माष V(G)H. 18. विवह् Ś. 19. साल्वक (?) J.

35. **बलादि** (P. V. 2. 136)

[30. शिखादि is included here by G;
included in शिखादि by B]

A. 1. अवरोह् CB. 2. आयाम CB. 3. आरोह् CB. 4. उत्साह् CB. 5. [उद्भाव].* 6. [उद्दाम].* 7. [उद्दास].* 8. उपयाम CB. 9. कुल CB. 10. [दंश].* 11. परिणाह् BJ. 12. [पूग].* 13. बल CB. 14. मूल* CH. 15. [युद्ध].* 16. व्यायाम CB. 17. [शिखा]* F.

B. 1. अल ŚBH. 2. उद्दास B. 3. उद्यग BG. 4. उल CG. 5. कर्मन् B. 6. कूल GH. 7. जर्मन् B. 8. चूड़ा CH. 9. धन्वन् BG. 10. धर्मन् B. 11. निचुल BG. 12. पुल GJ. 13. प्रयाम CB. 14. फल BG. 15. वन G. 16. मान BG. 17. मुकुल BG. 18. याम G. 19. वर्मन् B. 20. व्रत BG. 21. शाखा. 22. स्थूणा B. 23. स्तबक BG.

Others: दल J, दूष J, वुल अलक वाण शृङ्ग H, वृन्द H . . .

Variants: A. 5. उद्भास JŚ. 6. उद्दाम CG. 13. मुल G, मूल, मूल H.

36. **देवपथादि** (V. 3. 100—आकृतिगण)

A. 1. इन्द्र* JBŚ. 2. उष्ट्रग्रीवा BG. 3. [चामरज्जु].* 4. जलपथ* B. 5. [दण्ड]* JŚ. 6. देवपथ BG. 7. [पुष्प] JŚ. 8. मत्स्य* JBŚ. 9. [रज्जु].* 10. राजपथ BG. 11. वारिपथ* JB. 12. शतपथ JB. 13. [सिंहगति].* 14. हंसपथ* JB. 15. [हस्त]* JŚ.

B. 1. अजपथ BŚG, अजापथ J. 2. करिपथ G. 3. शङ्कुपथ BG. 4. सिन्धुपथ ŚG. 5. स्थलपथ ŚG (पथ्य H).

Variants: A. 2. उष्ट्रग्रीव J. 3, 9. वामरज्जु ŚBG, वाम, रज्जु J. 13. सिद्धगति BG.

Note: A. 5, 7, 8, 15. 'न हस्तदण्डपुष्पादिभ्यः' (B. V. 3. 135); 'हस्तपुष्पमत्स्यशब्दानां न युक्तः पाठः' G.

37. **शाखादि** (P. V. 3. 103)

A. 1. अग्र CB. 2. उरस् CB. 3. चरण CB. 4. जघन CB. 5. मुख CB. 6. मेघ CB. 7. शरण* BJH. 8. शाखा CB. 9. शिरस् B. 10. शृङ्ग. 11. स्कन्ध BJ.

B. 1. अभ्र G. 2. स्कन्द CŚG.

Others: व्रात विरस . . .

38. **शर्करादि** (P. V. 3. 107—आकृतिगण G)

A. 1. कपालिका CB. 2. गोपुच्छ CB. 3. गोलोमन् CB. 4. [नकुल्र].* 5. [शरालि].* 6. [पिष्टिक].* 7. पुण्डरीक CB. 8. शतपत्र CB. 9. शर्करा CB. 10. सिकता.

B. 1. कपाटिका CB. 2. नाराच B, नराची CJŚG. 3. लोमन् G.

Variants: A. 4. नकुल CBJ. 6. कपिष्टिका V(G), कपिष्ठिका J, कबाष्टिका Ś(G).

39. **अङ्गुल्यादि** (P. V. 3. 108)

A. 1. अङ्गुलि CB. 2. उदश्वित् CB. 3. [उरस्].* 4. कपि CB. 5. कुलिश CB. 6. गोणी CB. 7. बभ्रु CB. 8. भरुज CJ. 9. मण्डर CB. 10. मण्डल CB. 11. वल्गु CB. 12. शङ्कुल* CJ. 13. [शिखा].*

B. 1. खल CBG. 2. तरस् CBG. 3. भरु CG. 4. मण्ड(ण्डु) GH. 5. मुनि CBG. 6. रुरु BG. 7. हरि CBG.

Others: चरु वर्ण . . .

Variants: 8. भरुजा B. 12. शष्कुली ŚBG.

40. **दामन्यादि** (P. V. 3. 116)

A. 1. [आकिदन्ती].* 2. उलभ. 3. औलपि CB. 4. [काकरन्ति].* 5. [काकदन्ति].* 6. दामनि CB. 7. विन्दु CŚ. 8. मौञ्जायन CB. 9. [शत्रुन्तपि] ŚH. 10. सावित्रीपुत्र CB. 11. सार्वसेनि CB.

B. 1. अच्युतदन्ति G. 2. आच्युतन्ति CJG. 3. औडवि BG. 4. औदङ्कि BG, औदकि CJ. 5. काकन्दि ŚG. 6. वैजवापि CBG. 7. वैन्दवि BG. 8. शाकुन्तकि CBG.

Others: औदधि औषधि काल्माषि सौपादि सौमपादि . . .

Variants: A. 1. आविदन्ति G, आविदन्त B. 2. तूलभ CJŚ. 3. Also औपलि H. 5. काकन्दकि CB, काकदन्तकि G.

Note: The sūtra is 'दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः'. The six त्रिगर्त्तs are given by the verse :

'आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी। क्रौष्टकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः ॥' These six are included in दामन्यादि by CBJG with variants, e.g. कौण्ठोपरथ, Ś, कौण्डोपरथि G, क्रौष्टुकि CB, ब्राह्मगुप्प B, ब्राह्मगुप्ति G, ब्रह्मगुप्ति V, and ब्राह्मणगुप्त (!) Kr.

41. **पर्श्वादि** (P. V. 3. 117)

A. 1. अशनि C. 2. असुर CB. 3. कार्षापण CB. 4. दशार्ह CB. 5. पर्शु CB. 6. पिशाच C. 7. बाहूलीक* CB. 8. मरुत् CB. 9. रक्षः CB. 10. वयस CB. 11. वसु CB. 12. विशाल.* 13. सत्वन्तु CB.

B. 1. उशीनर CB. 2. त्रिगर्त CB. 3. भरत CB. These are in यौधेयादिगण (IV. 1. 178) but included here by CBG. N says: "यौधेयादयः समाम्नाता एव, विचित्रा हि गणानां कृतिर्गणकारस्येति पुनः पठिताः". So यौधेयादिगण of P. V. 3. 117 is identical with that of IV. 1. 178.

42. स्थूलादि (P. V. 4. 3)

Instead of alphabetic order, it is convenient to read the gaṇa as it is:

A. 1. स्थूल. 2. अणु. 3. माष. 4. इषु. 5. 'कृष्ण तिलेषु'. 6. 'यव व्रीहिषु'. 7. 'इक्षु-तिलपाद्यकालावदाताः सुरायाम्'. 8. 'गोमूत्र आच्छादने'. 9. 'सुराया अहौ'. 10. "पत्रमूले समस्तव्यस्ते'. 11. कुमारीपुत्र. 12. कुमार J. 13. श्वशुर J. 14. मणि.

B. 1. अर्ध G. 2. एरण्ड BG. 3. गन्ध G. 4. चञ्चा G. 5. चन्द्र GH, चण्ड B. 6. चित्र G. 7. चूर्ण G. 8. धान्य BG. 9. ध्रुव G. 10. पल्लव G. 11. पाद G. 12. पान G. 13. पिष्ट G. 14. पुण्ड्र BG. 15. मठ G. 16. मण्डप G. 17. मधु BG. 18. महत् BG. 19. मुद्रा G. 20. वर्ण G. 21. शूल G. 22. सङ्कुल G. 23. सूत्र G. 24. हरित G. 25. हस्त G.

Others: अश्व चलत् चञ्चु पूर्णमूल H . . .

Variants: A. 7. For पाद्य J, वाटच CG, वाटचा (G). 12, 13. कुमारीश्वशुर CBG. 9. 'सुरा अहौ' N.

Note: (1) Some read 1–4 as 'स्थूलाणुमाषेषु', meaning 'स्थूल माषेषु' and 'अणु माषेषु' CB. B reads 'माषात् परिमाणे'. Some interpret as स्थूल, अणु माषेषु. *See* N.

(2) 'इक्षुतिल . . .' some interpret. पाद्य, काल, अवदात all three take क in the sense of wine. Others hold that only अवदात takes क in the sense of wine. 'वाटच, काल, तिलकाल' GH. 'तिल, वाद्यकाल, वाद्य, काल' Ś.

43. यावादि (P. V. 4. 29—आकृतिगण G)

A. 1. 'अणु निपुणे' CB. 2. अस्थि CB. 3-4. 'ऋतावुष्णशीतौ' CB. 5. [चण्ड].* 6. ज्ञात CG (जात BŚ). 7. 'तनु सूत्रे' CB. 8. 'दान कुत्सिते' CB. 9. पीत CJ. 10. 'पुत्र कृत्रिमे' CB. 11. 'मणि CB. 12. याव CB. 13-14. 'पशौ लूनवियाते' CB. 15. 'शून्य रिक्ते' CB. 16. [स्तम्ब] J. 17. 'स्नात वेदसमाप्तौ' CB. 18. 'कुमार क्रीड़नकानि' CB. 19. 'ईयसश्च' CB.

B. 1. अज्ञात CJG, अजात ŚB. 2. अभिन्नतर CBG. 3. अवि CBG. 4. उपपन्नतर B. 5. कुट G. 6. कुब्ज B. 7. गुह्य B. 8. गोल B. 9. घट G. 10. चन्द्र BH. 11. चित्र B. 12. जानु BG. 13. तक्ष B. 14. दशार्ह GŚ. 15. दोल G. 16. नित्य GH. 17. पट G. 18. पिट G. 19. पिष्टात G. 20. पीड़ित G. 21. पुट G. 22. पुण्य CJG. 23. पूल G. 24. प्रवाल G. 25. प्रष्ठ G. 26. प्रिय B. 27. बधिर G. 28. बहुतर G. 29. भिक्षु GH. 30. भृत G. 31. पान्द्र

JG. 32. वत्स G. 33. वट G. 34. वयस् GH. 35. सुकरतर B. 36. सत्व GŚ. 37. स्तब्ध CG.

Others: पुस्त राम समुद्ग स्वस्ति . . . .

44. विनयादि (P. V. 4. 34—आकृतिगण GH)

A. 1. अकस्मात् CB. 2. अत्यय CJ. 3. उपचार CB. 4. उपाय ह्रस्वत्वञ्च CB. 5. कथञ्चित् BJ. 6. विनय CB. 7. विशेष CB. 8. व्यवहार BJ. 9. सङ्गति CB. 10. समय CB. 11. [समयाचार].* 12. समाचार CB. 13. समुत्कर्ष CB. 14. समूह CB. 15. सम्प्रदान CB.

B. 1. अनुगादिन् BG. 2. त्रिवर्ण G. 3. पदाति G. 4. मुक्ता G. 5. सङ्ग्राम GŚ. 6. समाय GH.

Others: एकान्त आदेश विषय अयय H. चतुरर्थ व्यास . . .

45. प्रज्ञादि (P. V. 4. 38—आकृतिगण B)

A. 1. अशनि CB. 2. उशिज् CB. 3. [आतुर].* 4. [उष्णिज्] J. 5. [एत्].* 6. [कर्षापण]. 7. 'कृष्ण मृगे' CB. 8. क्रुञ्च् CB. 9. चिकीर्षत् * B. 10. चोर CB. 11. जुह्वत् CB. 12. दशार्ह CB. 13. देवता * CB. 14. धूर्त * C. 15. प्रज्ञ CB. 16. प्रत्यक्ष CB. 17. बन्धु B. 18. मनस् CB. 19. मरुत् * CB. 20. योध CB. 21. रक्षस् CB. 22. [राजन्].* 23. [वक्षस्].* 24. वणिज् CB. 25. वयस् CB. 26. [वस्].* 27. विदत् CB. 28. [विद्वस्]. 29. विद्या CB. 30. [शक].* 31. 'श्रोत्र शरीरे' CB. 32. षोडत् CB. 33. [षोडश].* 34. सत्वन्तु CB.

B. 1. अगार G. 2. अग्नीध्र B. 3. अटरूष G. 4. अमात्य G. 5. असुर CB. 6. उपचेय G. 7. एकाग्रच G. 8. ककुद G. 9. कर G. 10. कुतुक G. 11. कुतूहल G. 12. गन्धर्व G. 13. गोर G. 14. चक्षुष् CB. 15. चर G. 16. चरित्र G. 17. जेतृ G. 18. डहाल G. 19. द्वित BG. 20. निगम G. 21. परिप्लव G. 22. पिशाच CBG. 23. पुष्पक G. 24. प्रकृत G. 25. प्रतिभा G. 26. मधु G. 27. रवण G. 28. वज G. 29. वार्त्ता G. 30. विकृति BG. 31. विघात G. 32. विदन्त् GH. 33. विधेय G. 34. विश्वानर G. 35. व्याकृत B. 36. शत्रु CJ. 37. सत् G. 38. सम्प्रति G. 39. सहसा G. 40. साधारण CB. 41. 'छन्दोनामानि' B.

Others: भल्लूक विखरा वृत्ति . . . कुक्कुट N, कुलाल N . . .

Variants: A. 4. उष्णिह C. 9. चिकीर्षित CG. 26. वसु CBG. 7, 11. 'जुह्वत् कृष्णमृगे' N.

Note: CBG include words from vārtikas on V. 4. 36, e.g. चण्डाल चक्षुष्प्राश्य अग्रहायण रक्षोघ्न सन्तपन, etc.

6

46. शरदादि (P. V. 4. 107)

A. 1. अनडुह् CB. 2. अनस् BJ. 3. उपानह् CB. 4. चतुर् CB. 5. 'जराया जरस् च' CB. 6. तद् CB. 7. दिव्* C. 8. दिश् BJ. 9. दृश् CB. 10. पथिन् CB. 11. मनस् CB. 12. यद् CB. 13. विपाश् CB. 14. शरद् CB. 15. सदृश्.* 16. हिमवत् CB. 17–20. 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षणः' CB.

B. 1. कियत् JŚG. 2. विद् G. 3. त्यद् GH. 4. विश् GŚ. 5. विहस् C. 6. सदस् ŚG. 7. हिरुक् GH.

Others: उपसद् H, उपासद् J.

Variants: A. 5. CN read जरसश्च. 7. द्यु B, द्यौः G.

47. द्विदण्डादि (P. V. 4. 128)

A. 1. आढ्यपदि * B. 2. उभयाकर्णि CB. 3. उभयाञ्जलि CB. 4. उभयादन्ति CB. 5. उभयापाणि * CB. 6. उभयाबाहु CB. 7. उभयाहस्ति CB. 8. उभाकर्णि CB. 9. उभाञ्जलि CB. 10. उभादन्ति CB. 11. उभापाणि * CB. 12. उभाबाहु CB. 13. उभाहस्ति CB. 14. एकपदि C. 15. द्विदण्डि CB. 16. द्विमुसलि CB. 17. निकुच्यकर्णि CB. 18. प्रोह्यपदि CB. 19. संहतपुच्छि CB. 20. [सपदि] Ś.

B. 1. अन्तेवासिन् ŚG.

Variants: A. 1. आच्यपदि CG, आकुच्यपदि J.

48. हस्त्यादि (P. V. 4. 138)

A. 1. कटोल CB. 2. कुसूल CB. 3. गणिका CB. 4. गण्डोल CH. 5. गण्डोलक CB. 6. दासी* CB. 7. [महिला]* ŚJ. 8. हस्तिन् CB.

B. 1. अज BG. 2. अश्व BH. 3. कटोलक CG. 4. कण्डोल ŚG. 5. कण्डोलक ŚG. 6. कपोत CŚ. 7. गण्ड G. 8. जाल BG.

Others: गण्डूक, गडोल H, गडोलक H, गण्डयक J, महत् . . .

Variant: A. 7. महेला CBG.

49. कुम्भपद्यादि (P. V. 4. 139—आकृतिगण)

A. 1. [अर्वन्°]. 2. अष्टन्° CB. 3. आर्द्र° CB. 4. [एक°].* 5. कलशी° CB. 6. [कुण].* 7. कुम्भ° CB. 8. कृष्ण° CB. 9. [गो°].* 10. गोधा° CB. 11. [घृत°].* 12. जाल° CB. 13. दासी° CB. 14. [द्रु°].* 15. द्रोण° CJ. 16. निर्° CB. 17. [पञ्चन्].* 18. [माला°].* 19. मुनि° CB. 20. शकृत्° CB. 21. शत° CB. 22. [सूप°].* 23. [स्तन°].*

B. 1. अ (नञ्) CBG. 2. अशीति° GH. 3. गुण° BG. 4. त्रि° G. 5. द्वि° G. 6. वि° CBG. 7. विष्णु° BG. 8. शाक्य° G. 9. शिति° CBJ. 10. शुचि° BG. 11. षष्° G. 12. सूकर° CB. 13. सूचि° CBG. 14. सूत्र° CBG. 15. स्थूणा° BG.

6B

Others: कुटी° J, जल° J, सूत्रशीति° J, सूत्रसित° J, सितसूत्र J, अलि, सूत्र and कल्यानी (Kātantra-ṭīkā).

Variants: *A*. 1. अर्ध° M. 5. कलश° J. 6. कुणि CBG. 15. द्रोणी° ŚBG.

Note: एक (A. 4) एकपदीति न पठितव्यमेकपादिति दर्शनात् (C).

50. उरःप्रभृति (P. V. 4. 151)

A. 1. अनड्वान् CB. 2. 'अर्थान्नञः' CB. 3. उपानह् CB. 4. उरस् CB. 5. दधि CB. 6. नौः CB. 7. पयस् CB. 8. पुम्स् CB. 9. मधु CB. 10. लक्ष्मी CB. 11. शालि CB. 12. सर्पिस् CB.

B. J adds दरी.

Vārtikagaṇas

1. अग्निपदादि (P. V. 1. 97)

1. अग्निपद. 2. पीलुमूल (Mbh).

2. उपवस्त्रादि (P. V. 1. 97 ; V. 1. 105)

1. उपवस्तृ. 2. प्राशितृ. Also ऋतु CBG.

3. चूडादि (P. V. 1. 97)

A. 1. चूडा. 2. श्रद्धा.

B. 1. द्वादशाह G. 2. देवयात्रा G. 3. तीर्थयात्रा G. 4. चूल H. 5. उपनयन H.

4. स्वर्गादि (P. V. 1. 111)

A. 1. स्वर्ग CBG. 2. यशस् CBG. 3. आयुष् CBG. 4. काम CBG. 5. धन CBG.

Variant: 5. वन J.

5. पुण्याहवाचनादि (P. V. 1. 111)

A. पुण्याहवाचन CBG. 2. शान्तिवाचन CBG. 3. स्वस्तिवाचन CBG.

6. चातुर्वर्ण्यादि (P. V. 1. 124)

A: 1. उपमा BG. 2. चतुराश्रम CBG. 3. चतुर्वर्ण CBG. 4. त्रिलोक CBG. 5. त्रिस्वर BG. 6. षड्गुण BG. 7. सन्निधि BG. 8. समीप BG. 9. सुख BG. 10. सेना BG. 'सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे', 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च'.

B. 1. अनन्त ŚG. 2. अनन्तर G. 3. अन्यभाव ŚG. 4. आवसथ ŚG. 5. इतिह ŚG. 6. एकभाव ŚG. 7. कवि G. 8. चतुर्युग G. 9. एदर्थ G. 10. त्रिकाल BG. 11. त्रिभाव ŚG. 12. त्रिविद्या G. 13. त्रिशब्द BG. 14. त्रिसन्ध्या BG. 15. द्विभाव

ŚG. 16. प्रधान G. 17. भेषज ŚG. 18. मणिक G. 19. माला G. 20. शील ŚG. 21. सम G. 22. सर्मान G. 23. सर्वलोक ŚJG. 24. सर्वविद्या G. 25. सर्ववेद G. 26. सोम G. 27. ह्रास G.

Others: धनुर्वेद त्रिवेद त्रिलोक चतुर्विद्या यथाकाम विश् करुणा . . .

7. ज्योत्स्नादि (P. V. 2. 103)

A. 1. ज्योत्स्ना CBG. 2. तमिस्रा CBG. 3. [कुण्डिन].* 4. कुतुप CBG. 5. विसर्प CBG. 6. विपादिका CBG.

B. 1. नखर G.

Variant: कुण्डल CBG.

Note: वेयादिक in Kā is an obvious misprint.

8. भवदादि (P. V. 3. 14)

[Omitted in CG]

1. भवद् BJ. 2. दीर्घायु BJ. 3. देवानाम्प्रिय BJ. 4. आयुष्मत् BJ.

9. आद्यादि (P. V. 4. 44)

A. 1. आदि CBG. 2. मध्य CBG. 3. पृष्ठ * CB. 4. पार्श्व CBG.

B. 1. अग्र BG. 2. अन्त BG. 3. अन्य BG. 4. इदम् BG. 5. उभय BG. 6. एक BG. 7. तद् BG. 8. पक्ष B, वक्षस् G. 9. पूर्व BG. 10. प्रमाण BG. 11. मुख BG. 12. यद् BG. 13. विश्व BG. 14. सर्व BG. 15. स्वर G.

Others: वर्ण अर्थ अभिधान . . .

Chapter VI

Many of the gaṇas in this chapter, beginning from उञ्छादि (VI. 1. 160) and ending with गौरादि (VI. 2. 194), deal with words found in the Vedas or with accent (स्वर). With regard to these, there are no corresponding gaṇas in GC.

1. पारस्करादि (P. VI. 1. 157—आकृतिगण)

A. 1. पारस्करो देशः CB. 2. कारस्करो वृक्षः CB. 3. [रथस्था नदी].* 4. किष्कुः प्रमाणम् B. 5. किष्किन्धा गुहा B. 6-7. 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' B. 8. 'प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि च' * B. 9-10. 'प्रायस्य चित्ति-चित्तयोः सुड्स्कारो वा' B.

B. 1. आचोवच B. 2. आस्कन्ध GH. 3. करस्कर GH. 4. किष्कुरु GH. 5. परोवर B. 6. वनस्पति CBG. 7. शष्कुली BG.

Variants: *A.* 3. रथस्या BJ, रथस्पा CGH. 5. Also किष्किन्ध G.

2. **उञ्छादि** (P. VI. 1. 160)

1. उञ्छ. 2. म्लेच्छ. 3. जञ्ज. 4. जल्प. 5. जप. 6. व्यध (वध). 7. 'युग कालविशेषे रथाद्युपकरणे च'. 8. गरो दूष्ये. 9–12. वेदवेगचेष्टबन्धाः करणे. 13–15. स्तुयुद्रुवश्छन्दसि. 16. वर्तनिः स्तोत्रे. 17. श्वभ्रे दरः. 18-19. साम्बतापौ भावगर्ह्याम्. 20-21. उत्तमशश्वत्तमशब्दौ सर्वत्र. 22–25. भक्ष-मन्थ-भोग-देहाः.

Variants: 3. जज्ज B. 11. वेष्ट B. 20. उत्तरोत्तम B.

Note: B adds लेह-रेव-लेखर ? 'तोदेयकौ च', 'वार्यशैकदशिकाः', etc.

3. **वृषादि** (P. VI. 1. 203—आकृतिगण)

1. वृष. 2. जन. 3. ज्वर. 4. ग्रह. 5. हय. 6. गय. 7. नय. 8. तय. 9. पयः. 10. वेद. 11. अंश. 12. दव. 13. सूद. 14. गुहा. 15-16. शमरणौ संज्ञायां सम्मतौ भावकर्मणोः. 17. मन्त्र. 18. शान्ति. 19. काम. 20. याम. 21. आरा. 22. धारा. 23. कारा. 24. वह. 25. कल्प. 26. पाद.

Variants: 19. धाति ? B. 29. वद B. B adds: महाराजिक, दाण्ड़ाजिनि, काण्डीर and पात्रिय.

4. **विस्पष्टादि** (P. VI. 2. 24)

1. विस्पष्ट. 2. विचित्र. 3. व्यक्त. 4. सम्पन्न. 5. कटु. 6. पण्डित. 7. कुशल. 8. चपल. 9. निपुण. B adds विविक्त and reads पटु for कटु.

5. **कार्तकौजपादि** (P. VI. 2. 37)

1. कार्तकौजपौ. 2. सावर्णिमाण्डूकेयौ. 3. अवन्त्यश्मकाः. 4. पैलश्यापर्णेयाः. 5. कपिश्यापर्णेयाः. 6. शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः. 7. कटुकवार्चलेयाः. 8. शाकलशुलकाः, शाकलसणकाः (केचित्). 9. शुनकधात्रेयाः.* 10. सनकबाभ्रवाः. 11. आर्चाभिमौद्गलाः.* 12. कुन्तिसुराष्ट्राः. 13. चिन्तिसुराष्ट्राः. 14. तण्डवतण्डाः. 15. गर्गवत्साः.* 16. अविमत्तकामविद्धाः. 17. बाभ्रवशालङ्कायनाः. 18. बाभ्रवदानच्युताः. 19. कठकालापाः.* 20. कठकौथुमाः.* 21. कौथुमलौकाक्षाः.* 22. स्त्रीकुमारम्. 23. मौदपैप्पलादाः. 24. वत्सजरत्. 25. सौश्रुतपार्थवाः. 26. जरामृत्यू. 27. याज्यानुवाक्ये.

Note: 1. (23). 'मौदपैप्पलादा इति द्विः पठ्यते, तस्य प्रयोजनं पक्षे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात्' Kā.

2. Nos. 9, 11, 15, 19, 20 and 21 omitted by B.*

B adds इषुश्यापर्णेयाः.

Variants: 8. °शुनकाः B. 10. शणक° B. 14. अण्ड° B.

6. **दासीभारादि** (P. VI. 2. 42—आकृतिगण)

1. दासीभार. 2. देवहूति. 3. देवजूति. 4. देवसूति. 5. देवनीति.* 6. वसुनीति. 7. ओषधि.* 8. चन्द्रमस्.*

* Omitted in B.

7. युक्तारोह्यादि (P. VI. 2. 81—आकृतिगण)

1. युक्तारोहिन्. 2. आगतरोहिन्. 3. आगतयोधिन्. 4. आगतवञ्चिन्.* 5. आगतनर्दिन्.* 6. आगतप्रहारिन्. 7. आगतमत्स्या. 8. क्षीरहोतृ. 9. भगिनीभर्तृ. 10. ग्रामगोधुक्. 11. अश्वत्रिरात्र. 12. गर्गत्रिरात्र. 13. व्युष्टत्रिरात्र. 14. शणपाद. 15. समपाद.* 16. एकशितिपाद्. 17. 'पात्रेसमितादयः'.

* Omitted in B.

Variants: 7. (आगतात्) मत्स्ये वा B. 13. गण पाद B.

8. घोषादि (P. VI. 2. 85)

A. 1. घोष. 2. कट. 3. पल्वल (पल्लव B). 4. ह्रद (हृद B). 5. बदरी (बदर B). 6. पिङ्गल. 7. पिशङ्ग. 8. शाला. 9. रक्षा. 10. शिल्पी. 11. अश्वत्थ. 12. तृण. 13. शाल्मली (शाल्मलि B). 14. मुनि. 15. प्रेक्षा.* 16. कूट.

B. 1. कुन्द B. 2. दर. 3. श्रेयस्.

9. छात्र्यादि (P. VI. 2. 86)

1. छात्रि. 2. पेलि. 3. भाण्डि. 4. व्याड़ि.* 5. आपिशलि. 6. आखण्डि. 7. आपारि.* 8. गोमि.

B reads °व्याण्डि-अण्डि-आपिशलि-गोडि-आघाटः.

10. कर्क्यादि (P. VI. 2. 87)

1. कर्की. 2. मघी (मयी B). 3. मकरी. 4. कर्कन्धू. 5. शमी. 6. करीर. 7. कटुक (कन्दुक B). 8. कुरल (कुरल B). 9. बदर.

11. मालादि (P. VI. 2. 88)

1. माला. 2. शाला. 3. शोणा. 4. द्राक्षा. 5. क्षौमा.* 6. क्षामा. 7. काञ्ची. 8. एक. 9. काम. B adds ध्राङ्क्षा.

12. ऋत्वादि (P. VI. 2. 118)

1. ऋतु. 2. दृशीक. 3. प्रतीक. 4. प्रपूर्ति. 5. हव्य. 6. भग.

13. चिहणादि (P. VI. 2. 125)

1. चिहण. 2. मडर. 3. मडुर * (मदुर B). 4. वैतुल. 5. पटत्क. 6. बैड़ालिकर्ण,* वैतालकर्णि.*, (अन्ये) वैतालिककर्ण B. 7. कुक्कुट. 8. चित्कण *, चिक्वण B (अपरे).

Note: 6. चैत्तालिकर्ण N, बैडालिकर्ण PM.

14. वर्ग्यादि (P. VI. 2. 131)

Note: 'वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते। दिगादिषु तु वर्ग-पूग-गण-पक्ष-इत्येवमादयो ये पठितास्त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः' - Kā.

15. **चूर्णादि** (P. VI. 2. 134)

1. चूर्ण. 2. करिप. 3. करिव.* 4. शाकिन.* 5. शाकट. 6. द्राक्षा. 7. तूस्त. 8. कुन्दम. 9. दलप. 10. चकन (चक्वन B, PM). 11. चमसी. 12. चौल.

16. **काण्डादि** (P. VI. 2. 135)

1. काण्ड. 2. चीर. 3. पलल. 4. सूप. 5. शाक. 6. कूल (कुल B).

17. **वनस्पत्यादि** (P. VI. 2. 140)

1. वनस्पति. 2. बृहस्पति. 3. शचीपति. 4. तनूनपात्. 5. नराशंस. 6. शुनःशेप. 7. शण्डामर्कौ. 8. तृष्णावरूत्री. 9. बम्बाविश्ववयसौ. 10. मर्मृत्युः.

18. **आचितादि** (P. VI. 2. 146)

1. आचित. 2. आस्थापित. 3. परिगृहीत. 4. निरुक्त. 5. प्रतिपन्न. 6. प्रश्लिष्ट. 7. उपहत (उपद्रुत B). 8. उपस्थित (उपस्थापित). 9. संहिताऽगवि. B adds उपश्लिष्ट.

19. **प्रवृद्धादि** (P. VI. 2. 147—आकृतिगण)

1. प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः. 2. प्रयुक्ताः सक्तवः (प्रयुक्ताः सक्तिषु B). 3. आकर्षेऽवहितः, अवहितो भोगेषु. 4. खट्वारूढ़. 5. कविशस्तः (आकृतिगणत्वात्). 6. पनरुत्स्यूतम्. 7. वासो देयम्. 8. पुनर्निष्कृतो रथः.

20. **याजकादि** (P. VI. 2. 151) = याजकादि. P. II. 2. 9.

21. **चार्वादि** (P. VI. 2. 160)

1. चारु. 2. साधु. 3. यौधिक. 4. अनङ्गमेजय. 5. वदान्य. 6. अकस्मात्. 7–12. वर्तमान-वर्धमान-त्वरमाण-ध्रियमान-रोचमान-*शोभमानाः* संज्ञायाम्. 13–15. विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते. 16. गृहपति. 17. गृहपतिक. 18-19. राजाह्नोश्छन्दसि (अहन्, राजानोऽच्छन्दसि B).

22. **सुखादि** (VI. 2. 170) = सुखादि (III. 1. 18)

23. **गुणादि** (P. VI. 2. 176—आकृतिगण)

1. गुण. 2. अक्षर. 3. सूक्त. 4. अध्याय. 5. छन्दोमान.

24. **निरुदकादि** (P. VI. 2. 184)

1. निरुदक. 2. निरुलप B, निरुपल* (अन्ये). 3. निर्मशक. 4. निर्मक्षिक. 5. निष्कालक B, निष्कालिक (अन्ये) B. 6. निष्पेष. 7. सुस्तरीप B, निस्तरीप (केचित्) B, निस्तरीक* (अपरे), निस्तरिक B. 8. निरजिन. 9. उदजिन. 10. उपाजिन. 11. परिहस्त. 12. परिपाद. 13. परिकेश. 14. परिकर्ष. B adds निर्वेप.

25. अंश्वादि (P. VI. 2. 193)

1. अंशु. 2. जन. 3. राजन्. 4. रोटक (खेटक B). 5. अजिर. 6. आर्द्रा. 7. श्रवण. 8. कृत्तिका. 9. अर्ध. 10. पुर.

26. गौरादि (P. VI. 2. 194)

1. गौर. 2. नैष. 3. तैल. 4. लेट. 5. लोट. 6. जिह्वा. 7. कृष्णा. 8. कन्या. 9. गुड़. 10. कल्प. 11. पाद.

27. प्रियादि (P. VI. 3. 34)

A. 1. [अम्बा].* 2. कल्याणी CB. 3. कान्ता BJ. 4. क्षान्ता B. 5. चपला BJ. 6. दुर्भगा BJ. 7. दुहितृ CB. 8. प्रिया CB. 9. [भक्ति] HJ. 10. मनोज्ञा CB. 11. वामा B. 12. सचिवा BJ. 13. समा BJ. 14. सुभगा CB.

B. 1. तनया B. 2. निचिता G. 3. बाला B, बाल्या G. 4. वामना CB. 5. स्वा BJH.

Note: A. 9. 'दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम्' Kā. B has a sūtra (VI. 2. 46) 'भक्तौ च कर्मसाधनायाम्', 'दृढं भक्तिरस्येति वाक्यं पदसंस्कारे' Durghaṭa°. So also G. N suggests स्त्रिय: पुंवदिति योगविभाग:.

28. तसिलादि (P. VI. 3. 35)

'तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्यम् — एतसौ, तरप्तमपौ, चरट्जातीयरौ, कल्पब्देश्य-देशीयर:, रूपप्पाशपौ, थम्थालौ, दार्हिलौ, तिल्थ्यनौ' Mbh. Kā reads तिल्तातिलौ also. B enumerates त्रल्-तस्-चरट्, कल्पब्-देश्य-रूपप्-पाशप्-छस्-थ्यन्.

29. पृषोदरादि (P. VI. 3. 109—आकृतिगण)

A. 1. अश्वत्थ CB. 2. उलूखल B. 3. कपित्थ CB. 4. जीमूत CB. 5. पिशाच CB. 6. पृषोदर CB. 7. पृषोद्वान C. 8. बलाहक CB. 9. बृसी CB. 10. मयूर CB. 11. श्मशान CB.

Variant: 2. उदूखल.

Note: अश्वत्थ and कपित्थ are added by Kā. No set of grammatical rules, however large, can possibly offer derivation of *all* the words of a language. Recourse is taken to this sūtra by commentators very frequently but it seems that originally the rule referred to compound words only. In many cases the derivation offered is, as may be expected, extremely fanciful. It may be noted that G includes पृषोदरादि in समासगणाध्याय.

The following words are noted in the Gaṇaratna° which very properly includes शकन्ध्वादि in the list:

B. 1. अलूक. 2. अवट. 3. अश्वत्थामन्. 4. आढ्य. 5. आरग्वध. 6. आशीविष. 7. उलूक. 8. उर्वशी. 9. कलविङ्क. 10. कान्दिशीक. 11. कितव. 12.

कुञ्जर. 13. कृकलाश. 14. गभस्ति. 15. चिखल्ल. 16. दर्वित्थ. 17. दिवौकस् 18. द्वापर. 19. द्वार. 20. धूर्जटि. 21. निर्लयनी. 22. पलाश. 23. पश्चार्ध. 24. पारापत. 25. पुरुष. 26. पुरोडाश. 27. भ्रमर. 28. महित्थ. 29. महिष 30. मृग. 31. मुसल. 32. मृणाल. 33. मेखला. 34. वड़वा, 35. वानमन्तरा. 36. विड़ाल. 37. विडौजस्. 38. सिंह. 39. सृगाल. 40. स्वर. 41. हेरम्ब.

Some words noted by commentators on works on grammar are:

C. 1. अङ्गन(ण). 2. अटवी. 3. अधोक्षज. 4. अहमहमिका. 5. उदुम्बर. 6. उष्णिह्. 7. कन्दर्प. 8. किकीदिवि. 9. किष्किन्ध्या. 10. कीचक. 11. कुद्दाल. 12. कुम्भ. 13. गन्धर्व. 14. ग्रामटिका. 15. जिन. 16. तथता. 17. त्रिपिष्टप. 18. तृष्टुभ्. 19. निष्क. 20. पर्शु. 21. पश्वंध. 22. पर्षद्. 23. पुद्गल. 24. पुरातन. 25. पृथिवि. 26. भिस्सटा. 27. भूर्लोक. 28. मकर. 29. ममता. 30. मार्ष. 31. मुकुल. 32. मुहूर्त. 33. यस्क. 34. रत्न. 35. लुलाप. 36. वधूटी. 37. वलीवर्द. 38. ष्ठीवन. 39. समर्थ. 40. साधारण. 41. सीवन. 42. स्वर्ण [उष्णिह् निष्क पर्शु पर्षद् पुरातन मुहूर्त यस्क, etc., are found in the Aṣṭādhyāyī itself].

A selection of words derived by commentators (क्षीरस्वामी and भानुजी) of the अमरकोष is given below :

D. 1. अम्ललोणिका. 2. अलगर्द. 3. अवहित्था. 4. आमिक्षा. 5. इङ्गुदी. 6. उधारु. 7. उल्वण. 8. ओघ. 9. ककुद. 10. ककुभ. 11. कङ्कण. 12. कफोणि. 13. कल्मष. 14. कस्तूरी. 15. कह्लार. 16. किसलय. 17. कुकुन्दर. 18. कुक्कुट. 19. कुटज. 20. कुज. 21. कुडच. 22. कुन्द. 23. कुपूय. 24. कुलत्थ. 25. कुल्माष. 26. कुसुम्भ. 27. कुब्ज. 28. केशर. 29. कोद्रव. 30. कोविदार. 31. क्षत्र. 32. क्ष्वेड़. 33. क्षेपणी. 34. गरुड. 35. गहन. 36. गुह्यक. 37. गृष्टि. 38. ग्रावन्. 39. चव्य. 40. चूचुक. 41. चूत. 42. चोच. 43. झिल्लिका. 44. तर्क. 45. तापिच्छ. 46. तामरस. 47. ताम्बूल. 48. तिथि. 49. तुन्द. 50. त्रेता. 51. दुकूल. 52. धत्तूर. 53. धवल. 54. धैवत. 55. नक्तक. 56. निषध. 57. न्यूङ्ख. 58. पञ्जर. 59. पञ्जिका. 60. पाटच्चर. 61. पाण्डु. 62. पाषण्ड. 63. पित्त. 64. पिप्पली. 65. पुच्छ. 66. पुरन्ध्री. 67. पुक्वस. 68. पृक्वा. 69. पोगण्ड. 70. फटा. 71. बीज. 72. भट्टारक. 73. भृकुटी. 74. मतल्लिका. 75. मयूख. 76. मसृण. 77. माध्वीक. 78. मारिष. 79. यकृत्. 80. यौतुक. 81. लङ्का. 82. लवण. 83. लीला. 84. विन्ध्य. 85. विपश्चित्. 86. विरिञ्चि. 87. वीथी. 88. व्रीहि. 89. व्रतती. 90. शतद्रु. 91. शतह्रदा. 92. शफ. 93. शिंशपा. 94. शिश्न. 95. शीर्ष. 96. शृङ्खल. 97. सिकता. 98. सुरभि. 99. सुन्दर. 100. सैरन्ध्री. 101. स्याल. 102. स्कन्ध. 103. स्फिच्. 104. ह्रद . . .

Some of these words are undoubtedly of non-Aryan origin. Some may be derived otherwise also. सिंह has been derived from √सिच् in Uṇ (V. 62.) ('सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च') and also from √हिंस् by वर्णविपर्यय. Similarly हंस has been derived from √हन् in Uṇ (III. 61) ('वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः') and

also by वर्णागम, i.e. हन्+स, cf. 'संज्ञाशब्दानां कथञ्चिद् व्युत्पत्तिः', 'उणादिशास्त्रे मयूरमहिषादीनां व्युत्पादितानामपि पुनरत्र व्युत्पादनमनेकधापि सञ्ज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम्' G. Reference is to 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' Uṇ (IV. 96) and 'अविमह्योष्टिषच्' Uṇ (I. 44).

30. कोटरादि (P. VI. 3. 117)

A. 1. कोटर CB. 2. [पुरक].* 3. मिश्रक CB. 4. [सारिक]. 5. सिध्रक CB.

Variants: 2. पुरग BGH. 4. शारिक B.

31. किंशुलकादि (P. VI. 3. 117)

A. 1. अञ्जन CB. 2. किंशुक CB. 3. किंशुलक B. 4. कुक्कुट BH. 5. भञ्जन CB. 6. लोहित BH. 7. [साल्वक].*

B. 1. खञ्ज G. 2. खड्डन BH. 3. नल BJ. 4. पिङ्गल BH.

Variants: A. 3. किंशुलूक J. 5. भाञ्जन Ś (G)H. 7. साल्व BH, शल्व, शाल्व G.

32. अजिरादि (P. VI. 3. 119—आकृतिगण B)

A. 1. अजिर CB. 2. खदिर CB. 3. चक्रवाक CB. 4. पुलिन CB. 5. [हंसकारण्डव]* H.

B. 1. अलङ्कार BG. 2. करीर G. 3. खपुर BG. 4. मलय CB. 5. मल्य(?) B. 6. शशाङ्क G. 7. स्थलिन B. 8. हिरण्य G. 9. स्थविर G.

Variants: A. 4. अलिन J. 5. कारण्ड J, कारण्डव CBG.

33. शरादि (P. VI. 3. 120—आकृतिगण)

A. 1. अहि CB. 2. कपि CJ. 3. धूम CB. 4. मणि * CBJ. 5. मुनि C. 6. वंश CB. 7. शर CB. 8. शुचि CB. 9. हनु B.

B. 1. ऋषि G. 2. कुश BG. 3. पद्म G. 4. भोग G. 5. मृग G. 6. वात G. 7. वार्द GH. 8. वेट GH.

Others: अलि चन्द्र पक्ष ...

Variant: A. 2. कवि B.

Note: B combines with 32. अजिरादि.

Vārtikagaṇas

1. विश्वजनादि (P. VI. 1. 76)

1. विश्वजन. 2. नञ्.

2. **शकन्ध्वादि** (P. VI. 1. 94. Included in पृषोदरादि GH)

1. शकन्धु. 2. कुलटा. 3. सीमन्तः केशेषु.

Others: **दुर्घट-वृत्ति** notes: शुद्धोदन, समसन अर्धसन धन्वन्तरि; also पतञ्जलि B. त्वै C. न्वै C. प्रध्ययन H. मार्तण्ड .... Commentators on अमरकोष note: कुद्दाल, कर्कटी, गन्धर्व, वायसोलि, मिश्रेय, विन्ध्य, पुष्पवन्त, शिखण्ड, कर्पट, रथिन, सुन्दर दुन्दुभि, कुन्द, श्यामक, मञ्जरी, etc. *See also* पृषोदरादि.

3. **त्रिचक्रादि** (P. VI. 2. 199—आकृतिगण)

1. त्रिचक्र. 2. त्रिबन्धुर (त्रिबन्धु B). 3. त्रिवृत्.

Note: We find reference to मरुद्वृधादि and वतण्डचादि in Mbh (VI. 2. 106 and VI. 3. 34) respectively, without enumeration.

4. **कुक्कुटादि** (P. VI. 3. 42)

1. कुक्कुटा. 2. मृगी. 3. काकी. Also मयूरी G, हंसी G.

5. **अण्डादि** (P. VI. 3. 42)

1. अण्ड. 2. पद. 3. शाव. Also क्षीर G, गद्गदा G, चपला G.

6. **पील्वादि** (P. VI. 3. 121)

1. पीलु. 2. दारु.

7. **प्रतिवेशादि** (P. VI. 3. 122)
[Omitted in B]

1. प्रतिवेश. 2. प्रतिरोध..

Chapter VII

1. **स्नात्व्यादि** (P. VII. 1. 49—आकृतिगण)

1. पीत्वी. 2. स्नात्वी.

2. **द्वारादि** (P. VII. 3. 4)

A. 1. द्वार CB. 2. व्यल्कश * CB. 3. श्वन् CB. 4. श्वादंष्ट्रा C. 5. स्फ्यकृत CB. 6. स्व CB. 7. स्वग्राम CB. 8. स्वर् CB. 9. स्वर CB. 10. स्वस्ति CB. 11. स्वादुमृदु * CB. 12. स्वाध्याय CB.

B. 1. द्वारपाल G. 2. श्वस् B. 3. स्वर्गमन CJ.

Variants: A. 2. व्यल्कस JGH. 5. Also स्फ्यकृत् G. 11. स्वादुष्य J, स्वादुमृद् G.

Note: Inclusion of स्वाध्याय is not approved by Mbh.

3. स्वागतादि (P. VII. 3. 7)

A. 1. व्यङ्ग CB. 2. व्यत् CB. 3. व्यवहार CB. 4. स्वङ्ग CB. 5. स्वध्वर CB. 6. [स्वपति] J. 7. स्वागत CB.

B. 1. व्यायाम BG. 2. स्वजन G.

Note: 1. 'न्याङ्कवमिति निरुक्तम्' Kā. 2. स्वभाव. *See* Durghaṭa° (VII. 3. 4). 3. स्वपति : C says : स्वग्रहणेनैव सिद्धे स्वग्रामादिपाठादिह न भवति, स्वापतेयमिति। So also लघुशब्देन्दु°, etc.

4. अनुशतिकादि (P. VII. 3. 20—आकृतिगण)

A. 1. [अङ्गारवेणु]* V(G). 2. अधिदेव CB. 3. अधिभूत BJ. 4. अनुशतिक CB. 5. अनुसंवत्सर CB. 6. अनुसंवरण BJ. 7. [अनुहरत्].* 8. अनुहोड़ CB. 9. अभिगम CB. 10. [असिहत्य] H. 11. इहलोक CB. 12. उदकशुद्ध BG. 13. कुरुकत CB. 14. कुरुपञ्चाल CB. 15. चतुर्विद्या CB. 16. परलोक CB. 17. परस्त्री CJ. 18. पुष्करसद् CJ. 19. प्रयोग CB. 20. बध्योग CB. 21. 'राजपुरुष ष्यञि' CB. 22. सर्वपुरुष CB. 23. सर्वभूमि CB. 24. सर्वलोक BJ. 25. सूत्रनड़ CB.

B. 1. अधेनु (G)H. 2. अजातशत्रु G. 3. अस्यहत्य B(J), अस्यहत्या G, अस्यहेतु (G)H. 4. 'परिमण्डल ष्यञि' BG. 5. 'प्रतिभू ष्यञि' BG. 6. शतकुम्भ BG. 7. सङ्क्रम G. 8. सर्ववेद ष्यञि GH. 9. सुखशयन BG.

Others: 1. अनिषाद H. 2. अध्यय J. 3. अनुवाहु J.

Variants: *A.* 1. अगारवेणु JBG, अगारधेनु C. 7. अनुरहत् CBG, अन्तरहत् M. 10. असिहत्या CJ, अस्यहेति CJG. 12. उदकशुद्धि C. 25. सूत्रनट J.

5. न्यङ्क्वादि (P. VII. 3. 53)

[Omitted in G]

A. 1. [अक्षेपाक (केचित्)]. 2. अनुषङ्ग CB. 3. अर्घ (संज्ञायाम्) CB. 4. अवदाघ (संज्ञायाम्) CB. 5. अवसर्ग CB. 6. उपसर्ग B. 7. उलूकपाक CB. 8. कपोतपाक CB. 9. तक्र CB. 10. दूरेपाक, दूरेपाका, दूरेपाकू CB. 11. निदाघ (संज्ञायाम्) CB. 12. न्यङ्कु CB. 13. न्यग्रोध CB. 14. फलेपाक, फलेपाका, फलेपाकू CB. 15. भृगु CB. 16. मद्गु CB. 17. मांसपाक CB. 18. मेघ CB. 19. वक्र CB. 20. वीरुध् CB. 21. व्यतिषङ्ग CB. 22. श्वपाक CB.

B. 1. ओकस् CB. 2. ओघ B. 3. क्षणेपाक CH. 4. दृक् C. 5. रोक BH. 6. शोक BH.

Others: अनुवाक H, उद्ग H, न्योक H, सोमप्रवाक H, °योग H.

Vārtikagaṇas

1. **क्षिपकादि** (VII. 3. 45—आकृतिगण G)

A. 1. 'अष्टका पितृदैवत्ये' B.* 2. क्षिपका B. 3. 'तारका ज्योतिषि' B. 4. ध्रुवका B. 5. 'वर्णका तान्तवे' B. 6. 'वर्तका शकुनौ' B.

B. 1. अलका BG. 2. अवका G. 3. इष्टका BG. 4. एड़का BG. 5. एरका BG. 6. कन्यका BG. 7. करका BG. 8. चटका BG. 9. चरका BG. 10. दण्डका BG. 11. देवका G. 12. द्वारका G. 13. धारका G. 14. धुक्का BG. 15. पिप्पका BG. 16. बका G. 17. मेनका BG. 18. रेवका G. 19. लहका BG. 20. वलाका B. 21. सेवका G.

Others: इण्वका.

2. **पावकादि** (छन्दसि) (P. VII. 3. 45)

1. पावका. 2. अलोमका.

3. **काण्यादि** (P. VII. 4. 3)

1. 'काणि-राणि-श्राणि-भाणि-हेठि-लोपयः' (Mbh).
2. 'कण-वण-भण-श्रण-लप-ह्वेआञ्च' (B. VII. 1. 77).
3. '. . . कण-रण-बण-भण-श्रण-ह्वे-हेठ-लुट-लुप-लपां वा' (H. IV. 2. 36).

Cf. SK. : 'ह्वायि-वाणि-लोठि-लापयश्चत्वारोऽधिका न्यासे, चाणि लोटी इत्यप्यन्यत्र। इत्थं द्वादश।'.

CHAPTER VIII

1. **गोत्रादि** (P. VIII. 1. 27, 69)

[None in GC]

1. अवचक्षण. 2. गोत्र B. 3. नाम वा B. 4. न्याय B. 5. प्रकथन B. 6. प्रचक्षण B. 7. प्रत्ययन. 8. प्रदशन. 9. प्रपञ्च. 10. प्रयजन. 11. प्रवचन B. 12. प्रहसन B. 13. प्राय B. 14. ब्रुव B. 15. भूयिष्ठ B. 16. विचक्षण B. 17. स्वाध्याय B.

B omits 1, 7–10 and reads 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोर्नाम वा' for 3. नाम वा.

2. **काष्ठादि** (P. VIII. 1. 67)

[None in CG]

1. अति B. 2. अद्भुत B. 3. अनुक्त. 4. अमातापुत्र B. 5. अयुत B. 6. काष्ठ B. 7. घोर B. 8. दारुण B. 9. परम B. 10. भृश B. 11. सु B.

B adds : 1. अनाज्ञात. 2. वंश.

3. **यवादि** (P. VIII. 2. 9—आकृतिगण)

A. 1. इक्षु CB. 2. ऊर्मि CB. 3. ककुत् CB. 4. कृमि CB. 5. कुञ्चा B. 6. गरुत् B. 7. दल्मि B. 8. द्राक्षा B. 9. द्रु CB. 10. [धूम].* 11. ध्वजि B. 12. [ध्रजि]. 13. भूमि B. 14. [मण्ड].* 15. मधु B. 16. यव CB. 17. वशा* C. 18. [सञ्जि].* 19. हरित् B.

B. 1. अंशुक BG. 2. इन्दु BG. 3. कान्ति CBG. 4. गो BG. 5. चारु CBG. 6. तिमि BG. 7. ध्राक्षा BG. 8. बन्धु CBG. 9. बिन्दु BG. 10. भानु BG. 11. मद G. 12. वसु B. 13. वासस् BG. 14. शिम्बि CBG. 15. श्री G. 16. श्रु BG. 17. सानु BG. 18. हनु BG. 19. हरि BG.

Others: क्षामि धुरन्धर ज्योतिस् H, महिष् H, वर्ण वस्तु सिद्धि रश्मि . . .

4. **कस्कादि** (P. VIII. 3. 48—आकृतिगण)

A. 1. [अयस्काण्ड] JH. 2. कस्क CB. 3. कांस्कान् B. 4. कौतस्कुत CB. 5. धनुष्कपाल CB. 6. [बर्हिष्पूल] H. 7. भ्रातुष्पुत्र CB. 8. मेदस्पिण्ड CB. 9. यजुष्पात्र CB. 10. शुनष्कर्ण CB. 11. सद्यस्काल CB. 12. सद्यस्क्री CJ. 13. सर्पिष्कुण्डिका CB.

B. 1. अयस्कार B. 2. अहस्कर BG. 3. तमस्काण्ड B. 4. दिवस्पति G. 5. भास्कर CBG. 6. वहिष्कपाल G. 7. रजस्कर्णी BG.

Others: अयस्कान्त H, अयस्कुण्ड H, तमस्कान्त H . . .

Note: 'कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थो व्यपेक्षायां नित्यार्थः' (SK).

5. **सुषामादि** (P. VIII. 3. 98—आकृतिगण).

A. 1. गौरिषक्थ संज्ञायाम्* CBJ. 2. [जलाषाह]. 3. दुःषन्धि CB. 4. दुःषामा CB. 5. दुःषेध CB. 6. दुन्दुभिषेवन * BJ. 7. दुष्ठु CJ. 8. निःषन्धि CB. 9. निःषामा CB. 10. निःषेध CB. 11. [नौषेवन].* 12. प्रतिष्णिका B. 13. सुषन्धि CB. 14. सुषामा CB. 15. सुष्ठु CJ.

B. 1. अन्तिषत् G. 2. अपष्ठु CG. 3. तुराषाह् BG. 4. दिविषत् G. 5. निषेध G. 6. सुषमा G. 7. सुषीम G. 8. सुषेध G.

Others: उपष्टब्ध (Durghaṭa°); सव्येष्ठृ, परमेष्ठी (Bhāṣāvṛtti); अनुष्टुभ्, त्रिष्टुभ् (Mādhava).

Variants: A. 1. गौरीषक्थ G. 6. दुन्दुभिषेचन G. 11. नौषेचिका CG, नौषिका V(G), also नौषेचन G, नौषेधिका B, नौषेविका J.

6. **क्षुभ्नादि** (P. VIII. 4. 39—आकृतिगण)

A. 1. √क्षुभ् CB. 2. √तृप् CB. 3. √नृत्, यङि CB. 4. 'आचार्यानीदणत्वञ्च' CB. 5. नृनमन CB. 6–14. उत्तरपदानि—°अग्नि CB, °अनूप CB, °गहन CJ, °नगर संज्ञायाम् CB, °नन्दन CB, °नन्दिन् CB, °नर्तन CB, °निवास CB, °निवेश CB. 15. 'इरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम्'.

इरिकादि—1. इरिका° B. 2. कर्मार° B. 3. [कुबेर]° J. 4. तिमिर° B. 5. [समीर°] J. 6. [हरि°] J. Also मिरिका°, *see* VIII. 4. 6. भद्रिका° M.

B. 1. चतुर्हायन G. 2. °नद BG. 3. °नदी BG. 4. °नदन B. 5. °नद्धन ? B. 6. °नहन B. 7. नरवाहन G. 8. °नादिन् B. 9. °निवेशन G. 10. °नृत्त B. 11. °नटन B.

There are many other words which do not take ण. Durghaṭa° notes दुर्नामन्, शास्त्रवाक्यानि, ब्रह्मघ्न, शत्रुघ्न वृत्रघ्न स्रुघ्न तुर्याङ्गानाम् छात्रगोमिना चन्द्रगोमिना. The Bhāṣāvṛtti notes कुरुमुख्यानाम्, अग्रगामिनि प्रपक्वानि क्षत्रिययूना दुर्नय प्रख्यान पर्याख्यान ; B notes आचार्यभोगीन ; Mugdhabodha commentators note चित्रभानु त्रिनयन त्रिनेत्र दुर्नद्ध नरनारायण परमानन्द पुनर्नवा वारिनिधि रमानाथ सुमन्त्रनेत्र हरिनाथ, etc. Also व्याघ्रनख.

Note: 1. *A.* 9–11. C has 'नन्दिननन्दननगराणां हरेः'. 2. नरवाहन is commented on in Durghaṭa°.

Vārtikagaṇas

1. **अहरादि**. 2. **पत्यादि** (P. VIII. 2. 70).

अहः गीः धूः. पति. (पुत्र, गण).

3. **इरिकादि** (P. VIII. 4. 6). *See* क्षुभ्नादि (P. VIII. 4. 39).

4. **गिरिनद्यादि** (P. VIII. 4. 10—आकृतिगण).

गिरिनदी, चक्रनदी. G adds गिरिनख, गिरिनद्ध वक्रनदी वक्रनितम्ब तूर्यमान माषोन ऋगयन.

5. **युवादि** (P. VIII. 4. 11)

युवन्, अहन्.

THE END

APPENDIX

An Alphabetical List of the Gaṇas

1. अंश्वादयः (VI. 2. 193). 2. अक्षद्यूतादयः (IV. 4. 19). 3. अङ्गुल्यादयः (V. 3. 108). 4. अजादयः (IV. 1. 4). 5. अजिरादयः (VI. 3. 119). 6. अनुप्रवचनादयः (V. 1. 111). 7. अनुशतिकादयः (VII. 3. 20). 8. अपूपादयः (V. 1. 4). 9. अरीहणादयः (IV. 2. 80). 10. अर्धर्चादयः (II. 4. 31). 11. अर्श आदयः (V. 2. 129). 12. अश्मादयः (IV. 2. 80). 13. अश्वादयः (IV. 1. 110). 14. अश्वादयः (V. 1. 39). 15. अश्वपत्यादयः (IV. 1. 84). 16. आकर्षादयः (V. 2. 4). 17. आचितादयः (VI. 2. 146). 18. आहिताग्न्यादयः (II. 2. 37). 19. इन्द्रजननादयः (IV. 3. 88). 20. इष्टादयः (V. 2. 88). 21. उक्थादयः (IV. 2. 60). 22. उञ्छादयः (VI. 1. 160). 23. उत्करादयः (IV. 2. 90). 24. उत्सादयः (IV. 1. 86). 25. उत्सङ्गादयः (IV. 4. 15). 26. उद्गात्रादयः (V. 1. 129). 27. उपकादयः (II. 4. 69). 28. उरःप्रभृतयः (V. 4. 151). 29. ऊर्यादयः (I. 4. 61). 30. ऋगयनादयः (IV. 3. 73). 31. ऋश्यादयः (IV. 2. 80). 32. ऐषुकार्यादयः (IV. 2. 54). 33. कच्छादयः (IV. 2. 233). 34. कडारादयः (II. 2. 38). 35. कण्ड्वादयः (III. 1. 27). 36. कण्वादयः (IV. 1. 105). 37. कत्र्यादयः (IV. 2. 95). 38. कथादयः (IV. 4. 102). 39. कम्बोजादयः (IV. 1. 173). 40. कर्क्यादयः (VI. 2. 87). 41. कर्णादयः (IV. 2. 80). 42. कर्णादयः (V. 2. 24). 43. कल्याणादयः (IV. 1. 126). 44. कस्कादयः (VIII. 3. 48). 45. कार्तकौजपादयः (VI. 2. 37). 46. काशादयः (IV. 2. 80). 47. काश्यादयः (IV. 2. 116). 48. काष्ठादयः (VIII. 1. 67). 49. किंशुलकादयः (VI. 3. 117). 50. किशरादयः (IV. 4. 53). 51. कुञ्जादयः (IV. 1. 98). 52. कुमुदादयः (IV. 2. 80). 53. कुमुदादयः (IV. 2. 80). 54. कुम्भपद्यादयः (V. 4. 139). 55. कुर्वादयः (IV. 1. 151). 56. कुलालादयः (IV. 3. 118). 57. कृतादयः (II. 1. 59). 58. कृशाश्वादयः (IV. 2. 80). 59. कोटरादयः (VI. 3. 117). 60. क्रत्वादयः (VI. 2. 118). 61. क्रमादयः (IV. 2. 61). 62. क्रोडादयः (IV. 1. 56). 63. क्रौड्यादयः (IV. 1. 80). 64. क्षुभ्नादयः (VIII. 4. 39). 65. खण्डिकादयः (IV. 2. 45). 66. गम्यादयः (III. 3. 33). 67. गर्गादयः (IV. 1. 105). 68. गवादयः (V. 1. 2). 69. गवाश्वप्रभृतीनि (II. 4. 11). 70. गहादयः (IV. 2. 138). 71. गुडादयः (IV. 4. 103). 72. गुणादयः (VI. 2. 176). 73. गृष्ट्यादयः (IV. 1. 136). 74. गोत्रादीनि (VIII. 1. 27. 69). 75. गोपवनादयः (II. 4. 67). 76. गोषदादयः (V. 2. 62). 77. गौरादयः (IV. 1. 41). 78. गौरादयः (VI. 2. 194). 79. ग्रहादयः (III. 1. 134). 80. घोषादयः (VI. 2. 85). 81. चादयः (I. 4. 57). 82. चार्वादयः (VI. 2. 160). 83. चिहणादयः (VI. 2. 125). 84. चूर्णादीनि (VI. 2. 134). 85. छत्रादीनि (IV. 4. 62). 86. छात्र्यादयः (VI. 2. 86). 87. छेदादयः (V. 1. 64). 88. तक्षशिलादयः (IV. 3. 93). 89. तसिलादयः (VI. 3. 35). 90. तारकादयः (V. 2. 36). 91. तालादयः (IV. 3. 150). 92. तिकादयः (IV. 1. 154). 93. तिककितवादयः (II. 4. 68). 94. तिष्ठद्गुप्रभृतीनि (II. 1. 17). 95. तुन्दादयः (V. 2. 117). 96. तृणादयः (IV.

2. 80). 97. तौल्वल्यादय: (II. 4. 61). 98. त्यदादय: (I. 1. 74, I. 2. 72, III. 2. 60, VII. 2. 102 (*vide* सर्वादि). 99. दण्डादय (V. 1. 66). 100. दधिपय-आदीनि (II. 4. 14). 101. दामन्यादय: (V. 3. 116). 102. दासीभारा: (VI. 2. 42). 103. दिगादय: (IV. 3. 54). 104. दृढ़ादय: (V. 1. 123). 105. देवपथादय: (V. 3. 100). 106. द्वारादय: (VII. 3. 4). 107. द्विदण्डयादय: (V. 4. 128). 108. द्वयादय: (V. 3. 2). ; *see* सर्वादि. 109. धूमादय: (IV. 2. 127). 110. नड़ादय: (IV. 1. 99). 111. नड़ादय: (IV. 2. 91). 112. नद्यादय: (IV. 2. 97). 113. नन्द्यादय: (III. 1. 134). 114. निरुदकादीनि (VI. 2. 184). 115. निष्कादय: (V. 1. 20). 116. न्यङ्क्वादय: (VII. 3. 53). 117. पङ्क्त्यादय: (IV. 2. 80). 118. पचादय: (III. 1. 134). 119. पदादय: (VI. 1. 167); *see* (VI. 1. 62). 120. पर्पादय: (IV. 4. 10). 121. पर्श्वादय: (V. 3. 117). 122. पलद्यादय: (IV. 2. 110). 123. पलाशादय: (IV. 3. 139). 124. पात्रेसमितादय: (II. 1. 48). 125. पामादय: (V. 2. 100). 126. पारस्करप्रभृतीनि (VI. 1. 157). 127. पाशादय: (IV. 2. 49). 128. पिच्छादय: (V. 2. 100). 129. पीलवादय: (V. 2. 24). 130. पुरोहितादय: (V. 1. 128). 131. पुष्करादय: (V. 2. 135). 132. पृथ्वादय: (V. 1. 122). 133. पृषोदरादीनि (VI. 3. 109). 134. पैलादय: (II. 4. 59). 135. प्रगद्यादय: (IV. 2. 80). 136. प्रज्ञादय: (V. 4. 38). 137. प्रतिजनादय: (IV. 4. 99). 138. प्रवृद्धादय: (VI. 2. 147). 139. प्रादय: (I. 4. 58). 140. प्रियादय: (VI. 3. 34). 141. प्रेक्षादय: (IV. 2. 80). 142. प्लक्षादय: (IV. 3. 162). 143. बलादय: (IV. 2. 80). 144. बलादय: (V. 2. 136). 145. बह्वादय: (IV. 1. 45). 146. बाह्वा-दय: (IV. 1. 96). 147. बिदादय: (IV. 1. 104). 148. बिल्वकादय: (VI. 4. 153); *see* नड़ादि (IV. 2. 91). 149. बिल्वादय: (IV. 3. 134). 150. ब्राह्मणादय: (V. 1. 124). 151. भर्गादय: (IV. 1. 176). 152. भस्त्रादय: (IV. 4. 16). 153. भिक्षादय: (IV. 2. 38). 154. भिदादय: (III. 3. 104). 155. भीमादय: (III. 4. 74). 156. भृशादय: (III. 1. 12). 157. भौरिक्यादय: (IV. 2. 54). 158. मध्वादय: (IV. 2. 86). 159. मनोज्ञादय: (V. 1. 133). 160. मयूरव्यंसकादय: (II. 1. 72). 161. महिष्यादय: (IV. 4. 48). 162. मालादय: (V. 2. 88). 163. यवादय: (VIII. 2. 9). 164. यस्का-दय: (II. 4. 63). 165. याजकादय: (II. 2. 9; VI. 2. 151). 166. यावादय: (V. 4. 29). 167. युक्तारोह्यादय: (VI. 2. 81). 168. युवादय: (V. 1. 130). 169. यौधेयादय: (IV. 1. 176); यौधेयादय: (V. 3. 117) is identical. 170. रजतादय: (IV. 3. 152). 171. रसादय: (V. 2. 95). 172. राजदन्तादय: (II. 2. 31). 173. राजन्यादय: (IV. 2. 53). 174. रेवत्यादय: (IV. 1. 146). 175. रैवतिकादय: (IV. 3. 131). 176. लोमादय: (V. 2. 100). 177. लोहितादय: (III. 1. 13). 178. लोहितादय: (IV. 1. 18). 179. वंशादय: (V. 1. 50). 180. वनस्पत्यादय: (VI. 2. 180). 181. वरनादय: (IV. 2. 82). 182. वराहादय: (IV. 2. 80). 183. वर्ग्यादय: (VI. 2. 131); *see* दिगादय: (IV. 3. 54). 184. वसन्तादय: (IV. 2. 63). 185. वाकिनादय: (IV. 1. 158). 186. विनयादय: (V. 4. 34). 187. विमुक्तादय: (V. 2. 61). 188. विस्पष्टा-दीनि (VI. 2. 24). 189. वृषादय: (VI. 1. 203). 190. वेतनादय: (IV. 4. 12). 191. व्याघ्रादय: (II. 1. 56). 192. व्युष्टादय: (V. 1. 97). 193. व्रीह्यादय: (V. 2. 116). 194. शण्डिकादय: (IV. 3. 92). 195. शरत्प्रभृतय: (V. 4. 107). 196. शरादय:

7

(IV. 3. 142). 197. शरादयः (VI. 3. 120). 198. शर्करादयः (V. 3. 107). 199. शाखादयः (V. 3. 103). 200. शार्ङ्गरवादयः (IV. 1. 173). 201. शिवादयः (IV. 1. 112). 202. शुण्डिकादयः (IV. 3. 76). 203. शौण्डादयः (II. 1. 40). 204. शौनकादयः (IV. 3. 106). 205. श्रमणादयः (II. 1. 70). 206. श्रेण्यादयः (II. 1. 59). 207. सख्यादयः (IV. 2. 80). 208. सङ्कलादिभ्यः (IV. 2. 75). 209. सङ्काशादयः (IV. 2. 80). 210. सन्तापादयः (V. 1. 101). 211. सन्धिवेलादयः (IV. 3. 16). 212. सपत्न्यादयः (IV. 1. 35). 213. सर्वादीनि (I. 1. 27). 214. सवनादयः (VIII. 3. 108). 215. साक्षात्प्रभृतीनि (I. 4. 74). 216. सिध्मादयः (V. 2. 97). 217. सिन्ध्वादयः (IV. 3. 93). 218. सुखादीनि (III. 1. 18; VI. 2. 170). 219. सुखादीनि (V. 2. 131). 220. सुतङ्गमादयः (IV. 2. 80). 221. सुवास्त्वादयः (IV. 2. 77). 222. सुषामादयः (VIII. 3. 98). 223. स्थूलादयः (V. 4. 3). 224. स्नात्व्यादयः (VII. 1. 49). 225. स्वरादीनि (I. 1. 37). 226. स्वस्रादयः (IV. 1. 10). 227. स्वागतादीनि (VII. 3. 7). 228. हरितादयः (IV. 1. 100); *see* विदादि (IV. 1. 104). 229. हरितक्यादयः (IV. 3. 165). 230. हस्त्यादयः (V. 4. 138).

Alphabetical List of Vārtikagaṇas

1. अग्निपदादयः (V. 1. 97). 2. अण्डादयः (VI. 3. 41). 3. अध्यात्मादयः (IV. 3. 60). 4. अवान्तरदीक्षादयः (V. 1. 94). 5. अहरादयः (VIII. 2. 70). 6. आद्यादयः (V. 4. 44). 7. इरिकादयः (VIII. 4. 6). 8. उपकूलादयः (IV. 3. 58). 9. उपवस्त्रादयः (V. 1. 197). 10. कम्बोजादयः (IV. 1. 175). 11. काण्यादयः (VII. 4. 3). 12. कुक्कुटचादयः (VI. 3. 41). 13. क्षिपकादयः (VII. 3. 45). 14. खलादयः (IV. 2. 51). 15. गिरिनद्यादयः (VIII. 4. 10). 16. चातुर्वर्ण्यादयः (V. 1. 124). 17. ज्योत्स्नादयः (V. 2. 103). 18. त्रिचक्रादयः (VI. 2. 199). 19. देवासुरादयः (IV. 3. 88, 125). 20. पत्यादयः (VIII. 2. 70). 21. परदारादयः (IV. 4. 1). 22. परिमुखादयः (IV. 3. 58). 23. पावकादयः (VII. 3. 45). 24. पार्श्वादयः (III. 2. 15). 25. पील्वादयः (VI. 3. 121). 26. पुण्याहवाचनादयः (V. 1. 111). 27. पैङ्गाक्षीपुत्रादयः (IV. 2. 28). 28. प्रकृत्यादयः (II. 3. 18). 29. प्रतिवेशादयः (VI. 3. 122). 30. प्रभृतादयः (IV. 4. 1). 31. भवदादयः (V. 3. 14). 32. महानाम्न्यादयः (V. 1. 94). 33. माशब्दादयः (IV. 4. 1). 34. मूलविभुजादयः (III. 1. 5). 35. विश्वजनादयः (VI. 1. 76). 36. शकन्ध्वादयः (VI. 1. 93). 37. शाकपार्थिवादयः (II. 1. 69). 38. सम्पदादयः (III. 3. 108). 39. सुस्नातादयः (IV. 4. 1). 40. स्वर्गादयः (V. 1. 111).

Officers and Members of Council

ASIATIC SOCIETY

1961

President

Dr. A. C. Ukil, M.B., M.S.P.E., F.S.M.F.B., F.A.S.

Vice-Presidents

Dr. N. Dutt, M.A., B.L., Ph.D., D.Litt. (Lond.), F.A.S.
Dr. S. K. Mitra, D.Sc., F.R.S., F.N.I., F.A.S.
Mr. S. Banerjee, M.A., C.I.E., I.C.S.
Dr. K. N. Bagchi, B.Sc., M.B., D.T.M., F.R.I.C.

Secretaries and Treasurer

General Secretary :—Mr. S. K. Saraswati, M.A., F.A.S.

Treasurer :—Mr. S. Banerjee, M.A., C.I.E., I.C.S. (up to 24th December, 1961)
Dr. K. N. Bagchi, B.Sc., M.B., D.T.M., F.R.I.C. (from 29th December, 1961)

Philological Secretary :—Professor Chintaharan Chakravarti, M.A., Kavyatirtha

Jt. Philological Secretary :—Dr. M. Ishaque, B.Sc., M.A., Ph.D. (Lond.), F.A.S.

Natural History Secretaries :—
(Physical Science) Dr. U. P. Basu, D.Sc., F.N.I.
(Biological Science) Dr. J. L. Bhaduri, D.Sc., F.N.I., F.A.S., F.Z.S.I.

Anthropological Secretary :—Mr. N. K. Bose, M.Sc., F.N.I.

Historical and Archaeological Secretary :—Dr. J. N. Banerjea, M.A., Ph.D., F.A.S.

Medical Secretary :—Dr. R. K. Pal, D.Sc. (Edin.), M.Sc., M.B. (Cal.), M.R.C.P., F.R.S.E., F.N.I.

Library Secretary :—Dr. Sukumar Ray, M.A., D.Phil.

Publication Secretary :—Dr. Anil Chandra Banerjee, M.A., Ph.D.

Other Members of Council

Mr. H. Banerjee, I.C.S.
Dr. U. N. Ghoshal, M.A., Ph.D., F.A.S.
Dr. M. Saber Khan, M.A., A.M. (Michigan), D.Phil. (Oxon.)
Dr. A. P. Banerji-Sastri, M.A., LL.B., Ph.D. (Oxon.)

Nominees of the Government of India, New Delhi

Sri A. K. Ghosh
Sri A. V. Venkateswaran

Latest Publications of the Asiatic Society for Sale

1. *Aṣṭasāhasrikā-Prajñāpāramitā.* English tr. by Dr. Edward Conze. Royal 8vo, 225 pp., 1958 . . . . Rs.15.00

2. *Origin and Development of Bhojpuri* by Dr. Udai Narain Tiwari. Royal 8vo, 282 pp., and 1 map. Monograph Series. Vol. X, 1960 . . . . Rs.30.00

3. *Nāgānanda.* Tibetan text with Sanskrit version. Ed. by Mm. Pt. Vidhusekhar Bhattacharyya. Royal 8vo, 258 pp., 1957 . . . . Rs.15.00

4. *Suttasaṃgaha*, an important Canonical Pali text. Ed. by Sri Ramaprasad Chaudhuri and Sri Deva Prosad Guha. Royal 8vo, 348 pp., 1957 . . . . Rs.15.00

5. *The Nāṭyaśāstra Ascribed to Bharata Muni*, Vol. II (Ch. XXVIII–XXXVI). Original Sanskrit text edited with introduction and various readings from MSS. and printed texts by Dr. M. Ghosh. Royal 8vo, 218 pp., 1956 . . . . Rs.15.00

6. *Bodhicaryāvatāra.* Tibetan text with Sanskrit version. Ed. by Mm. Pt. Vidhusekhar Bhattacharyya. Royal 8vo, 247 pp., 1960 . . . . . . Rs.25.00

7. *Kṛṣi-Parāśara.* Ed. and tr. by Dr. G. P. Majumdar and Dr. S. C. Banerji. Royal 8vo, 145 pp., 1960 Rs.7.50

8. *The Nāṭyaśāstra.* A Treatise on Hindu Dramaturgy and Histrionics ascribed to Bharata Muni, Vol. II (Ch. XXVIII–XXXVI). Completely translated for the first time from the original Sanskrit with an introduction and various notes by Dr. M. Ghosh. Royal 8vo, 298 pp., 1961 . . . . Rs.15.00

9. *The Caṇḍa-Kauśika of Arya Kṣemiśvara.* Ed. by Dr. (Mrs.) Sibani Das Gupta, with Introduction, full Critical Apparatus of Manuscripts, English Translation and Indices. Royal 8vo, 238 pp., 1962 . . Rs.15.00

CALCUTTA:—Published by the Asiatic Society, and Printed by Bernard G. Ellis, Baptist Mission Press, 41A Acharyya Jagadish Bose Road.

पुस्तकालय